

อรรถกถาธรรมบท : การศึกษาในฐานะวรรณกรรมคำสอน

สำนักหอสมุดกลาง

โดย

นางสาวเกศณี นุชทองม่วง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2556

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

อรรถกถาธรรมบท : การศึกษาในฐานะวรรณกรรมคำสอน

สำนักหอสมุดกลาง

โดย

นางสาวเกศนี นุชทองม่วง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2556

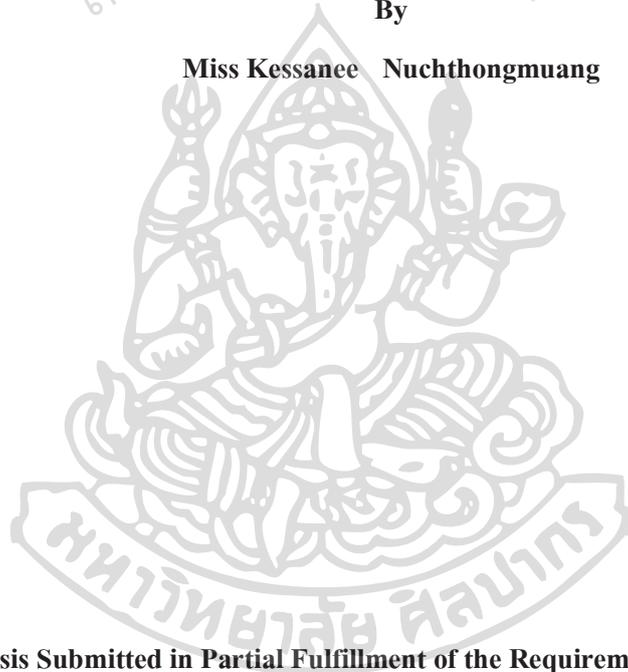
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ATTHAKATHA DHAMMAPADA : A STUDY AS DIDACTIC LITERATURE

สำนักหอสมุดกลาง

By

Miss Kessanee Nuchthongmuang

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

Master of Arts Program in Thai

Department of Thai

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2013

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “ อรรถกถาธรรมบท : การศึกษาในฐานวรรณกรรมคำสอน ” เสนอโดย นางสาวเกศณี นุชทองม่วง เป็นส่วนหนึ่งของ การศึกษาคามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปานใจ ชารัทสนวงศ์)

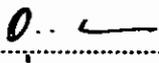
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....เดือน..... พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

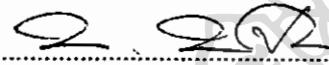
อาจารย์ ดร.สุมาลี ลิ้มประเสริฐ

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

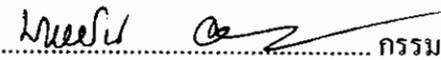
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุบล เทศทอง)

๒๕ / ก.พ. / ๕๗

..... กรรมการ

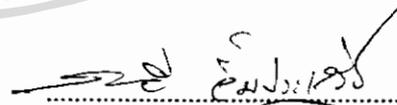
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บรรจบ บรรณรุจิ)

.....

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์บาทัน อิมสำราญ)

๒๕ / ก.พ. / ๕๗

..... กรรมการ

(อาจารย์ ดร.สุมาลี ลิ้มประเสริฐ)

๒๕ / ก.พ. / ๕๗

52202205 : สาขาวิชาภาษาไทย

คำสำคัญ : วรรณคดี/วรรณกรรมคำสอน

กรณี นุชทองม่วง : วรรณคดี/วรรณกรรมคำสอน. อาจารย์ที่ปรึกษา
วิทยานิพนธ์ : อ.ดร.สุมาลี ลิ้มประเสริฐ. 238 หน้า.

วิทยานิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวรรณคดีจำนวน 302 เรื่อง โดยใช้แนวคิด โครงเรื่องของบันเทิง
คดีและโครงสร้างนิทานของพรอพท์มาประยุกต์ใช้ศึกษาด้านระเบียบการเล่าเรื่องและใช้พุทธธรรมมาศึกษาคำสอนในเรื่อง
ในฐานะที่เป็นวรรณกรรมคำสอน

ผลการศึกษาพบว่าระเบียบการเล่าเรื่องแบ่งออกเป็น 4 กลุ่มเรื่อง ได้แก่ 1. เรื่องเล่าของนักบวชใน
พระพุทธศาสนา คือพระอรหันต์และภิกษุ-ภิกษุณีทั่วไป 2. เรื่องเล่าของอุบาสก-อุบาสิกา 3. เรื่องเล่าของบุคคลนอก
พระพุทธศาสนา และ 4. เรื่องเล่าของพระพุทธเจ้า ทั้ง 4 กลุ่มเรื่องมีพฤติกรรมหลัก 10 พฤติกรรม ได้แก่ 1. ความเป็นมา 2.
การเลื่อมใส 3. การบวช 4. การเกิดปัญหา 5. การแก้ปัญหา 6. การรับผลของการกระทำ 7. การพึงธรรม 8. การบรรลุธรรม
9. การเกิดข้อสงสัย และ 10. การแสดงธรรม ทุกกลุ่มเรื่องจะเริ่มด้วยพฤติกรรมความเป็นมาและปิดท้ายเรื่องด้วยพฤติกรรม
ที่ 7 การพึงธรรม หรือพฤติกรรมที่ 10 การแสดงธรรมเสมอ ทั้งนี้ธรรมที่ปรากฏในพฤติกรรมทั้งสองเป็นธรรมที่
พระพุทธเจ้าทรงแสดงเท่านั้น การเกิดพฤติกรรมเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าวรรณคดีมีระเบียบการเล่าเรื่องที่ให้
ความสำคัญกับพฤติกรรมที่นำไปสู่การแสดงธรรม เพื่อแสดงให้เห็นว่าธรรมะของพระพุทธเจ้าแก้ปัญหาได้

ในด้านกลวิธีการเล่าเรื่องนั้นพบว่าวรรณคดีใช้ผู้เล่าเรื่องแบบผสมผสาน 3 แบบ คือ 1. ผู้เล่าเรื่องที่
ไม่ใช่ตัวละครในเรื่องแบบผู้รู้ เป็นผู้เล่าที่อยู่นอกเรื่อง โดยเล่าในส่วนเปิดเรื่อง 2. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่องโดยเป็น
พยาน เล่าเรื่องในส่วนดำเนินเรื่องซึ่งมักขึ้นต้นว่า “ดังได้สดับมา” 3. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่องคือ พระพุทธเจ้า โดย
ทรงเล่าสิ่งที่พระองค์ประสบมาทั้งหมดทั้งที่เป็นพระธรรมเทศนาด้วย การเล่าเรื่องในวรรณคดีแบบแบ่งออกเป็น 1.
การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับลำดับเวลาในเรื่องมี 3 แบบ ได้แก่ การเล่าเรื่องในปัจจุบัน การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับ
อดีต และการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน โดยพบการเล่าเรื่องในปัจจุบันมากที่สุด 2. การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาของ
ผู้อ่านมี 3 แบบ ได้แก่ การเล่าย่อ การเล่าข้าม และการเล่าละเอียด ซึ่งการใช้กลวิธีการเล่าเรื่องเช่นนี้เป็นลักษณะเฉพาะของ
เรื่องเล่าในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะวรรณคดีที่มีการเล่าเลียนแบบพระสูตร

ส่วนด้านคำสอนพบว่าวรรณคดีมีคำสอนสอดคล้องกับหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ การละเว้น
ความชั่ว การทำความดี และการทำจิตใจให้ผ่องใส โดยพบคำสอนการทำจิตใจให้ผ่องใสมากที่สุด เพราะใจเป็น
ตัวกำหนดเจตนาซึ่งควบคุมการกระทำของมนุษย์

เมื่อได้พิจารณาวรรณคดีในฐานวรรณกรรมคำสอนพบว่าวรรณคดีมีบทบาทสำคัญในการ
เป็นวรรณกรรมคำสอนมาช้านาน นับตั้งแต่การถ่ายทอดแบบมุขปาฐะในสมัยหลังพุทธกาล จนกระทั่งได้รับการบันทึกเป็น
ลายลักษณ์อักษรและมีการเผยแพร่ไปอย่างกว้างขวางมากขึ้น โดย วรรณคดีมีบทบาทสำคัญในฐานะวรรณกรรมคำ
สอนที่ปรากฏเป็นหลักฐานครั้งแรกในไทย คือเป็นแหล่งอ้างอิงของไตรภูมิกถา และที่มีบทบาทสำคัญต่อเนื่องและ
ยาวนานคือเป็นแบบเรียนหลักสูตรปรัชญาธรรมของคณะสงฆ์ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 จนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้กาชาธรรมบท
บางบทยังเป็นคำสอนที่เป็นที่แพร่หลายและเป็นคติในการดำเนินชีวิตของคนทั่วไปในปัจจุบัน

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ปีการศึกษา 2556

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

52202205 : MAJOR : (THAI)

KEY WORD : ATTHAKATHADHAMMAPA/DIDACTIC LITERATURE

KESSANEE NUCHTHONGMUANG : ATTHAKATHA DHAMMAPADA : A STUDY AS DIDACTIC LITERATURE. THESIS ADVISOR : SUMALEE LIMPRASERT, PH.D.. 231 pp.

This research aims to study 302 stories in Atthakathadhammapada by the approaches of plot analysis and Vladimir Propp' structural theory to analyze the regulation narrative of Atthakatha Dhammapada and Buddhist morals are used as the method to analyze doctrine in the stories as the didactic

The analysis reveals that stories can be categorized into 4 groups in terms of people related: 1)Stories about priests including Arahants, and general monks and nuns, 2)Stories about advocates including both men and women, 3)Stories about non-Buddhists and 4)Stories about Lord Buddha. All of them can be divided into 10 behaviors chronologically: 1)Background 2)Faith 3)Ordination 4)Problems occurring 5)Problems solving 6)Retribution 7)Dhamma listening 8)Dhamma achievement 9)Doubtfulness 10)Dhamma description. All narratives begin with the first function and always close with the seventh or tenth function, based only on sermons preached by the Buddha. These behaviors indicate that exegeses involve storytelling that attaches importance to functions that lead to preaching of sermons.

In terms of narrative techniques which consist of the narrator and narrative, it was found that exegeses employ a combination of three different narrators, i.e. non-character being as a knower giving a narrative opening, and character being as a witness giving a narrative of the story plot. The character narrator is the Buddha who recounts what he has experienced, including Buddhist sermons; this style of narrator use is unique in Buddhist narratives imitating Tripitaka Sutrapitaka. Narrative is divided into 1) Narration related to time-space in the story, comprised of three modes - narrative at the present time, which is found the most in narratives by Buddhism non-believers as they just got to learn about Buddhism; alternate narrative between the present and past, which is found the most in narratives by male and female devotees to show that past actions cause present effects; and narrative of stories from past to present, which is found the most in narratives by Buddhist priests to show their persistent attempt to attain enlightenment. All narrative styles employ narrative at the present time for the most to demonstrate the importance of using Dharma to solve present problems for preventing those that would give rise to future effects; and 2) Narrative related to time-space of the reader, comprised of 3 modes, i.e. abridged narrative due to the inability to narrate all actually occurring chronological events; jumping narrative due to pre-mentioning in other stories; and thorough narrative for short, present events.

In terms of teachings, the exegeses were found to contain key Buddhist teachings, i.e. to abstain from doing evil, to do good, and to purify the mind. Teaching that was found the most is "to purify the mind", because a purified mind would lead to abstinence from doing evil and to doing good easily, as mind is the determination of intention which controls human actions.

It was found in the study of exegeses as literary teachings that the exegeses have played an important role as literary teachings for a very long period of time, from oral tradition after the Buddha's lifetime to written recordings propagated over a wide area. One of their important roles that appeared as evidence for the first time in Thailand is their use as a reference source for Trai Bhumikatha (Sermon on the Three Worlds). What has long been a continually important role of them is their use as Buddhist theology learning courses for monks. Some chapters of the exegeses also serve extensively as teachings and moral precepts for general human beings in their present living of life. Considering the exegeses in the aspects of storytelling sequence, narrative techniques and teachings, it was found that they all are aimed at presenting the crucial exegesis idea Dharma given by the Buddha as problem solving guidelines for people in any status.

Department of Thai
Student's signature
Thesis Advisor's signature

Graduate School, Silpakorn University
Academic Year 2013

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดี ด้วยความกรุณาอย่างยิ่งของอาจารย์ ดร. สุมาลี ลิ้มประเสริฐ อาจารย์ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์ที่ได้ให้คำปรึกษา แนะนำแนวทางและสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างเนกประการ ตลอดจนตรวจแก้ไขเนื้อหาและสำนวนภาษาอย่างละเอียดถี่ถ้วน ผู้เขียนวิทยานิพนธ์รู้สึกซาบซึ้งและขอกราบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณคณะกรรมการตรวจวิทยานิพนธ์ ได้แก่ รองศาสตราจารย์ บาหยัน อิ่มสำราญ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อุบล เทศทอง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. บรรจบ บรรณรุจิ และอาจารย์ ดร. สุมาลี ลิ้มประเสริฐ ที่กรุณาให้ความรู้และคำแนะนำอันมีค่าในการแก้ไขปรับปรุง วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ จูไรรัตน์ ลักษณะศิริ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อุบล เทศทอง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชุมสาย สุวรรณชมพู และคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ให้ความรู้ด้านภาษาและวรรณคดีอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง และกรุณาได้ตามความก้าวหน้าของวิทยานิพนธ์ด้วยความห่วงใย

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์วิรัช ศิริวัฒนาวิน ที่กรุณาตรวจแก้ไขบทคัดย่อภาษาอังกฤษ ให้ถูกต้องและสละสลวยยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณมารดา บิดา และขอบคุณสมาชิกทุกคนในครอบครัวที่สนับสนุน การศึกษามาโดยตลอด อีกทั้งยังให้ความรัก ความห่วงใย และกำลังใจที่มีค่าอย่างยิ่งในการทำวิทยานิพนธ์ ตลอดมา

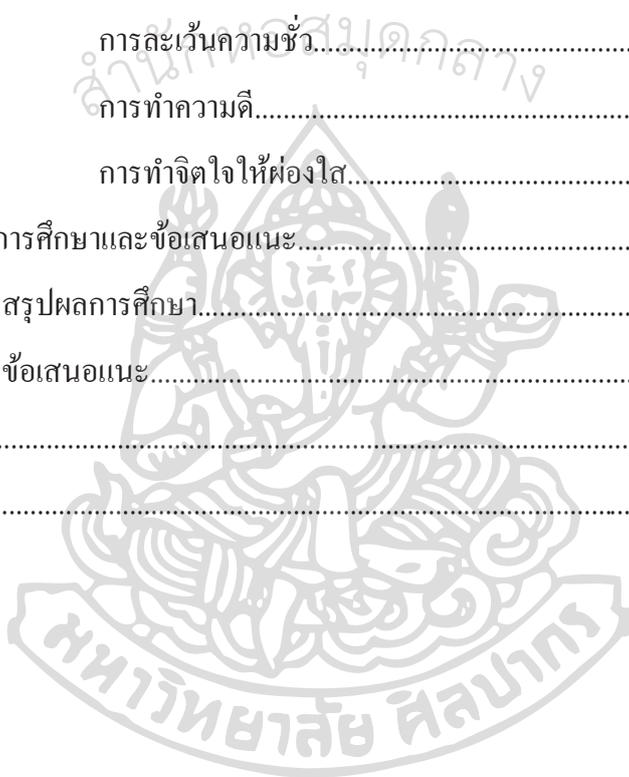
ขอขอบคุณคุณวิรัตพัชร จรัสเพชร คุณพราวพร อ่วมเจริญ และคุณกษมา สุรเดชา กัลยานมิตรที่เป็นแรงสนับสนุน คอยช่วยเหลือและเป็นกำลังใจแก่ผู้เขียนวิทยานิพนธ์ตลอดมา และขอขอบคุณเพื่อนๆ พี่ๆ น้องๆ ทุกคนที่คอยเป็นกำลังใจจนวิทยานิพนธ์นี้เสร็จสมบูรณ์

ประโยชน์และคุณค่าอันเกิดจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนวิทยานิพนธ์ขอน้อมบูชาแด่พระ ศรีรัตนตรัย พระคุณของมารดาบิดา และครูบาอาจารย์ทุกท่าน

สารบัญ

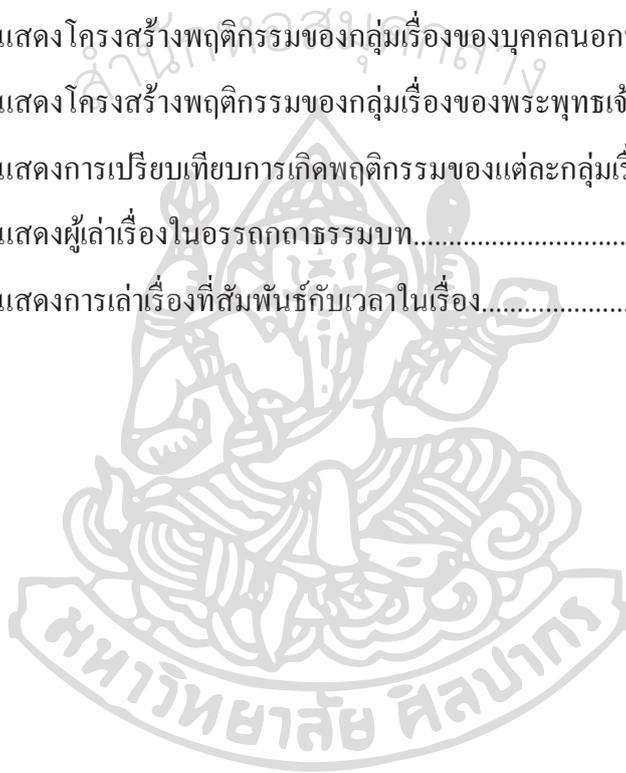
	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฉ
บทที่	
๑ บทนำ.....	๑
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๕
ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	๑๐
สมมติฐานของการศึกษา.....	๑๐
ขอบเขตของการศึกษา.....	๑๐
ขั้นตอนการศึกษา.....	๑๑
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๑๑
๒ ประวัติความเป็นมาของพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบท.....	๑๒
ประวัติความเป็นมาของพระธรรมบท.....	๑๒
ประวัติความเป็นมาของอรรถกถาธรรมบท.....	๑๕
ประวัติความเป็นมาของพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบท	
ในประเทศไทย.....	๒๓
อรรถกถาธรรมบทในฐานะแบบเรียนของพระสงฆ์ไทย.....	๓๖
๓ ตัวอย่างของเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบท.....	๔๘
ระเบียบการเล่าเรื่องเรื่องในอรรถกถาธรรมบท.....	๔๕
ส่วนเปิดเรื่อง.....	๕๗
ส่วนดำเนินเรื่อง.....	๖๔

บทที่	หน้า
	ส่วนปิดเรื่อง..... ๑๔๑
๔	ความสัมพันธ์ระหว่างประเภทของเรื่องเล่ากับกลวิธีการเล่าเรื่อง..... ๑๔๖
	ผู้เล่าเรื่อง..... ๑๔๗
	การเล่าเรื่อง..... ๑๕๘
๕	อรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณกรรมคำสอน..... ๑๗๑
	คำสอนในอรรถกถาธรรมบท..... ๑๗๒
	การละเว้นความชั่ว..... ๑๗๒
	การทำความดี..... ๑๕๕
	การทำจิตใจให้ผ่องใส..... ๒๐๕
๖	สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ..... ๒๒๖
	สรุปผลการศึกษา..... ๒๒๖
	ข้อเสนอแนะ..... ๒๓๑
	รายการอ้างอิง..... ๒๓๒
	ประวัติผู้ศึกษา..... ๒๓๘

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
๑	ตารางแสดงโครงสร้างเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมมากที่สุด.....	๖๘
๒	ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์.....	๗๑
๓	ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป.....	๘๐
๔	ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของอุบาสก – อุบาสิกา.....	๑๐๒
๕	ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา...	๑๑๔
๖	ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระพุทธเจ้า.....	๑๓๒
๗	ตารางแสดงการเปรียบเทียบการเกิดพฤติกรรมของแต่ละกลุ่มเรื่อง.....	๑๓๔
๘	ตารางแสดงผู้เล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบท.....	๑๕๑
๙	ตารางแสดงการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่อง.....	๑๖๒

บทที่ ๑

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระธรรมบท เป็นส่วนหนึ่งของคำสอนที่รวบรวมอยู่ในพระไตรปิฎกส่วนที่เรียกว่า พระสุตตันตปิฎก คัมภีร์ที่ว่าด้วยพระธรรมเทศนาทั่วไป มีประวัติและท้องเรื่องประกอบ แบ่งออกเป็น ๕ หมวดใหญ่ คือ ทิฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย โดยพระธรรมบทปรากฏอยู่ในหมวดที่ ๒ ของขุททกนิกายซึ่งมีอยู่ ๑๕ หมวด^๑ เพราะเหตุที่พระธรรมบทเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎก จึงถือได้ว่าพระธรรมบทนี้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลนั่นเอง

ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม คือ ธรรมภาษิตสั้นๆ ประมาณ ๓๐๐ หัวข้อ^๒ เป็นคัมภีร์ที่รวมพุทธภาษิตทั้งหลายซึ่งคัดมาจากคัมภีร์ต่างๆแล้วนำมาแยกจัดเป็นหมวดหมู่ตามเนื้อหาของภาษิตนั้นๆ ได้รับการยกย่องว่าเป็นวรรณคดีเอกของโลกและเป็นวรรณคดีพระพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงมายาวนาน มีการแปลออกเป็นภาษาต่างๆหลายภาษา^๓ ประเทศลังกาใช้พระธรรมบทเป็นแบบเรียนสำหรับสามเณรก่อนจะได้อุปสมบท ดังนั้นจึงไม่มีพระสงฆ์รูปใดในลังกาที่ท่องจำพระธรรมบทตั้งแต่ต้นจบจบไม่ได้^๔ ในประเทศไทยก็ได้รับความนิยมนอย่างสูงเช่นกันจะเห็นได้จาก

^๑ ขุททกนิกาย แปลว่า หมวดเล็กน้อย รวบรวมข้อธรรมที่ไม่จัดเข้าใน ๔ หมวดข้างต้นมารวมไว้ในหมวดนี้ทั้งหมด เมื่อจะแบ่งโดยหัวข้อใหญ่ก็มี ๑๕ เรื่อง ได้แก่ ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิทเทส ปฏิสัมภิทามัคค์ อปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก

^๒ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), ๒๒.

^๓ ศักดิ์ศรี แยมันดดา, วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), ๒๖.

^๔ Winternitz, Maurice, *A history of Indian literature*, (New Delhi : Oriental Books Reprint Corp., 1972), 81.

มีฉบับแปลหลายฉบับ ทั้งการแปลเฉพาะคาถา การแปลคาถาประกอบอรรถกถา และการแปลรูปแบบอื่นๆ^๕

พระธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่มีเพียงคาถาสั้นๆ เมื่อเวลาผ่านไปทำให้ตีความและเข้าใจได้ยาก จึงมีการแต่งอรรถกถาเพื่ออธิบายความในคาถานั้นเรียกว่า อรรถกถาธรรมบท หรือ ชัมมปทัฏฐกถา พระธรรมบทจึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คัมภีร์หนึ่งซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพระพุทธพจน์ที่พระเถรจารย์นำมารวบรวม เรียบเรียงและแต่งอรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมจากมุขปาฐะ และจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรสืบทอดแก่พุทธศาสนิกชนจนถึงปัจจุบัน

อรรถกถาธรรมบท คือ หนังสือที่แต่งขึ้นเป็นเรื่องราวเพื่ออธิบายพระธรรมบทที่เป็นคาถาในหมวดต่างๆ โดยเรื่องราวที่อธิบายคาถาพระธรรมบทดังกล่าวมีทั้งเรื่องที่เป็นพระชาติปัจจุบันของพระพุทธเจ้า เรื่องที่เป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้าหรือชาดกและเรื่องของพระสาวก เรื่องทั้งหมดนี้แบ่งออกเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคจะมีจำนวนอรรถกถาเพื่ออธิบายและขยายความคาถาพระธรรมบทไม่เท่ากัน วรรคละประมาณ ๘-๑๔ เรื่อง มีเพียงวรรคเดียวที่มีจำนวนอรรถกถามากต่างกับวรรคอื่นๆ คือ ๓๕ เรื่อง รวมมีอรรถกถาทั้งสิ้น ๓๐๒ เรื่อง ดังนี้

๑. ขมกวรรค (๑๔ เรื่อง)	๒. อัปมาทวรรค (๕ เรื่อง)	๓. จิตตวรรค (๕ เรื่อง)
๔. ปุပ္ผวรรค (๑๒ เรื่อง)	๕. พาลวรรค (๑๕ เรื่อง)	๖. บัณฑิตวรรค (๑๑ เรื่อง)
๗. อรหันตวรรค (๑๐ เรื่อง)	๘. สหัสสวรรค (๑๔ เรื่อง)	๙. ปาปวรรค (๑๒ เรื่อง)
๑๐. ทัณฑวรรค (๑๑ เรื่อง)	๑๑. ชรวรรค (๕ เรื่อง)	๑๒. อัถตตวรรค (๑๐ เรื่อง)
๑๓. โลกวรรค (๑๑ เรื่อง)	๑๔. พุทธวรรค (๕ เรื่อง)	๑๕. สุขวรรค (๘ เรื่อง)
๑๖. ปิยวรรค (๕ เรื่อง)	๑๗. โกชวรรค (๘ เรื่อง)	๑๘. มลวรรค (๑๒ เรื่อง)
๑๙. ชัมมัญญวรรค (๑๐ เรื่อง)	๒๐. มัคควรรค (๑๐ เรื่อง)	๒๑. ปกิณกวรรค (๕ เรื่อง)
๒๒. นิรยวรรค (๕ เรื่อง)	๒๓. นาควรรค (๘ เรื่อง)	๒๔. คัณหาวรรค (๑๒ เรื่อง)
๒๕. ภิกขุวรรค (๑๒ เรื่อง)	๒๖. พรหมณวรรค (๓๕ เรื่อง)	

^๕ ฌานิศ วังศ์สุวรรณ, “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของ เสถียรพงษ์ วรรณปก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), ๑๖๓.

อรรถกถาธรรมบทมีทั้งคาถาและเรื่องราวที่แต่งเป็นร้อยแก้วขยายความที่เป็นเรื่องของ พระพุทธเจ้าและพระสาวกนั้น เมื่อนำมาพิจารณาประกอบกับวัตถุประสงค์ของเรื่องที่มีผู้สอนคนให้ ประพฤติดีแล้วจึงสามารถจัดให้อรรถกถาธรรมบทเป็น “วรรณกรรมคำสอน” ได้ เพราะโดยเนื้อหา แล้วอรรถกถาธรรมบทมีลักษณะตรงตามที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมกล่าวไว้ว่า

วรรณกรรมคำสอน (Didactic Literature) ได้แก่งานวรรณกรรมที่มุ่งอธิบาย ความรู้สาขาต่างๆที่เป็นด้านทฤษฎี ศิลธรรม และด้านปฏิบัติ มิฉะนั้นก็นำเอา หัวข้อในเรื่องศิลปกรรม ศาสนา หรือปรัชญา หรือลัทธิ มากกล่าวในรูปแบบที่จะให้ ความประทับใจและชักจูงใจ หรือในประเภทบันเทิงคดี วรรณกรรมประเภทนี้ต่าง กับวรรณกรรมที่เกิดจากจินตนาการจริงๆ ซึ่งนำเนื้อหามาจัดระเบียบกันเข้าเพื่อให้ ความสนใจและความเพลิดเพลินทางสุนทรียภาพ

วรรณกรรมประเภทนี้ส่วนใหญ่อธิบายวิทยาการหรือศิลปะสาขาใดสาขาหนึ่ง มิฉะนั้นก็ให้เหตุผลเกี่ยวกับลัทธิ โดยยกข้อพิสูจน์หรืออุทาหรณ์มาอ้าง อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมคำสอนอาจนำหลักเกณฑ์และวิธีการของวรรณกรรมจินตนาการ มาใช้โดยใช้รูปแบบการเล่าเรื่องหรือรูปแบบบทละครเพื่อให้เกิดความเพลิดเพลิน ทางสุนทรียภาพและเพื่อเพิ่มความสนใจ^๖

อรรถกถาธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งไม่ได้มี เพียงคาถาหรือหลักธรรมคำสั่งสอนเท่านั้นแต่ยังปรากฏเรื่องเล่าที่มีการยกอุทาหรณ์มาอ้าง ใช้ รูปแบบการเล่าเรื่องเพื่อให้เกิดความเพลิดเพลิน คือมีการใช้เรื่องราวทำนองนิทานที่มีเหตุการณ์และ พฤติกรรมของบุคคลเพื่อแสดงเป็นตัวอย่างให้เห็นจริง ขณะเดียวกันก็ให้ความเพลิดเพลินใจที่ สอดคล้องกับลักษณะของวรรณกรรมคำสอน

การที่พระเถระจารย์รวบรวมพระธรรมบทซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ต่อมาได้นำมา เป็นแบบเรียนของสามเณรในลังกา แสดงให้เห็นว่าคำสอนในพระธรรมบทมีความสำคัญที่ พระสงฆ์จะต้องเรียนรู้และท่องจำ นำมาสอนในหมู่พระสงฆ์ด้วยกันเองและถ่ายทอดแก่ประชาชน ซึ่งรวมถึงคณะสงฆ์ไทยที่ได้นำอรรถกถาธรรมบทมาใช้เป็นหลักสูตรการสอนภาษาบาลีสำหรับ

^๖ อารามส์ เอ็ม เอช, อธิบายศัพท์วรรณคดี, (กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๕), ๗๘ - ๘๐.

ภิกษุสามเณรตั้งแต่ชั้นประโยค ป.ช. ๑ – ๒ ถึง ป.ช. ๖”^๗ คังเนื้อความในคำนำของหนังสือ พระธัมมปทัฏฐกถาแปลของคณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์กล่าวไว้ว่า “เฉพาะหนังสือธัมมปทัฏฐกถา ก็นับว่าเป็นหนังสือสำคัญเรื่องหนึ่ง เพราะใช้เป็นหลักสูตรเปรียญธรรมประโยค ๓ ผู้ศึกษาบาลีเมื่อเรียนบาลีไวยากรณ์จบแล้ว ก็เริ่มเรียนหนังสือนี้เป็นลำดับต่อไป”^๘ จึงแสดงให้เห็นบทบาทของอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณกรรมคำสอนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

หลักคำสอนที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทจึงเป็นคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา อรรถกถาธรรมบทที่ประกอบด้วยเรื่องเล่านั้นก็เป็นการขยายความคำสอนในพระธรรมบทซึ่งเป็นคาสอนสั้นๆ ให้มีความเป็นรูปธรรม ซึ่งมีส่วนทำให้เข้าใจคำสอนนั้นมากยิ่งขึ้น และคำสอนก็ยังสามารถนำมาปรับใช้ได้ในปัจจุบัน

จากความสำคัญของอรรถกถาธรรมบทที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าพระธรรมบทมีความสำคัญในฐานะเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่พระเถรจารย์รวบรวมขึ้นและแต่งอรรถกถาเพิ่มเติมเพื่อให้มีเรื่องราวอันเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนตามคาสอนที่เชื่อว่าเป็นพุทธพจน์ และกลายมาเป็นวรรณกรรมคำสอนที่สำคัญของไทยโดยใช้เป็นแบบเรียนตามหลักสูตรเปรียญธรรมของคณะสงฆ์ไทย ซึ่งน่าเชื่อว่าพระสงฆ์จะได้รับอิทธิพลของคำสอนต่างๆ ในอรรถกถาธรรมบท ทำให้ผู้เขียนวิทยานิพนธ์สนใจศึกษาอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณกรรมคำสอนในด้านระเบียบของการเล่าเรื่องและแนวคำสอนว่ามีการเน้นคำสอนในด้านใดและมีความสัมพันธ์กับระเบียบของการเล่าเรื่องและกลวิธีการเล่าเรื่องอย่างไร โดยศึกษาจากหนังสือ พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑ - ๘ ของคณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย

^๗ พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, “ไขความอรรถกถาธรรมบท” ใน คารังวิชาการ รวมบทความทางวิชาการ คณะโบราณคดี ๒๕๔๕, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), ๑๑๖.

^๘ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ก.

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านการศึกษาพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบท
๒. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านการศึกษาวรรณกรรมคำสอน

๑. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านการศึกษาพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบท

พระมหาสำเนียง เลื่อมใส (๒๕๓๔) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาให้ทราบถึงจุดมุ่งหมายและลักษณะการประพันธ์พระธรรมบทและภควัทคีตา อีกทั้งเพื่อศึกษาให้ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับแนวความคิดอภิปรัชญา ญาณวิทยาและจริยศาสตร์ในธรรมบทและภควัทคีตา นอกจากนี้ยังมีความมุ่งหมายเพื่อศึกษาเปรียบเทียบให้เห็นลักษณะที่แตกต่างกันและคล้ายคลึงกันของพระธรรมบทและภควัทคีตาเกี่ยวกับแนวคิดทางปรัชญา ผลการศึกษาสรุปได้ว่า ปรัชญาทั้งสองระบบมีแนวความคิดทางอภิปรัชญาต่างกัน จึงทำให้ทรรศนะทางญาณวิทยา และจริยศาสตร์ต่างกันด้วย ปรัชญาภควัทคีตายอมรับอรรถาสูงสุดว่าเป็นสิ่งที่ควบคุมธรรมชาติทั้งหมด ขณะที่พุทธปรัชญาปฏิเสธเรื่องนี้ ส่วนทรรศนะทางญาณวิทยานั้นปรัชญาทั้งสองระบบมีส่วนคล้ายคลึงกันบ้างว่าความไม่รู้ (อวิชชา) เป็นสาเหตุให้เกิดกรรม และมนุษย์ควรกำจัดความไม่รู้นั้นเสีย ซึ่งวิธีการกำจัดความไม่รู้นั้นพุทธปรัชญาสอนให้มนุษย์ใช้ปัญญาที่เกิดขึ้นในตัวเอง แต่ภควัทคีตาจะสอนให้มนุษย์ยึดพระผู้เป็นเจ้าเป็นศูนย์กลาง ส่วนแนวความคิดทางจริยศาสตร์ ปรัชญาทั้งสองระบบสอนตรงกันว่ากรรมเกิดจากเจตนาและผู้ทำกรรมใดย่อมได้รับผลของกรรมนั้น ต่างกันแต่ว่าภควัทคีตาสอนให้มนุษย์มีเจตนามุ่งต่อพระผู้เป็นเจ้าจึงจะเป็นกรรมดี แต่พุทธปรัชญาสอนว่าเจตนาที่มาจากการละกิเลสเป็นเหตุให้เกิดกรรมดี อย่างไรก็ตามปรัชญาทั้งสองระบบต่างมีความเห็นร่วมกันว่าธรรมชาติแห่งความจริงสูงสุดนั้นมีลักษณะเป็นความสงบสูงสุด เป็นบรมสุข และเป็นสภาวะที่ไม่ต้องกลับมาเกิดอีก^๕

^๕ พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔).

พระมหากษัตริย์การ วิสุทฺโธ (มหายิมล) (๒๕๔๕) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “พุทธวิธีในการสอนแบบอุปมาโวหารในอรรถกถาธรรมบท” มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาพุทธวิธีการสอนและประโยชน์ของอุปมาโวหารในอรรถกถาธรรมบท ผลการศึกษาพบว่าพระพุทธรเจ้าทรงใช้อุปมาโวหารในลักษณะต่างๆ ได้แก่ ใช้อุปมาตามข้อเท็จจริงที่เคยรู้เคยเห็นมา เช่น ช้างเป็นสัตว์ที่มีความอดทน เหมือนบุคคลที่มีความอดทนเช่นกัน เป็นต้น ใช้ลักษณะคล้ายคลึงกันของคำอุปมามาเปรียบ เช่น เปรียบม้าที่อบรมมาดีแล้วเหมือนคนที่ถูกอบรมดีแล้ว เป็นต้น และใช้อุปมาเด่นชัด เช่น อุปมาว่าบุคคลพึงเว้นบาปเหมือนพ่อค้าเว้นทางที่มีภัย เหมือนคนมีชีวิตอยู่เว้นยาพิษ เป็นต้น ส่วนประโยชน์ของอุปมาโวหาร แบ่งออกเป็น ๓ ด้าน คือ ด้านการแสดงธรรม ด้านการดำรงชีวิต และด้านการนำอุปมาไว้ใช้กำหนดเป้าหมายการดำเนินชีวิต^{๑๐}

ฉานิศ วงศ์สุวรรณ (๒๕๔๖) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบท ของ เสฐียรพงษ์ วรรณปก” เพื่อศึกษาเนื้อหาคำสอนที่ปรากฏในเรื่องและวิธีการนำเสนอเนื้อหาพระธรรมบท ใน “พุทธวจนะในธรรมบท” การศึกษาพบว่าเนื้อหาคำสอนของพระธรรมบท ทั้ง ๒๖ หมวด แบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม คือคำสอนสำหรับพระสงฆ์และคำสอนสำหรับฆราวาส คำสอนที่เหมาะสมสำหรับพระสงฆ์มี ๑ เรื่อง คำสอนเรื่องความประพฤติที่เหมาะสม คำสอนเกี่ยวกับการละสังโยชน์ และคำสอนเกี่ยวกับความไม่ประมาท คำสอนที่เหมาะสมกับฆราวาสมี ๔ เรื่อง คือ คำสอนเรื่องกฎแห่งกรรม คำสอนที่สอดคล้องกับหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ การทำความดี ละเว้นความชั่ว และทำจิตใจให้บริสุทธิ์ คำสอนเกี่ยวกับความประพฤติส่วนบุคคล และคำสอนเกี่ยวกับการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น วิธีการนำเสนอเนื้อหาในพระธรรมบทได้แก่ การใช้ภาพพจน์อุปมา อุปมาลักษณ์ การใช้ภาวะขัดแย้ง การกล่าวซ้ำ การใช้สัญลักษณ์ ละการใช้สัมผัส การนำเสนอเนื้อหาด้วยวิธีดังนี้ทำให้ “พุทธวจนะในธรรมบท” ของเสฐียรพงษ์ วรรณปกมีสำนวนภาษาสละสลวยติดใจผู้อ่าน^{๑๑}

^{๑๐} พระมหากษัตริย์การ วิสุทฺโธ (มหายิมล), “พุทธวิธีในการสอนแบบอุปมาโวหารในอรรถกถาธรรมบท” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕).

^{๑๑} ฉานิศ วงศ์สุวรรณ, “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของ เสฐียรพงษ์ วรรณปก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖).

พระประยูร จินา (๒๕๔๖) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “การแนะนำของพระพุทธเจ้าใน อรรถกถาธรรมบท” มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจและวิเคราะห์การแนะนำของพระพุทธเจ้าใน อรรถกถาธรรมบท โดยศึกษาจากอรรถกถาธรรมบทจำนวน ๘ ภาค ๓๐๒ เรื่อง วิเคราะห์ในด้าน ปรัชญาการแนะนำ จุดมุ่งหมายในการแนะนำ หลักการแนะนำ ทฤษฎีจิตวิทยาที่เกี่ยวข้อง ประเภทการแนะนำ วิธีการแนะนำ และกระบวนการแนะนำ^{๑๒}

พระวีรพรหม วุฑฒิชรมุโม (เขียรประโคน) (๒๕๕๒) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “อิทธิพลของความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อประเพณีไทย” มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาอิทธิพล ความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อประเพณีไทย โดยศึกษาจากอรรถกถาธรรมบทภาษาไทย ๔ ตอน ผลการศึกษาพบว่าอิทธิพลความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อประเพณีไทยมีทั้งความ เชื่อของศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู และความเชื่อของศาสนาพุทธ ความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ – ฮินดูในอรรถกถาธรรมบทที่มีอิทธิพลต่อประเพณีไทยคือ ความเชื่อเรื่องอมตภาพ มีอิทธิพลต่อ ประเพณีบุญพิธีและประเพณีทานพิธี ความเชื่อเรื่องกรรมและการเกิดใหม่มีอิทธิพลต่อประเพณี บุญพิธี และความเชื่อเรื่องการบูชาขุมมีอิทธิพลต่อประเพณีทานพิธี ส่วนความเชื่อของศาสนาพุทธ ในอรรถกถาธรรมบทที่มีอิทธิพลต่อประเพณีไทยคือ ความเชื่อเรื่องการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามี อิทธิพลต่อประเพณีบุญพิธีและประเพณีทานพิธี ความเชื่อเรื่องการให้ผลของกรรมมีอิทธิพลต่อ ประเพณีทานพิธี และความเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์มีอิทธิพลต่อประเพณีทานพิธี^{๑๓}

๒. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้านการศึกษาวรรณกรรมคำสอน

สายวรุณ น้อยนิมิตร (๒๕๔๒) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “อรรถกถาชาดก : การศึกษาใน สถานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น” มีวัตถุประสงค์เพื่อ ศึกษาคุณค่าและความสำคัญของอรรถกถาชาดกในฐานะเป็นวรรณคดีคำสอนของไทย และศึกษา

^{๑๒} พระประยูร จินา, “การแนะนำของพระพุทธเจ้าในอรรถกถาธรรมบท” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศึกษาศาสตร มหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาการศึกษาและการแนะแนว บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๖).

^{๑๓} พระวีรพรหม วุฑฒิชรมุโม (เขียรประโคน), “อิทธิพลของความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อประเพณีไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๕๒).

ความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น ผลการศึกษาสรุปได้ว่าวรรณคดีมีสาระคำสอนที่ไม่ได้มุ่งเน้นเป็นคำสอนแก่บรรพชิต แต่มุ่งสอนคนทั่วไปทุกระดับตั้งแต่ชนชั้นปกครองจนถึงทาส และมีเนื้อหาคำสอนครอบคลุมถึงการปฏิบัติตนและการปฏิบัติต่อผู้อื่น ซึ่งประกอบด้วยคำสอนที่เป็นหลักในการดำเนินชีวิตและคำสอนปลีกย่อย คำสอนที่เป็นหลักสำคัญได้แก่ หลักในการดำเนินชีวิต การปฏิบัติตนต่อผู้อื่น การครองเรือน การปกครองและการรับราชการ สาระคำสอนเหล่านี้ตรงกับสาระในวรรณคดีคำสอนของไทย วรรณคดียังคงมีลักษณะเด่นในด้านการสร้างเรื่องเพื่อสอน โดยเฉพาะการแสดงหลักธรรมที่เป็นเรื่องเปรียบเทียบหรือเป็นอุทาหรณ์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเป็นนิทานสาธกในวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น วรรณคดีจึงมีความสำคัญต่อวรรณคดีคำสอนของไทย และจัดเป็นวรรณคดีคำสอนของไทยเรื่องหนึ่ง วรรณคดีมีคุณค่าและความสำคัญต่อวรรณคดีไทยหลายด้าน ได้แก่ ด้านที่เป็นวรรณคดีคำสอนซึ่งทำหน้าที่อบรมกล่อมเกลาริยธรรมแก่บุคคลในสังคมไทยด้วยกลวิธีการสอนแบบนิทาน ด้านที่เป็นต้นแบบของวรรณคดีชาดกที่แต่งในประเทศไทยรวมทั้งชาดกพื้นบ้านในท้องถิ่นต่างๆ และด้านที่มีอิทธิพลต่อองค์ประกอบของวรรณคดีโดยเฉพาะเนื้อเรื่อง อนุภาคต่างๆ และตัวละคร ซึ่งเป็นองค์ประกอบของการสร้างสรรค์วรรณคดีไทยอีกด้วย^{๑๔}

อัญชลี ธีรเนตร (๒๕๔๓) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “กลยุทธการสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจที่ปรากฏในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎก ภายใต้อภิปรัชชากรรมทศนัยการเล่าเรื่อง และ ทฤษฎีสัญญาวิทยา โดยเลือกศึกษาหลักคำสอนในพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเล่ม ๑๒ (พระสุตตันตปิฎกเล่ม ๔ มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก) ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยพระธรรมเทศนาต่างๆไป มีประวัติและท้องเรื่องประกอบ ในส่วนที่ใช้ทฤษฎีการทศนัยการเล่าเรื่อง ผลการวิจัยสรุปได้ว่าการเล่าเรื่อง คือ การสอนหรือการ แสดงธรรมของพระพุทธเจ้านั้นประกอบด้วย ๓ ส่วน คือ การเปิดเรื่อง การดำเนินเรื่อง และการปิดเรื่อง ในส่วนของการเปิดเรื่อง พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีใน

^{๑๔} สาขารุณ น้อยนิมิตร, “วรรณคดี : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒).

การชักจูงความสนใจโดยการสรุปประเด็นสำคัญของเนื้อหาที่จะทรงสอนไว้ตอนต้นเรื่อง ใช้การเล่าเรื่องสั้นๆ และเรื่องที่มีลักษณะของนิทาน รวมทั้งการใช้เรื่องเล่าเปรียบเทียบกับหลักธรรมที่จะทรงสอน การดำเนินเรื่อง โดยสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้เพื่อประกอบคำสอน คือ การอธิบายให้รายละเอียด การพรรณนาความขยายประเด็นที่สรุปไว้ในตอนต้นเรื่อง การยกตัวอย่างสั้นๆ ประกอบเนื้อหา การเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย และการบอกเล่าเรื่องซึ่งเป็นประสบการณ์ตรงของพระองค์เองมาอ้างอิงในคำสอน ส่วนการปิดเรื่องนั้น มีการสรุปสาระหรือประเด็นสำคัญของเนื้อหา บางส่วนจบเนื้อหาการสอนเมื่อได้ดำเนินเรื่องหรือประเด็นของเนื้อหาที่จะสอนจนครบ การปิดเรื่องลักษณะหลังนี้เป็นการปิดเรื่องที่พบในพระสูตรที่มีการสรุปสาระหรือประเด็นไว้แล้วใน ส่วนของการเปิดเรื่อง จึงไม่ได้สรุปในตอนปิดเรื่องอีกครั้ง^๕

พระมหาอำนาจ ทิปชมุโม (มีราคา) (๒๕๔๘) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก เพื่อศึกษาความหมาย ความสำคัญของชาดกเกี่ยวกับคำสอนในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือ การบำเพ็ญบุญบาปกรรมของมโหสถ ผลการศึกษาพบว่า การบำเพ็ญบาปกรรมของมโหสถ ไม่ใช่เฉพาะด้านบุญบาปกรรมเท่านั้น แต่ยังบำเพ็ญบาปกรรมด้านอื่นๆ ด้วย ซึ่งเป็นคุณธรรม ๑๐ ประการที่จะนำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดกที่เห็นได้ชัดคือหลักปัญญาและเบญจศีล^๖

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ได้กล่าวมาข้างต้นจะพบว่า ยังไม่มีผู้ใดศึกษาอรรถกถาธรรมบทในฐานะที่เป็นวรรณกรรมคำสอน ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์อรรถกถาธรรมบทในด้านระเบียบการเล่าเรื่องและศึกษาแนวคำสอนที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท

^๕ อัญชลี จิรนตร, “กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิเทศศาสตร์พัฒนาการ ภาควิชาการประชาสัมพันธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑).

^๖ พระมหาอำนาจ ทิปชมุโม (มีราคา), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในมโหสถชาดก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘).

ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่อศึกษาระเบียบการเล่าเรื่องและกลวิธีของการเล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบท
๒. เพื่อศึกษาแนวคำสอนที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท

สมมติฐานของการศึกษา

อรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณกรรมคำสอนที่มีระเบียบการเล่าเรื่องที่มุ่งขยายความพระธรรมบทให้มีรูปธรรมรองรับและเป็นตัวอย่างของการนำไปใช้เป็นคติสอนใจ

ขอบเขตของการศึกษา

ศึกษาอรรถกถาธรรมบท จาก “สัมมปทัฏฐกถาแปล” ภาค ๑ -๘ ของคณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็นฉบับที่แพร่หลายและใช้เป็นหลักสูตรเปรียญธรรมของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน ดังนี้

ภาค ๑	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒๑ พ.ศ. ๒๕๕๓
ภาค ๒	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๘ พ.ศ. ๒๕๕๑
ภาค ๓	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๕ พ.ศ. ๒๕๕๑
ภาค ๔	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๗ พ.ศ. ๒๕๕๒
ภาค ๕	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๗ พ.ศ. ๒๕๕๒
ภาค ๖	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๕ พ.ศ. ๒๕๕๑
ภาค ๗	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๕ พ.ศ. ๒๕๕๑
ภาค ๘	ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๗ พ.ศ. ๒๕๕๒

ขั้นตอนการศึกษา

การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) และเสนอผลการวิจัยในรูปแบบการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) โดยมีขั้นตอนดังนี้

๑. รวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับธรรมเนียมและอรรถกถาธรรมเนียม
๒. ศึกษาหนังสือ เอกสาร วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะศึกษาเพื่อนำมาเป็นข้อมูลเบื้องต้นในการศึกษา
๓. วิเคราะห์โครงสร้างของเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมเนียม
๔. วิเคราะห์แนวคำสอนที่อยู่ในเรื่องเล่าของอรรถกถาธรรมเนียม
๕. สรุปผลและอภิปรายผล
๖. นำเสนอผลการศึกษาในรูปแบบการพรรณนาวิเคราะห์

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้เห็นโครงสร้างของเรื่องเล่าที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมเนียม
๒. ทำให้เข้าใจหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมเนียม
๓. ทำให้ได้เผยแพร่อรรถกถาธรรมเนียมในฐานะวรรณกรรมคำสอนให้กว้างขวางต่อไป
๔. ทำให้สามารถนำความรู้ ความเข้าใจที่ได้จากการศึกษาไปประยุกต์ใช้และเผยแพร่หลักปฏิบัติในชีวิตประจำวันให้เกิดประโยชน์แก่การดำเนินชีวิตได้

บทที่ ๒

ประวัติความเป็นมาของพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบท

พระธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา คัมภีร์หนึ่งซึ่งเชื่อว่าเป็นพระพุทธรพจน์ จึงถือว่าเป็นคัมภีร์ที่มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เนื้อหาของคัมภีร์ประกอบด้วยหลักคำสอนต่างๆ เมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปในดินแดนต่างๆ พระธรรมบทก็ได้รับการเผยแพร่ด้วย ต่อมามีการแต่งอรรถกถาเพื่ออธิบายความในพระคาถา เรียกว่า อรรถกถาธรรมบท ทั้งพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบทได้รับการเผยแพร่ไปยังดินแดนต่างๆที่พระพุทธศาสนาไปถึง ทั้งในฐานะคัมภีร์สำคัญที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าและใช้เป็นแบบเรียนด้วย

ในบทนี้จะกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบท การแปลและเรียบเรียงพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบททั้งในต่างประเทศและในประเทศไทย รวมทั้งความเป็นมาของอรรถกถาธรรมบทในฐานะแบบเรียนของคณะสงฆ์ไทยเพื่อแสดงให้เห็นถึงการสืบทอดที่มีมายาวนานจนถึงปัจจุบันและแสดงให้เห็นถึงบทบาทในฐานะวรรณกรรมคำสอน

๑. ประวัติความเป็นมาของพระธรรมบท

ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม, บทธรรม, ข้อธรรม^๑ เมื่อกล่าวโดยแยกศัพท์ ธรรม หมายถึง สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, คุณธรรม, ความดี, ความถูกต้อง บท หมายถึง ทางเดิน หนทาง อุบาย ธรรมบทจึงรวมความหมายได้ว่า ทางแห่งความดี^๒ คำว่า บท ยังหมายถึง รากฐาน ซึ่งทำให้แปลความหมายธรรมบทได้ว่า การวางรากฐานของศาสนา ในภาษาจีน ธรรมบท หมายถึง ข้อความในพระคัมภีร์ (scriptural texts) เนื่องจากนำข้อความหรือเนื้อหาจากหนังสือ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (ชนราชการพิมพ์ : กรุงเทพฯ, ๒๕๕๓), ๑๔๖.

^๒ พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), ๗.

บัญญัติคำสอนต่างๆ” พระธรรมบทเป็นบทประพันธ์ของความจงรักภักดีและการปฏิบัติฝึกฝนทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเกิดจากการรวมใช้ข้อธรรมที่เป็นที่รู้จักแพร่หลายหรือรวบรวมจากแหล่งที่แตกต่างกัน แม้อาจจะไม่ใช่พระพุทธพจน์จำนวนมาก แต่ก็รวมหัวใจการเรียนการสอนของพระพุทธเจ้า การกระตุ้นให้มนุษย์พยายามฝึกฝนทางด้านจิตใจและคุณธรรมอย่างเคร่งครัด^๓

คัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธศาสนาเรียกว่า พระไตรปิฎก ประกอบด้วยพระธรรมวินัย ๓ หมวด คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

พระสุตตันตปิฎก เป็นประมวลพระพุทธพจน์หมวดพระสูตร คือ พระธรรมเทศนา คำบรรยายธรรมต่างๆ ที่ตรัสยกย่องให้เหมาะกับบุคคลและโอกาสตลอดจนบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวทั้งหลายที่เป็นชั้นเดิมในพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกายและขุททกนิกาย

ขุททกนิกายเป็นนิกายสุดท้ายในพระสุตตันตปิฎก เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมขึ้นหลังจากพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก ๔ นิกายแรกเสร็จเรียบร้อยแล้ว และไม่สามารถต่อเติมได้อีกจึงจำเป็นต้องรวบรวมขึ้นใหม่^๔ ประกอบด้วยคัมภีร์ต่างๆที่มีเนื้อหาต่างกัน ๑๕ คัมภีร์ คัมภีร์เหล่านี้เรียงขึ้นในช่วงเวลาที่ต่างกัน กล่าวคือ สุตตนิบาตและธรรมบทเก่าที่สุดในขุททกนิกาย โดยพิจารณาจากภาษาที่ใช้^๕

พระธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่ ๒ ของขุททกนิกาย^๖ มี ๔๒๑ คาถา แบ่งออกเป็น ๒๖ วรรค ดังนี้^๗

^๓ Radhakrishnan, *The Dhammapada*, (London : Oxford University Press, 1950), 1.

^๔ Ibid.

^๕ ประพจน์ อัสววิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑), ๒๒.

^๖ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, *ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท*, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์, ๒๕๓๔, ๔.

^๗ ขุททกนิกาย แปลว่า หมวดเล็กน้อย รวบรวมข้อธรรมที่ไม่จัดเข้าใน ๔ หมวดข้างต้นของพระสุตตันตปิฎกมารวมไว้ในหมวดนี้ทั้งหมด เมื่อจะแบ่งโดยหัวข้อใหญ่ก็มี ๑๕ เรื่อง ได้แก่ ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาตก นิทเทส ปฏิสัมภิตามัคค์ อปทาน พุทธวังส จริยาปิฎก

๑. ยมกวรรค	ว่าด้วยธรรมเป็นคู่กัน คือความดีกับความชั่ว	มี ๒๐ คาถา
๒. อัปมาทวรรค	ว่าด้วยความไม่ประมาท	มี ๑๒ คาถา
๓.. จิตตวรรค	ว่าด้วยการฝึกจิต	มี ๑๑ คาถา
๔. ปุ่ปผววรรค	ว่าด้วยคนฉลาดกับดอกไม้	มี ๑๖ คาถา
๕. พาลวรรค	ว่าด้วยคนพาลสันดานหยาบ	มี ๑๖ คาถา
๖. บัณฑิตวรรค	ว่าด้วยบัณฑิตเป็นบุคคลที่ควรคบ	มี ๑๔ คาถา
๗. อรหันตวรรค	ว่าด้วยเรื่องพระอรหันต์	มี ๑๖ คาถา
๘. สหัสสวรรค	ว่าด้วยเรื่องหนึ่งในร้อยในพัน	มี ๑๖ คาถา
๙. ปาปวรรค	ว่าด้วยคนกับความชั่ว	มี ๑๓ คาถา
๑๐. ทัณฑวรรค	ว่าด้วยผลสะท้อนของอาชญา	มี ๑๗ คาถา
๑๑. ชร้าววรรค	ว่าด้วยสิ่งทีคร่ำคร่า ทรุคโทรม	มี ๑๑ คาถา
๑๒. อัถตวรรค	ว่าด้วยเรื่องตัวเรา ปัญหาตัวเรา	มี ๑๐ คาถา
๑๓. โลกวรรค	ว่าด้วยธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับโลก	มี ๑๒ คาถา
๑๔. พุทธวรรค	ว่าด้วยการเป็นพระพุทธเจ้า	มี ๑๘ คาถา
๑๕. สุขวรรค	ว่าด้วยความสุขที่แท้จริง	มี ๑๒ คาถา
๑๖. ปิยวรรค	ว่าด้วยความรักทำให้เกิดทุกข์	มี ๑๒ คาถา
๑๗. โภชวรรค	ว่าด้วยความโกรธทำให้ความเสียหายมาก	มี ๑๔ คาถา
๑๘. มลวรรค	ว่าด้วยมลทินทางใจ	มี ๒๑ คาถา
๑๙. รัมมัญญวรรค	ว่าด้วยความเที่ยงธรรม	มี ๑๗ คาถา
๒๐. มัคควรรค	ว่าด้วยแนวทางปฏิบัติ	มี ๑๗ คาถา
๒๑. ปกิณกวรรค	ว่าด้วยหมวดเบ็ดเตล็ด	มี ๑๖ คาถา
๒๒. นิรยวรรค	ว่าด้วยคนทำกรรมชั่วตกนรก	มี ๑๔ คาถา
๒๓. นาควรรค	ว่าด้วยการอดทนคู่ช้างตัวประเสริฐ	มี ๑๔ คาถา
๒๔. ตัณฑหาวรรค	ว่าด้วยเครื่องผูกคือตัณฑหา	มี ๒๖ คาถา

^๘ พระมหาสำเนียง เลื่อนมไซ, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), ๗.

๒๕. ภิกขุวรรค	ว่าด้วยทางดำเนินของภิกษุ	มี ๒๓ คาถา
๒๖. พราหมณวรรค	ว่าด้วยผู้มีคุณธรรมควรเป็นพราหมณ์	มี ๔๑ คาถา

ระยะเวลาที่เกิดพระธรรมบทยังไม่สามารถกำหนดลงไปได้อย่างชัดเจนแน่นอน แต่เพราะเหตุที่พระธรรมบทเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎก การกำหนดระยะเวลาจึงต้องยึดเอาหลักฐานทางพระไตรปิฎกเป็นข้อสันนิษฐานด้วย และหากยึดตามข้อกำหนดที่ว่าพระธรรมบทเป็นพระพุทฺทพจน์ที่ทรงตรัสแสดงไว้ พระธรรมบทก็ย่อมถือได้ว่ามีมาแต่ครั้งพุทฺธกาล

พระไตรปิฎกมีกำเนิดและพัฒนาการมาจากหลักธรรมคำสอนของพระพุทฺธเจ้า เรียกว่า “พุทฺธพจน์” ซึ่งมีการรวบรวมและรักษาสืบต่อกันมา สมัยที่พระพุทฺธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่นั้น พระองค์ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์และทรงบัญญัติสิกขาบทต่างๆ ตามเวลาและสถานที่ที่ต่างกัน คำสอนเหล่านั้นในช่วงต้นพุทฺธกาลเรียกว่า “พรหมจรรย์” ในช่วงกลางพุทฺธกาลเรียกคำสอนของพระพุทฺธเจ้าว่า “ธรรมและวินัย” ต่อมาสมัยหลังพุทฺธกาล ได้มีการรวบรวมและรักษาคำสอนต่างๆ ของพระพุทฺธเจ้าด้วยการสังคายนาและจัดเป็นหมวดหมู่เรียกว่า “พระไตรปิฎก”^๕

การสังคายนาพระธรรมคำสอนของพระพุทฺธเจ้าเกิดขึ้นหลายครั้งและจำนวนการนับการสังคายนาก็แตกต่างกันไปในแต่ละประเทศที่นับถือพระพุทฺธศาสนา การสังคายนาที่ทุกฝ่ายยอมรับตรงกันได้แก่การสังคายนา ๓ ครั้งแรกในประเทศอินเดีย ได้แก่

- ครั้งที่ ๑ เกิดขึ้น หลังพระพุทฺธเจ้าปรินิพพาน ๓ เดือน ณ กรุงราชคฤห์
- ครั้งที่ ๒ เกิดขึ้นเมื่อพ.ศ. ๑๐๐ ณ เมืองไพศาลี แคว้นวัชชี
- ครั้งที่ ๓ เกิดขึ้นเมื่อพ.ศ. ๒๓๔ ณ อโศการาม เมืองปาฏลิบุตร^๖

การสังคายนาครั้งที่ ๑ – ๒ มีบันทึกอยู่ในพระไตรปิฎก ไม่ได้พูดถึง “พระไตรปิฎก” หากใช้คำว่า “ธมฺมวินยสํสฺกิติ” แปลว่า การสังคายนาพระธรรมและวินัย ต่อมาในช่วงระหว่างการสังคายนาครั้งที่ ๒ กับครั้งที่ ๓ มีผู้สันนิษฐานว่าพระธรรมและวินัย แบ่งออกเป็น ๓ หมวด เรียกว่า

^๕ คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วรรณคดีบาฬี*, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

^๖ เรื่องเดียวกัน.

“ติปิฎก หรือ เตปิฎก”^{๑๑} ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งก็คือ พระไตรปิฎก นั่นเอง

การสังคายนาครั้งอื่นๆ ที่สำคัญ คือการสังคายนาที่ประเทศศรีลังกา ได้แก่

พ.ศ. ๒๓๖ ประคิยฐานพระพุทธศาสนาให้มั่นคงในศรีลังกา

พ.ศ. ๔๓๓ มีการจารึกพระธรรมวินัยลงในใบลานเป็นครั้งแรก

พ.ศ. ๕๕๖ มีการแปลคัมภีร์จากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ

พ.ศ. ๑๕๘๗ ทำให้รจนาคัมภีร์ฎีกาหรือคัมภีร์อธิบายอรรถกถาได้สำเร็จ เกิดคัมภีร์ฎีกา และคัมภีร์อรรถกถาเพื่อใช้เป็นแหล่งค้นคว้าและอ้างอิงหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนา^{๑๒}

การพยายามรวบรวมและจัดระเบียบพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนามีมานาน นับตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน คำสอนที่เชื่อว่าเป็นพระพุทธรพจน์อย่าง “พระธรรมบท” ย่อมมีกำเนิดมายาวนานเช่นกัน นับตั้งแต่มีการรวบรวมและจัดระเบียบพระธรรมวินัยโดยถ่ายทอดและเก็บรักษาด้วยวิธีการท่องจำสืบทอดกันมา จนกระทั่งมีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งทำให้พระธรรมบทได้รับการเผยแพร่ในฐานะหลักธรรมคำสอนที่สำคัญของพระพุทธศาสนา

ประวัติการสังคายนาครั้งต่างๆทำให้เห็นถึงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาและรักษาพระธรรมคำสอนซึ่งถือว่าเป็นพระพุทธรพจน์ไว้อย่างมั่นคง อย่างไรก็ตามไม่มีคัมภีร์พระพุทธศาสนาฉบับใดที่เชื่อได้ว่าเขียนขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรในครั้งพุทธกาล แต่ข้อความในคัมภีร์ที่ตกมาถึงเราก็ถือว่าเป็นพระพุทธรพจน์ซึ่งบรรดาพระสาวกรุ่นแรกๆหลายองค์ที่มีความสามารถนำพระพุทธรพจน์มาจำแนกหมวดหมู่ และประพันธ์เป็นคาถาเพื่อให้ง่ายในการทรงจำ^{๑๓} เมื่อพระพุทธศาสนาแตกแยกเป็นนิกายต่างๆ คำสอนบางส่วนก็อาจเปลี่ยนแปลงไปตามนิกายนั่นๆ

^{๑๑} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๓} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหา-มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔, ๓.

ประพจน์ อัสววิรุฬหการ แบ่งพระพุทธรศาสนาตั้งแต่แรกเริ่มจนถึงพระพุทธรศาสนาแบบ
มหายานออกเป็น ๓ ช่วง คือ^{๑๔}

๑. พระพุทธรศาสนาแบบดั้งเดิม ตั้งแต่พุทธปรินิพพาน ถึง ๓๕๐ ปีก่อนคริสตกาล ได้แก่
พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก ๔ นิกายแรก รวมไปถึงพระธรรมบทและสุตตนิบาตใน
จุททกนิกาย

๒. พระพุทธรศาสนาช่วงการแตกเป็นสำนักต่างๆ ตั้งแต่ ๓๕๐ ปีก่อนคริสตกาล ถึง ๑๐๐ ปี
ก่อนคริสตกาล ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎก พระพุทธรศาสนาแตกออกเป็นเถรวาทบาลี เถรวาท
สันสกฤต และมหาสังฆิกะ

๓. พระพุทธรศาสนา มหายาน เริ่มเมื่อ ๑๐๐ ปีก่อนคริสตกาลเป็นต้นมา

พระธรรมบทรวบรวมแล้วเสร็จประมาณศตวรรษที่ ๔ – ๕ ก่อนคริสตกาล ดังนั้นจึงจัดเป็น
คัมภีร์ในช่วงพระพุทธรศาสนาแบบดั้งเดิม มีลักษณะเป็นการรวมคำให้เป็นหมวดหมู่ ภาษาที่ใช้
เป็นภาษาบาลี รุ่นแรก คัมภีร์ในช่วงพระพุทธรศาสนาแบบดั้งเดิมนี้อาจเป็นหลักฐานที่เก่าที่สุดในเรื่องคำ
สอน ความคิดต่างๆ ในพระพุทธรศาสนาช่วงต่อไปย่อมพัฒนาความคิดมาจากคัมภีร์
พระพุทธรศาสนาแบบดั้งเดิมนี้อีก^{๑๕}

พระธรรมบทได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกในปีค.ศ. ๑๘๘๕ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ด้วยตัวอักษร
โรมันและมีการแปลเป็นภาษาละตินโดย Fausböll การตีพิมพ์ครั้งที่ ๒ มีขึ้นในปีค.ศ. ๑๙๐๐ (พ.ศ.
๒๔๔๓) โดย Suriya Sumangla Thera ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้เป็นฉบับที่ใช้เป็นต้นฉบับในการพิมพ์
ครั้งต่อ ๆ มา และมีผู้นำมาศึกษาอย่างกว้างขวาง^{๑๖} จนทำให้พระธรรมบทเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายใน
ประเทศทางยุโรป และมีการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ หลายฉบับ ได้แก่

๑. ฉบับแปลภาษาเยอรมัน โดย Weber (Z.D.M.G., 14, 1860, and Indische
Studien, Vol. I, 1860)

^{๑๔} ประพจน์ อัสววิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์มหายาน”,
(วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓),
๑๑.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๓ – ๑๘.

^{๑๖} Bimala Churn Law, *A history of Pali literature*, (London : Kegan Paul, Trench, Trubner, 1933), 224.

๒. ฉบับแปลภาษาเยอรมัน โดย L.V. Schroder (Worte der Wahrheit, Leipzig, 1892)
๓. ฉบับแปลภาษาเยอรมัน โดย K.E. Neumann (Der Wahrheitspfad, Leipzig, 1893)
๔. ฉบับแปลภาษาเยอรมัน (Der Pfad der Lehre, Neu-Buddhistischen, Verlag, Zehlen dorf west bei Berlin, 1919)
๕. ฉบับแปลภาษาอังกฤษ โดย Max Müller, S.B.E., Vol. X
๖. ฉบับแปลภาษาอังกฤษ โดย F.L. Woodward (The Buddha's Path of Virtue, Theosophical Pub. House, Madras, 1929)
๗. ฉบับแปลภาษาอังกฤษ โดย A.J. Edmunds
๘. ฉบับแปลภาษาอังกฤษ โดย Wagiswara and Saunders^{๑๑}
๙. ฉบับแปลภาษาอังกฤษ โดย Narada Thera (Colombo : Apothecaries Co. Ltd., 1972)
๑๐. ฉบับแปลภาษาอังกฤษ โดย Piyadassi Thera (Kandy : Buddhist Publication Society, 1974)^{๑๒}
๑๑. ฉบับแปลภาษาฝรั่งเศส โดย Fernand Hu (Paris, 1878), known as Le Dhammapada, avec introduction et notes
๑๒. ฉบับแปลภาษาอิตาลี โดย P.E. Pavolini (Mailand, 1908)

พระธรรมบทมีฉบับที่แปลเป็นภาษาสิงหล ภาษาพม่า ภาษาไทย และภาษาละติน ซึ่งได้รับต้นแบบมาจากการพิมพ์ครั้งที่ ๒ นอกจากนี้ยังมีฉบับแปลเป็นภาษาปรากฤต สันสกฤตผสม ฉบับแปลเป็นภาษาสันสกฤตอย่างเดียว ฉบับแปลภาษาจีน และฉบับแปลภาษาธิเบต แสดงให้เห็นว่าพระธรรมบทได้แพร่หลายทั้งในตะวันตกและตะวันออก

^{๑๑} Ibid.

^{๑๒} สุภาพรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๘๐.

๒. ประวัติความเป็นมาของอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถา หมายถึง เครื่องบอกความหมาย, ถ้อยคำบอกแจ้งชี้แจงอรรถ, คำอธิบายอรรถ คือ ความหมายของพระบาลี อันได้แก่พุทธพจน์ รวมทั้งข้อความและเรื่องราวเกี่ยวข้อของแวดล้อมที่รักษา สืบทอดมาในพระไตรปิฎก, คัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก^{๑๕} ในภาษาบาลีใช้คำว่า “อฎฐกถา” ซึ่งสร้างศัพท์มาจาก อฎฐ และ กถา อฎฐ ตามรูปศัพท์แปลว่า แปร เข้าใจว่าในที่นี้ใช้ในความหมาย เดียวกับคำว่า อุดก ที่แปลว่า เนื้อความ ความหมาย ประโยชน์ จึงมีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า อุดกถา แปลว่า การอธิบายความหมาย (exposition of the sense, explanation, commentary) ภาษาไทยนิยมเขียนว่า อรรถกถา^{๑๖} อรรถกถาจึงมีความสำคัญในฐานะที่ช่วยอธิบายความหมาย ของคถาในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ชัดเจน ถูกต้องและง่ายยิ่งขึ้น

๒.๑ ความสัมพันธ์ของอรรถกถากับพระไตรปิฎก

อรรถกถาเป็นคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก มีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถา พระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก อาจารย์ผู้แต่งอรรถกถาเหล่านั้นเรียกว่า “อรรถกถาจารย์”^{๑๗} อรรถกถานี้เชื่อว่ามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล โดยกำเนิดทั้งจากที่พระพุทธเจ้า ทรงอธิบายไว้เองและเหล่าสาวกอธิบายไว้ ได้รับสืบทอดคู่กันมากับพระไตรปิฎก ตามคติของฝ่ายเถรวาทเชื่อว่าอรรถกถาบาลีแต่งและรวบรวมเสร็จสมบูรณ์ตั้งแต่ในการสังคายนาครั้งที่ ๑ ต่อจากนั้นได้มีผู้รักษาให้คงอยู่ในรูปเดิมด้วยการสวดท่องจำ^{๑๘} ต่อมาในการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระมหินทเถระพระโอรสในพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งชมพูทวีป (อินเดีย) ได้นำพระพุทธศาสนา

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (ธนรัชการ พิมพ์ : กรุงเทพฯ, ๒๕๕๑), ๕๐๕.

^{๑๖} สุภาพรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๗๑.

^{๑๗} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๔๘.

^{๑๘} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๔๘.

ไปประดิษฐานในลังกาทวีป (ประเทศศรีลังกา) เมื่อพ.ศ. ๒๓๕ โดยได้นำอรรถกถาเหล่านั้นซึ่งยังเป็นภาษาบาลีเข้ามาพร้อมกับพระไตรปิฎกด้วย แล้วแปลเรียบเรียงเป็นภาษาสิงหล โดยพระเถระชาวสิงหลผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก^{๒๓} ต่อมาในสมัยพระเจ้าวัฏฏคามินี (๒๕ – ๑๗ ปี ก่อนคริสตกาล) พระพุทธศาสนาในลังกาแตกแยกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายคณะสงฆ์เดิมเรียกว่า ฝ่ายมหาวิหาร และฝ่ายคณะสงฆ์ที่พระเจ้าวัฏฏคามินีนิมนต์มาจากป่าเนื่องจากเคยช่วยเหลือในคราวหลบหนีสงครามกับพวกทมิฬเรียกว่า ฝ่ายอภัยคีรีวิหาร พระองค์โปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นเพื่อรักษาพระวาระของพระพุทธเจ้าให้ถูกต้องบริบูรณ์ การสังคายนาครั้งนี้สำคัญมาก เพราะเป็นครั้งแรกที่มีการบันทึกพระวาระของพระพุทธเจ้าเป็นลายลักษณ์อักษร ถือกันว่าไม่เพียงแต่พระไตรปิฎกเท่านั้นที่ได้รับการจารลงในใบลาน แม้แต่อรรถกถาภาษาสิงหลก็ได้รับการจารลงในครั้งนี้ด้วย โดยเก็บรักษาไว้กับฝ่ายมหาวิหารซึ่งเป็นผู้สร้างผลงาน^{๒๔} จนกระทั่งพระพุทธโฆสจารย์ ชาวชมพูทวีปได้เดินทางจากชมพูทวีปมาแปลเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษาบาลีมคธ ณ เกาะสิงหล แล้วรักษาสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน^{๒๕}

ในการเขียนอรรถกถา อรรถกถาจารย์ไม่ได้ใช้คำภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลของฝ่ายมหาวิหารเป็นต้นแบบเท่านั้น แต่ได้พยายามรวบรวมคำภีร์อรรถกถาฉบับต่างๆที่มีอยู่ในเวลานั้นมาศึกษาเปรียบเทียบด้วย คำภีร์อรรถกถาทั้งที่เป็นภาษาสิงหลและภาษาอินเดียตอนใต้ซึ่งมีการกล่าวอ้างถึงนั้นมีทั้งหมด ๑๕ คำภีร์ คือ^{๒๖}

๑. มหาอัฐกถา บางครั้งก็เรียกว่า มูลอัฐกถา หรือ อัฐกถา เท่านั้น
๒. อุตตรวิหารอัฐกถา
๓. มหาปัญจจริยอัฐกถา

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๔} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๖๕.

^{๒๕} คณะจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๔๘.

^{๒๖} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๗๒-๒๗๓.

๔. กรนทีอัญฐกถา
๕. อันทอัญฐกถา
๖. ตั้งเขปัญฐกถา
๗. อากมัญฐกถา
๘. โบราณัญฐกถา
๙. ปุพโพปเทสญญกถา หรือ ปุพพัญฐกถา
๑๐. วินัยัญฐกถา
๑๑. สัตตันตัญฐกถา
๑๒. อภิธัมมัญฐกถา
๑๓. สิ่งหลมาตักัญฐกถา
๑๔. ทัฬหัญฐกถา
๑๕. มัชฌิมัญฐกถา
๑๖. สังยุตตัญฐกถา
๑๗. อังคุตตรัญฐกถา
๑๘. ชาตกัญฐกถา
๑๙. วิภังค์ปกรณัศสะ สี่หลัญฐกถา

อรรถกถาที่อธิบายความในพระไตรปิฎกมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งจัดเป็นอรรถกถาใหม่ คือ อรรถกถาที่แต่งและแปลเรียบเรียงจากมูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถาภาษาสิงหล อรรถกถาในพระไตรปิฎกมีดังนี้^{๒๗}

อรรถกถาพระวินัยปิฎก ได้แก่ สมันตปาสาทิกา อธิบายความพระวินัยปิฎกใน ๕ คัมภีร์ คือ มหาวิภังค์ ภิกขุณีวิภังค์ มหาวรรค จูฬวรรค และปรีวาร

^{๒๗} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๕๑-๖๑.

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก เท่าที่มีหลักฐานปรากฏได้แก่

๑. สุมังคลวิลาสินี อธิบายความในทีฆนิกาย
๒. ปปัญจสุทนี อธิบายความในมัชฌิมนิกาย
๓. สारัตถปกาสินี อธิบายความในสังยุตตนิกาย
๔. มโนรตปุรณี อธิบายความในอังคุตตรนิกาย
๕. ปรมัตถโชติกา อธิบายความขุททกปาฐะ ธรรมบท และสุตตนิบาตใน
ขุททกนิกาย
๖. ชัมมปัทฏฐกถา หรือในชื่อเดิมว่า ปรมัตถโชติกา อธิบายความธรรมบทใน
ขุททกนิกาย
๗. ปรมัตถทีปนี อธิบายความความอุทาน อติวุตตกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ
เถรคาถา และเถรีคาถาในขุททกนิกาย
๘. ชาตกัฏฐกถา หรืออรรถกถาชาตก อธิบายความชาตกในขุททกนิกาย
๙. สัทธัมมปัสโชติกา อธิบายความในขุททกนิกาย แบ่งออกเป็น ๒ ภาค คือ
ภาคที่ ๑ อธิบายความในมหานิทเทส และภาคที่ ๒ อธิบายความในจูฬนิทเทส
๑๐. สัทธัมมปกาสินี อธิบายความในขุททกนิกาย แบ่งออกเป็น ๒ ภาค
อธิบายความในปฏิสัมภิทามรรคทั้งหมด
๑๑. วิสุทธรชนวิลาสินี อธิบายความอุปทาน ในขุททกนิกาย
๑๒. มจฺจุรตฺตวิลาสินี อธิบายความพุทธวงศ์ ในขุททกนิกาย

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ได้แก่

๑. อัญญาสาลินี อธิบายความในชัมมสังคณี
๒. สัมโมหวิโนทนี อธิบายความในคัมภีร์วิภังค์
๓. ปัญจปกรณัฏฐกถา อธิบายความในกถาวัตถุ ปุคคลบัญญัติ ธาตุกถา ยมก

และปฏิฐาน

๒.๒ ความเป็นมาของอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบท หรืออัมมปทัฏฐกถา ซึ่งเป็นหนังสือที่ใช้ในการศึกษาคัมภีร์นี้ เป็นอรรถกถาอธิบายความพระธรรมบทในขุททกนิกาย แห่งพระสูตรตันตปิฎก มีทั้งหมด ๒๖ วรรค แต่ละวรรคก็จะมีอรรถกถาเพื่ออธิบายและขยายความคาถาพระธรรมบท แบ่งเป็น ๘ ภาค^{๒๘} ดังนี้

ภาค ๑ อธิบายความในยมกวรรค

ภาค ๒ อธิบายความในอัปมาทวรรค และจิตตวรรค

ภาค ๓ อธิบายความในปุပ္ผวรรค และพาลวรรค

ภาค ๔ อธิบายความในปณชิตวรรค อรหันตวรรค และสหัสสวรรค

ภาค ๕ อธิบายความในปาปวรรค ทณตวรรค และชราวรรค

ภาค ๖ อธิบายความในอัตตวรรค โลกวรรค พุทธวรรค สุขวรรค ปิยวรรค และโกชวรรค

ภาค ๗ อธิบายความในมถวรรค ชัมมัญญวรรค มัคควรรค ปกิณณกวรรค นิรยวรรค และนาควรรค

ภาค ๘ อธิบายความในคันทวารวรรค ภิกขุวรรค และพราหมณวรรค

อรรถกถาธรรมบทนี้เชื่อว่าเป็นผลงานของพระพุทโธสะ ซึ่งเป็นอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงและผลงานทางด้านอรรถกถามากที่สุด

ประวัติของพระพุทโธสะมีกล่าวถึงในคัมภีร์ต่างๆ คือ คัมภีร์มหาเวสสันดร คัมภีร์คันถวงศ์ คัมภีร์ศาสนวงส์ และคัมภีร์สัทธัมมสังคหะ รวมถึงในหนังสือที่กล่าวถึงพระพุทโธสะโดยเฉพาะคือ พุทธโฆสุปตติ คัมภีร์และหนังสือเหล่านี้เล่าว่า พระพุทโธสะเกิดในตระกูลพราหมณ์ อยู่ใกล้กับ เมืองพุททคยาในแคว้นมัทธยประเทศ เล่าเรียนวิชาและศิลปตามธรรมเนียมของพราหมณ์ เป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์พระเวทมาก ท่านได้เดินทางไปยังเมืองต่างๆในอินเดียเพื่อได้วิวาทะเรื่องปรัชญากับนักปราชญ์ จนได้พบกับพระเวตะ ได้ถามปัญหาธรรมะจนเกิดเลื่อมใสและขอบวชในพระพุทธศาสนา ได้สมญานามว่า “พุทโธสะ” หมายถึงมีเสียงคล้ายพระสุรเสียงของพระพุทโธเจ้า

พระพุทโธสะได้เขียนอรรถกถานี้ ซึ่งเป็นหนังสือเล่มแรกของพระอภิธรรมปิฎก เมื่อจะเขียนอรรถกถาปริตร ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาสำหรับค้นคว้า พระเวตะจึงแนะนำให้ท่านเดินทางไป

^{๒๘} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๕๘.

ประเทศลังกาเพื่อศึกษาภาษาสิงหลและคัมภีร์อรรถกถาที่นั่น เพราะในอินเดียเวลานั้นมีแต่พระไตรปิฎก ในขณะที่ประเทศลังกานั้นมีคัมภีร์อรรถกถาและหนังสือที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทจำนวนมาก^{๒๕}

ในระหว่างที่พระพุทธโฆสะมาลังกานั้น ตรงกับสมัยของพระมหานามะ ประมาณพ.ศ. ๕๕๓ – ๕๖๕ (ค.ศ. ๔๑๐ – ๔๑๗)^{๒๖} ท่านได้ฝากตัวเป็นศิษย์ในสำนักของคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารซึ่งเก็บรวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาไว้เมื่อคราวสังคายนาในสมัยพระเจ้าวัฏฏคามินีและขออนุญาตแปล อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารพิสูจน์ความสามารถด้วยการให้เขียนอธิบายขยายความคาถา ๒ บท และพระพุทธโฆสะสามารถอธิบายอย่างละเอียด มีเนื้อหาครอบคลุมคำสอนทั้งหมดของพระพุทธเจ้า ผลงานนี้คือ คัมภีร์วิสุทธีมรรค จึงเป็นที่สรรเสริญของคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารและได้มอบอรรถกถาสิงหลให้ พระพุทธโฆสะได้ทำงานแปลอรรถกถาดังกล่าวเป็นภาษาบาลีเป็นจำนวนมาก เมื่อเสร็จแล้วก็เดินทางกลับประเทศอินเดีย^{๒๗}

นักวิชาการบางท่านมีความเห็นเกี่ยวกับประวัติของพระพุทธโฆสะว่า ข้อมูลในคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งกล่าวว่าพระพุทธโฆสะเป็นชาวอินเดียตอนเหนือ อยู่ใกล้กับพุทธคยานั้นอาจจะไม่ถูกต้อง โดยอาศัยเหตุผลทางประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดียและข้อมูลทางภาษาซึ่งมีลักษณะเป็นคติของทางฝ่ายเถรวาทของอินเดียได้ พระพุทธโฆสะจึงน่าจะเป็นชาวอินเดียตอนใต้มากกว่า นอกจากนี้ในคัมภีร์อรรถกถาซึ่งกล่าวว่าแต่งในขณะที่อยู่ในอินเดียก่อนมาลังกา ก็ปรากฏการอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธีมรรคซึ่งแต่งเมื่ออยู่ที่ลังกาหลายตอน^{๒๘}

ผลงานที่พระพุทธโฆสะยืนยันด้วยตัวท่านเองว่าเป็นผลงานของท่าน มี ๖ คัมภีร์คือ วิสุทธีมรรค สมันตปาสาทิกา สุมังคลวลลิตี ปปัญจสูทนี สารัตถปกาสินี และมโนรัตตปุรณี ใน

^{๒๕} สุภาพรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๘๐.

^{๒๖} พระมหาสำเนียง เลื่อนไธ, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัตถิตา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), ๑๐.

^{๒๗} สุภาพรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๘๐.

^{๒๘} สุภาพรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑ – ๒๕๓).

คัมภีร์คันชวงส์ได้กล่าวเพิ่มเติมว่าพระพุทธโฆสะยังได้รจนาคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีณี ปริมัตถกถา อรรถกถาชาดก อรรถกถาธรรมบท อรรถกถาขุททกปาฐะ อรรถกถาสุตตนิบาต และ อรรถกถาอปทาน

อรรถกถาธรรมบท หรืออัมมปทัฏฐกถาที่เชื่อว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสะด้วยนั้น แต่งตามคำอาราธนาของพระกุมารกัสสปะ เมื่อใกล้จะถึงพ.ศ. ๑๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาอรรถกถา^{๓๓} ในตอนท้ายของคัมภีร์กล่าวว่าได้เขียนขึ้นที่วัดซึ่งสร้างโดยความอุปถัมภ์ของพระเจ้าสิริคุททะ เข้าใจว่าเป็นพระฉายานามของพระมหานามะ^{๓๔} ลักษณะการแต่งอรรถกถาธรรมบทได้รับอิทธิพลทางเนื้อหาของพระพุทธศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ได้จากพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกในทมิฬนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย อุทาน วิมานวัตถุ เปตวัตถุ สุตตนิบาต และชาดก บุคคลที่เล่าประกอบเรื่องส่วนใหญ่ เป็นเรื่องพระสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหมด และเรื่องทุกเรื่องในอรรถกถาธรรมบท ประกอบด้วย ๔ ส่วน คือ^{๓๕}

๑. ปัจจุบันวัตถุ เรื่องปัจจุบัน เริ่มเรื่องด้วยพวกภิกษุสนทนากันในโรงธรรม (ธรรมสภา) ถึงบุคคลและกรรมของเขา พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงเสด็จมาตรัสแสดงพระธรรมเทศนา

๒. อดีตวัตถุ เรื่องในอดีตของบุคคลและกรรมของเขา และพระพุทธเจ้าตรัสอนุกรรมของเขาในชาติก่อนๆ ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง

๓. คาถา เรื่องที่แต่งเป็นร้อยกรองซึ่งนำมาจากธรรมบท

๔. เวชยาकरणะ แปลอธิบายความในลักษณะอธิบายคำ

จากองค์ประกอบดังกล่าวจะเห็นได้ว่ามีลักษณะคล้ายอรรถกถาชาดกซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบทั้ง ๔ ข้างต้น และมีส่วนสโหมทานเพิ่มขึ้นซึ่งเป็นส่วนท้ายของเรื่องเล่าที่กล่าวถึงการกลับชาติมาเกิดของบุคคลต่างๆ ในชาดก อย่างไรก็ตามอรรถกถาธรรมบทบางเรื่องก็มีลักษณะของส่วนสโหมทานด้วยเช่นกัน แต่อรรถกถาชาดกจะปรากฏสโหมทานทุกเรื่องเนื่องจากการเล่าเรื่อง

^{๓๓} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๕๘.

^{๓๔} สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๕๔.

^{๓๕} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๕๘-๕๙.

ในอศิตชาติของพระพุทธเจ้า ในขณะที่อรรถกถาธรรมบทส่วนใหญ่เน้นเรื่องที่เป็นปัจจุบันวัตถุเป็นหลัก

นักวิชาการหลายท่านไม่เชื่อว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นผลงานของพระพุทธโฆสะ เหตุผลสำคัญก็คือความแตกต่างทางด้านภาษาและลักษณะการประพันธ์ระหว่างอรรถกถาธรรมบทกับอรรถกถาเล่มอื่นที่มีหลักฐานชัดเจนว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสะอย่างแน่นอน^{๓๖}

Winternitz ไม่เชื่อว่าอรรถกถาชาดกและอรรถกถาธรรมบทเป็นผลงานของท่านเพราะสำนวนภาษาและวิธีการแต่งไม่เหมือนกับผลงานเล่มอื่นของท่าน ในคำนำของธัมมปัทฏฐกถาฉบับอักษรโรมัน Norman ผู้ชำระ ได้แสดงเหตุผลที่ว่าคัมภีร์นี้ไม่ควรเป็นผลงานของพระพุทธโฆสะ^{๓๗} ดังนี้

๑. มีการระบุในคัมภีร์นี้ว่า ทุกถ้อยคำในอรรถกถาเป็นพระวาจาของพระพุทธเจ้า ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏในงานอื่นของพระพุทธโฆสะ ในคาลากล่าวนำของงานอรรถกถาเกือบทุกเล่ม ท่านมักจะบอกชัดเจนว่า อรรถกถาฉบับเดิมนั้นเป็นงานของโบราณจารย์ ซึ่งรักษาสืบต่อกันมาตั้งแต่ในอินเดียมาจนถึงลังกา และเก็บรักษาไว้ในมหาวิหาร โดยมีการแปลออกเป็นภาษาสิงหล

๒. เรื่องของโฆสะที่เล่าในธัมมปัทฏฐกถา ต่างจากเรื่องเดียวกันที่เล่าในอังคุตตรนิกาย แสดงว่างานทั้งสองนี้ไม่ควรเป็นงานของคนเดียวกัน

๓. ในธัมมปัทฏฐกถา จุลสุกะชาดก จัดอยู่ในทสนีบาต แต่ในอรรถกถาชาดกจัดอยู่ในนวนินิบาต

Wilhelm Geiger ก็ไม่เห็นด้วยว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นผลงานของพระพุทธโฆสะ โดยเห็นว่าอาจเป็นงานที่เขียนขึ้นหลังได้รับอิทธิพลจากต้นฉบับที่เก่ากว่า เป็นการอธิบายคาถาในพระธรรมบท ซึ่งเป็น พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เรื่องราวที่ใช้อธิบายเป็นเรื่องเฉพาะในศาสนา มากกว่าชาดก ตัวละครจะเป็นพระสาวกและบุคคลทั่วไป และบางส่วนก็จะมีเรื่องที่เป็นอศิตชาติของตัวละครในเรื่องซึ่งหลายเรื่องสามารถตรวจสอบได้ว่าตรงกับเรื่องที่อยู่ในอรรถกถาชาดก^{๓๘}

^{๓๖} G.P. Malalasekera, *The Pali Literature of Ceylon*, (Colombo : M.D. Gunasena & Co., 1928), 96.

^{๓๗} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา*, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๒๕๔.

^{๓๘} Geiger Wilhelm, *Pāli Literature and Language*, (New Delhi : Oriental Books, 1943), 32.

E.W. Adikaram และพระญาณโมลีเห็นตรงกันว่าทั้งอรรถกถาธรรมบทและอรรถกถาชาดก เป็นผลงานของพระพุทธโฆสะ โดยเห็นว่าข้อขัดแย้งที่ Norman ว่ามานั้นอาจเกิดขึ้นได้เนื่องจาก เนื้อหาของเรื่องเปลี่ยนแปลง พระพุทธโฆสะก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการเขียนเพื่อให้สอดคล้อง กับเนื้อหา เนื้อความใน ๔ นิกายแรกเป็นพระสูตร การเขียนอรรถกถาจึงมุ่งไปที่การอธิบาย ความหมายของคำและความ ส่วนเนื้อหาในพระธรรมบทและชาดกเป็นคถาร้อยกรองสั้นๆซึ่งมี ความสมบูรณ์ในตัว อย่างในพระธรรมบทนอกจากจะอธิบายความหมายทางธรรมะของเนื้อหาแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะเล่าที่มาที่ทำให้เกิดการกล่าวคถาสั้นๆนั้นด้วย นอกจากนี้งานที่เชื่อกันว่าเป็น ของพระพุทธโฆสะมีเป็นจำนวนมาก ท่านคงจะไม่ได้เขียนคนเดียวโดยทั้งหมด แต่คงจะมีภิกษุอื่น จำนวนหนึ่งเป็นผู้ช่วย^{๓๕}

ข้อคิดเห็นทั้งจากคัมภีร์ และการวิเคราะห์ของนักวิชาการต่างๆ อาจจะยังไม่สามารถสรุปได้ ชัดเจนว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นผลงานของใคร แต่สิ่งที่ตกทอดมาสู่พุทธศาสนิกชนรุ่นหลังคือพระ ธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่มีการอธิบายความให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น จากคถาพระธรรมบทสั้นๆ เมื่อเวลาผ่านไปอาจทำให้ไม่เข้าใจหรือตีความคำสอนคลาดเคลื่อนได้ พระอรรถกถาจารย์จึงได้ อธิบายความหมายและยกตัวอย่างประกอบเพื่อให้เข้าใจคำสอนนั้นอย่างถูกต้องชัดเจน

๓. ความเป็นมาของพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบทในประเทศไทย

พระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในดินแดนสุวรรณภูมิซึ่งมีหลักฐานว่าดินแดนสุวรรณภูมิอยู่ ในเขตประเทศไทยปัจจุบัน พระธรรมบทจึงได้เข้ามาเผยแผ่ด้วยและเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอน ของพระพุทธศาสนาไว้อย่างครบถ้วน

พระธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายมาเป็นเวลาช้านานซึ่งจะเห็นได้ จากการที่พญาสิทธิทรงนำมาเป็นข้อมูลในการทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิโกถ คัมภีร์โลกนิติซึ่งมีผู้ แต่งไว้แต่โบราณได้นำคำสอนจากคัมภีร์ต่างๆ เช่น ธรรมนิติ หิโตปเทศ จาณักยศตกะ พระไตรปิฎก ชาดก และธรรมบท เข้ามาแทรกไว้ในคัมภีร์โลกนิติ ในสมัยต่อมาจึงมีผู้แปลคัมภีร์ โลกนิติเป็นภาษาไทยทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว ฉบับที่เก่าที่สุดคือ โคลงโลกนิติสำนวนเก่า ซึ่งน่าจะ

^{๓๕} สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖),

แต่จึ้นก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์หรือก่อนรัชกาลที่ ๓ เป็นอย่างน้อย^{๔๐} รวมทั้งยังใช้เป็นแบบเรียนพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์จนถึงปัจจุบัน ซึ่งผู้เขียนวิทยานิพนธ์จะเสนอการศึกษาในฐานะวรรณกรรมคำสอนไว้ในบทที่ ๔ ต่อไป

นอกจากนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์มีการแปลและการเรียบเรียงพระธรรมบทอีกหลายสำนวนดังนี้^{๔๑}

การแปลเฉพาะคาคา เช่น พระธรรมบท ฉบับถีน รัตติกน (วัดโคกโพธาราม) พระคาคาธรรมบทแปล ฉบับพระอริยมุนี วัดมกุฏกษัตริยารามเป็นผู้แปล

การแปลคาคาประกอบอรรถกถา เช่น พระธรรมปทัฏฐกถา ฉบับส. ธรรมภักดี จัดพิมพ์ พระธรรมปทัฏฐกถาแปล มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นผู้แปลทางแห่งความดี (ธรรมบท) วสิน อินทสระ เป็นผู้แปล

การแปลคาคาธรรมบทเป็นหลายภาษา เช่น พระธรรมบท ๔ ภาษา จำลอง สารพัดนี้ก เป็นผู้แปลเป็นภาษาบาลี สันสกฤต ไทย และอังกฤษ พระธรรมบททจตุรภาค ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (บาลี ไทย อังกฤษ) พุทธวงนะในธรรมบท ฉบับเสถียรพงษ์ วรรณปก (บาลี ไทย อังกฤษ)

การแต่งใหม่เพื่ออธิบายคาคาในธรรมบทและการแปลเพื่อประกอบการศึกษา เช่น ธรรมบทวิจารณ์ ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง ธรรมบทแปลยกศัพท์ ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง เป็นต้น

การแปลธรรมบทในลักษณะอื่นๆ เช่น นิทานธรรมบท ฉบับทินกร ทองเสวต นิทานธรรมบทในพระไตรปิฎก ฉบับ ส.รัตนรัตติ เป็นต้น

อรรถกถาธรรมบทแต่ละวรรคจะมีจำนวนอรรถกถาเพื่ออธิบายและขยายความคาคาพระธรรมบทไม่เท่ากัน วรรคละประมาณ ๘ - ๑๔ เรื่อง มีเพียงวรรคเดียวที่มีจำนวนอรรถกถามากต่างกับวรรคอื่นๆ คือ ๓๕ เรื่อง รวมมีอรรถกถาทั้งสิ้น ๓๐๒ เรื่อง

^{๔๐} โคลงโลกนิติ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร อ้างถึงใน ฉานิส วงศ์สุวรรณ, “การศึกษาเรื่องพุทธวงนะในธรรมบทของ เสถียรพงษ์ วรรณปก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร-มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), ๑๖๒.

^{๔๑} ฉานิส วงศ์สุวรรณ, “การศึกษาเรื่องพุทธวงนะในธรรมบทของ เสถียรพงษ์ วรรณปก” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), ๑๖๓-๑๖๔.

อรรถกถาธรรมบทที่ผู้เขียนวิทยานิพนธ์ใช้ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คือ ธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑ -๘ ของคณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ในส่วนคำนำซึ่ง เป็นคำนำในการจัดพิมพ์เมื่อพ.ศ. ๒๔๘๐ และพ.ศ. ๒๔๘๑ กล่าวว่

เฉพาะหนังสือธรรมปทัฏฐกถา ก็นับว่าเป็นหนังสือสำคัญเรื่องหนึ่ง เพราะ ใช้เป็นหลักสูตรเปรียญธรรมประโยค ๑ ผู้ศึกษาบาลีเมื่อเรียนบาลีไวยากรณ์จบ แล้ว ก็เริ่มเรียนหนังสือนี้เป็นลำดับไป เห็นควรแปลเป็นภาษาไทยให้ตลอดเรื่อง และได้มอบให้พระมหาอุ นิสฺสโก ป. ๗ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นผู้รับไปดำเนินการ ท่านได้ค้นคว้ารวบรวมจากหนังสือต่างๆ ซึ่งพระเถรานุเถระได้แปลไว้บ้าง ขอให้ท่านที่เป็นกรรมการกองตำราช่วยแปลบ้าง ขอให้ท่านที่เป็นเปรียญในสำนัก เดียวกันและต่างสำนักช่วยแปลบ้าง^{๔๒}

ดังนั้นในอรรถกถาแต่ละเรื่องจะพบว่ามีกรบอกชื่อผู้แปลไว้ในเชิงอรรถทุกเรื่อง จาก การศึกษารวบรวมพบว่าชื่อผู้แปลที่ระบุในแต่ละเรื่องทั้งหมด ๕๗ ชื่อ ดังนี้

๑. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแปลค่านมัสการ และเรื่อง พระจกขุपालเถระ เรื่องกฤษุชาวโกสัมพี ในยมกวรรค เรื่องพระเพฬฏฐิสฺสเถระ ในอรหันตวรรค เรื่องกระเสือกกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์ และเรื่องพระกาลเถระ ในอิตตวรรค

๒. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส แปลเรื่องมัญญุกุณฑล ในยมกวรรค

๓. พระมหาพุดม เปริชญเอก วัดเทพศิรินทราวาส แปลเรื่องพระคิสฺสเถระ ความเกิดขึ้น ของนางกาลิยักษิณี ในยมกวรรค

๔. พระมหาอุ นิสฺสโก ป. ๗ วัดบวรนิเวศวิหาร (ผู้ดำเนินการ) แปลเรื่องต่างๆ ดังนี้

เรื่องจุลกกาลและมหากาล และเรื่องพระเทวทัต ในยมกวรรค

เรื่องพระนันทเถระอุกัณฐิตกฤษุ เรื่องพระภาคินยสังฆรักขิตเถระ ในจิตตวรรค

^{๔๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ก.

เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้ชวนขวายเป็นปฐวีกถา และเรื่องพระเถระผู้เจริญ-
มริจิกัมมัญฐานในปุปพวรรค

เรื่องกุมภโฆสก ในอัปมาทวรรค

เรื่องหอมชิวก เรื่องมหากัสสปเถระ เรื่องพระขทิวณียเรวตเถระ และเรื่องหญิง
คนใดคนหนึ่ง ในอรหันตวรรค

เรื่องเด็กหลายคน เรื่องพระโกณฑธานเถระ เรื่องอุโบสถกรรม เรื่องอชครเปต
เรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ และเรื่องพระปิโณทิกเถระ ในทัณฑวรรค

เรื่องโพธิราชกุมาร เรื่องอุบาสกช่อมหากาล เรื่องพระเทวทัต เรื่องอุบาสกชื่อ
จุลกกาล และเรื่องพระอัสสชิเถระ ในอัสสชิวรรค

เรื่องปุโรหิตชื่ออักษิทัตต์ ในพุททวรรค

เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง และเรื่องภิกษุชื่ออุฬาสารี ในมลวรรค

เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูปอื่นอีก และเรื่องพระปธานกัมมิกคิสสเถระ
ในมคควรรค

เรื่องจิตตคฤหบดี เรื่องนางจุฬสุภัตถา และเรื่องพระเถระชื่อเอกวิหารี ใน
ปภินณกวรรค

เรื่องหญิงขี้หึง และเรื่องนิครนถ์ ในนिरยวรรค

เรื่องจูพฐนุคคหพันธ์จิต ในคณ्हาวรรค

๕. พระมหาผิว ป. ๗ ปัจจุบันเป็นที่พระราชเมธาภรณ์ วัดบรมมงคล แปลเรื่องสญชัย
เรื่องพระนันทเถระ เรื่องนายจุนทสุกริก เรื่องธัมมิกอุบาสก เรื่องพระเทวทัต และเรื่องภิกษุ ๒ สหาย
ในยมกวรรค เรื่องเจ้าหญิงโรหิณี เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง และเรื่องอุตตราอุบาสิกา ในโกชวรรค

๖. พระมหาเพียร ป. ๘ วัดก้นมาตุยาราม แปลเรื่องพระนางสามาวดี ในอัปมาทวรรค
เรื่องพระมหากัปปีนเถระ ในบัณฑิตวรรค เรื่องปัญหาของพระโมคคัลลานเถระ ในโกชวรรค และ
เรื่องพระนางเขมา ในคณ्हาวรรค

๗. พระมหาทองคำ ป. ๗ (ปัจจุบันเป็นพระธรรมดิลก) วัดบรมนิวาส แปลเรื่อง
พระจูพฐีนถกเถระ ในอัปมาทวรรค เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา เรื่องนางสิริมา
เรื่องพระอุตตราเถรีเรื่องพระอสิมานิกภิกษุ และเรื่องพระนางรูปนันทาเถรี ในชราวรรค

๘. พระมหาบุญมี ป. ๗ วัดบรมนิวาส แปลเรื่องพาลนักรัศมี เรื่องพระมหากัสสปเถระ เรื่องภิกษุ ๒ สหาย และเรื่องท้าวสักกะ ในอัมปมาทวารค

๙. สามเณรจำรัส ป. ๖ วัดบรมนิวาส แปลเรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง และเรื่องพระติสสเถระผู้มีปกติอยู่ในนิคม

๑๐. พระมหาสารวย ป. ๗ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องพระเมฆิยะเถระ และเรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ในจิตตวารค

๑๑. พระมหาเจริญ ป. ๗ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องพระจิตตหัตถเถระ เรื่องภิกษุผู้ปรารถนาวิปัสสนา และเรื่องพระปุตติคัตตติสเถระ ในจิตตวารค

๑๒. พระมหาเปื้อง ป. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องนันทโคบาลกะ และเรื่องพระโสไรยะเถระ ในจิตตวารค

๑๓. พระมหาฮั่ว ป. ๕ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องพระเจ้าวิฑูฑกะ และเรื่องนางปติปฐิกา ในปุပ္ผวารค

๑๔. พระมหาเทียน ป. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องโกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่ เรื่องปาฎิกายีวก และเรื่องฉัตตปาณิอุบาสก ในปุပ္ผวารค

๑๕. พระมหาอุ้น ป. ๖ วัดพิชัยญาติการาม แปลเรื่องนางวิสาขา ในปุပ္ผวารค เรื่องมหาชนาณิฆ เรื่องพรานกุกกุกุมิตต์ ในปุပ္ผวารค และเรื่องพระอุปนันทศากยบุตร ในอัมปตวารค

๑๖. พระมหานาค ป. ๕ วัดบรมนิวาส แปลเรื่องปัญหาของพระอนนทเถระ ในปุပ္ผวารค เรื่องพ่อค้ามีทรัพย์มาก ในมัคควารค เรื่องภิกษุว่ายาก ในนิริยวารค เรื่องมาร เรื่องอุปกายีวก และเรื่องท้าวสักกเทวราช ในคณ्हวารค

๑๗. พระมหาทอง/ทองสา ป. ๖ วัดปทุมวนาราม แปลเรื่องถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ ในปุပ္ผวารค เรื่องมารดาของนางกามา เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป เรื่องพระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม และเรื่องการฟังธรรม ในบัณฑิตวารค

๑๘. พระมหาหนูหล้า ป. ๖ วัดปทุมวนาราม แปลเรื่องปริณิพพานของพระโคธิกเถระ และเรื่องครหทินัน ในปุပ္ผวารค เรื่องสุกรเปรต เรื่องพระโปฐิลเถระ เรื่องพระเถระแก่ และเรื่องสัตถวิหาริกของพระสารีบุตร ในมัคควารค

๑๙. พระมหาเถย ป.ธ. ๗ วัดสัมพันธวงศ์ (ต่อมาเป็นพระเทพปัญญาภุมนี) แปลเรื่องนุชคนใดคนหนึ่ง เรื่องสัททวิหาริกของพระมหากัสสปเถระ เรื่องอนนทเศรษฐี เรื่องโจรผู้ทำลายปม เรื่องพระอุทายีเถระ เรื่องภิกษุชาวเมืองปาฐา เรื่องสุปปพุทธกฤติ เรื่องชานา และเรื่องนายสุนนมาลาการ ในพาลวรรค เรื่องพระมหากัปปินเถระ ในบัณฑิตวรรค เรื่องบุพพกรรมของพระองค์ และเรื่องกุมาริกาгин ไขไก่อ ในปภินณวรรค

๒๐. พระมหาวิน ป.ธ. ๘ วัดราชาธิวาส (ปัจจุบันเป็นสมเด็จพระมหาธีรวงศ์) แปลเรื่องพระอุบลวรรณาเถรี เรื่องข้มพุกาชีวก เรื่องอหิปรต และเรื่องพระสุธรรมเถระ ในพาลวรรค และเรื่องภิกษุชาวนครภัททิยะ ในปภินณวรรค

๒๑. พระครูธรรมธร (จันทโท พื้น ป.ธ. ๕) วัดราชาธิวาส แปลเรื่องสัททกฤติเปรต ในพาลวรรค

๒๒. พระมหาบุญสงค์ ป.ธ. ๖ (ปัจจุบันเป็นพระราชญาณเทวี ป.ธ. ๗ วัดท่าโพธิ์นครศรีธรรมราช) แปลเรื่องพระวนวาสิตตเถระ ในพาลวรรค

๒๓. พระมหาเปลี่ยน ป.ธ. ๗ วัดสัมพันธวงศ์ (ปัจจุบันเป็นพระราชาญาณมุนี ป.ธ. ๘ วัดบูรณศิริมาตยาราม) แปลเรื่องพระราชเถระ ในบัณฑิตวรรค

๒๔. พระมหาจับ ป.ธ. ๗ (พระธรรมปัญญาจารย์ ป.ธ. ๘) วัดโสมนัสวิหาร แปลเรื่องบัณฑิตสามเณร และเรื่องลกุณฏกภัททิยะเถระในบัณฑิตวรรค เรื่องเจดีย์ทองของพระกัสสปทศพล ในพุทธวรรค เรื่องอตุลอุบาสก และเรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ในโกชวรรค

๒๕. พระมหาเขื่อน ป.ธ. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องพระอนรุทธเถระ เรื่องพระมหากัจจายนเถระ และเรื่องพระสารีบุตรเถระ ในอรหันตวรรค

๒๖. พระมหาโปร่ง ป.ธ. ๘ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลทุกเรื่องในสหัสตวรรค

๒๗. พระมหาคำหยัด ป.ธ. ๘ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องพราหมณ์ชื่ออุพเพกสาฎก เรื่องพระเสขยศักดิ์เถระ เรื่องนางลาชเทวธิดา เรื่องนายพรานสุนัขชื่อโกกะ และเรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว ในปาปวรรค

๒๘. พระมหาสนธิ์ ป.ธ. ๕ (ปัจจุบันเป็นพระธรรมโสภณ) วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องภิกษุไม่ถนอมบริจาร และเรื่องเศรษฐีชื่อพิพาลปทกะ ในปาปวรรค เรื่องมารธิดา เรื่องขมกปาฏิหาริย์ เรื่องนาคราชชื่อเอรคปัตต์ และเรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี ในพุทธวรรค

๒๙. พระมหาสอน ป.ธ. ๕ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องชน ๓ คน ในป่าปวรรค เรื่อง พระชานิกติสสเถระ และเรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ ในอรรถวรรค

๓๐. พระมหาใหญ่ ป.ธ. ๔ วัดบรมนิวาส แปลเรื่องสุปปพุทธศากยะ ในป่าปวรรค

๓๑. พระมหาบุญเลิศ ป.ธ. ๔ วัดบรมนิวาส ตรวจแก้เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ ในทัณฑวรรค

๓๒. พระมหาญาณ ป.ธ. ๕ (บัดนี้เป็นพระธรรมบัณฑิต) วัดบรมนิวาส แปลเรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ (เรื่องที่ ๒) ในทัณฑวรรค

๓๓. พระมหาเฉลียว ป.ธ. ๕ วัดก้นมาตุยาราม แปลเรื่องภิกษุผู้มีกัณฑ์มาก ในทัณฑวรรค และทุกเรื่องในปิยวรรค

๓๔. พระมหาเอี่ยม ป.ธ. ๕ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องสันตติมหาอำมาตย์ ในทัณฑวรรค

๓๕. พระมหาอุทัย ป.ธ. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องสุขสามเณร ในทัณฑวรรค

๓๖. พระมหาศิลป์ ป.ธ. ๕ วัดวิเศษการ แปลเรื่องพระนางมัลลิกาเทวี เรื่องพระโลพูทาศิ-เถระ เรื่องปฐมโพธิกาล และเรื่องบุตรเศรษฐีมีทรัพย์มาก ในชราวรรค

๓๗. พระมหาชุ่ม ป.ธ. ๖ วัดราชประดิษฐ์ แปลทุกเรื่องในโลกวรรค

๓๘. พระมหาเกล้า ป.ธ. ๕ วัดบูรณศิริมาตยาราม แปลเรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ (เรื่องที่ ๗) และเรื่องสัมพหุลภิกขุ ในพุทธวรรค

๓๙. พระมหาเนือง ป.ธ. ๖ วัดราชประดิษฐ์ แปลทุกเรื่องในสุขวรรค

๔๐. พระมหาเกตุ ป.ธ. ๕ (ปัจจุบันเป็นพระเขมาภิมุขธรรม) วัดเขมาภิรตาราม แปลเรื่องภิกษุทูลถามปัญหา และเรื่องปุณณทาสี ในโกชวรรค

๔๑. พระมหาพิน ป.ธ. ๕ (ต่อมาเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์) วัดสามพระยา แปลเรื่องบุตรของนายโคฆมาตัก เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง เรื่องพระติสสเถระ และเรื่องพระโลพูทาศิ-เถระ ในมลวรรค

๔๒. พระมหาภูซงค์ ป.ธ. ๗ วัดราชประดิษฐ์ แปลเรื่องอุบาสก ๕ คน เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ และเรื่องอุบาสก ๕ คน (เรื่องที่ ๕) ในมลวรรค

๔๓. พระมหาหวล ป.ธ. ๕ วัดท่าตำหนัก นครชัยศรี แปลเรื่องเมณฑกเศรษฐี เรื่องพระอุชฌานสังยุตติเถระ และเรื่องสุภัททปริพาชก ในมลวรรค

๔๔. พระมหาเกษม ป.ธ. ๗ วัดมหาธาตุ แปลทุกเรื่องในชั้นมัฏฐวรรค
๔๕. พระมหาถัก ป.ธ. ๘ (ต่อมาเป็นพระปิยทัสสี) วัดบรมนิวาส แปลเรื่องนางกัศิศาโคตมิ และเรื่องนางปฎาจารา ในมัคควรรค เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน ในตันหาวรรค
๔๖. พระมหารพ ป.ธ. ๕ วัดราชาธิวาส แปลเรื่องพระลคุณถูกกัถทัยเถระ ในปกิณณกวรรค
๔๗. พระมหาเอื้อน ป.ธ. ๕ วัดราชาธิวาส แปลเรื่องนายทารุสาภกุกิจะ ในปกิณณกวรรค
๔๘. พระมหาจันทร์ ป.ธ. ๕ วัดราชาธิวาส แปลเรื่องภิกษุวัชชีบุตร ในปกิณณกวรรค
๔๙. พระมหามานิต ป.ธ. ๖ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องนางปริพาชกาชื่อสุนทรี เรื่องสัตว์ผู้ถูกทุกข์เบียดเบียน เรื่องภิกษุผู้อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อวัดคุมุทา และเรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ ในนिरยวรรค
๕๐. พระราชกวี (อาบ ป.ธ. ๖) วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องอาคันตุกภิกษุ ในนिरยวรรค
๕๑. พระครูธรรมมาธิการ (พื้น ป.ธ. ๗ ต่อมาเป็นพระธรรมโสภณ) วัดราชบพิศ แปลทุกเรื่องในนาควรรค
๕๒. พระมหาใจ ป.ธ. ๖ (ปัจจุบันเป็นที่พระญาณรักจิต) วัดบรมนิวาส แปลเรื่องปลาช็อกปิละ เรื่องนางลูกสุกร เรื่องวิพันตภิกษุ และเรื่องเรือนจำ ในตันหาวรรค
๕๓. พระมหานูญรอด ป.ธ. ๗ (ต่อมาเป็นพระศรีวิสุทธิญาณ ป.ธ. ๘) วัดกันมาตุยาราม แปลเรื่องเศรษฐีผู้ไม่มีบุตร และเรื่องอังกูรเทพบุตร ในตันหาวรรค
๕๔. พระมหาอินทร์ ป.ธ. ๕ วัดบรมนิวาส (ปัจจุบันเป็นพระพิศาลสารคุณ วัดศรีจันทร์ จ. ขอนแก่น) แปลทุกเรื่องในภิกขุวรรค (ยกเว้นเรื่องพระวักกเถระ)
๕๕. พระอมรโมลี (อาบ อุปคุดโต ป.ธ. ๖) วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องพระวักกเถระ ในภิกขุวรรค
๕๖. พระมหาชาติ ป.ธ. ๗ วัดบรมนิวาส แปลเรื่องที่ ๑ – ๓๐ ในพราหมณวรรค
๕๗. พระมหาสนั่น ป.ธ. ๗ (ปัจจุบันเป็นพระธรรมวราภรณ์ ป.ธ. ๘) วัดนรนาถฯ แปลเรื่องที่ ๓๑ – ๓๕ ในพราหมณวรรค

๕๘. พระมหาฉาย ป.ธ. ๓ วัดบวรนิเวศวิหาร แปลเรื่องปัญหาของพระอานนทเถระ ใน พุทธวรรค

การระบุปีที่แปลมีเฉพาะในการทรงแปลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-
 วิจิตรญาณวโรรส การแปลของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และพระมหาพุ่ม วัดเทพศิรินทราวาส
 เท่านั้น นอกจากนี้ยังนำฉบับของสนามหลวงซึ่งใช้ในการสอบพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์มา
 รวบรวมอยู่ด้วย ๓ เรื่อง คือ เรื่องกฤษฎาสสชและปฐพสุกะ เรื่องพระฉันทเถระ ในบัณฑิตวรรค
 ระบุว่า เป็นเรื่องที่แปลเพื่อใช้สอบเปรียญ ๖ ประโยค ของสนามหลวงในปีพ.ศ. ๒๔๖๕ และเรื่อง
 สวากเคียรถีย์ ใน นิรยวรรค ระบุว่า เป็นของสนามหลวงในปีพ.ศ. ๒๔๗๕ โดยเรื่องเหล่านี้เกิดจาก
 การรวบรวมของพระมหาอุ นิสฺสโก ป.ธ. ๓ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งได้รับมอบหมายให้ดำเนินการใน
 ครั้งนี้คือเมื่อพ.ศ. ๒๔๘๐ – ๒๔๘๑ รวมทั้งยังทำหน้าที่แปลเองและขอให้พระที่เป็นคณะกรรมการ
 กองตำรา เป็นเปรียญในสำนักเดียวกันและต่างสำนักช่วยแปลคั่งปรากฏรายชื่อในข้างต้น

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาของพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบทพบว่าพระธรรม
 บทเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนที่เชื่อว่าเป็นพระพุทฺธพจน์ พระธรรมบทถึงถือว่ามีมาตั้งแต่สมัย
 พุทธกาล มีการสืบทอดนับแต่สมัยนั้น โดยพระเถระจารย์ด้วยวิธีการท่องจำ พร้อมทั้งการแต่งและ
 เรียบเรียงอรรถกถาเพื่ออธิบายความในคาถาของพระธรรมบทให้มีความเข้าใจยิ่งขึ้น เมื่อมีการ
 สังกายนพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า พระธรรมบทนี้ก็ได้รับการชำระสืบทอดต่อมาและ
 เผยแพร่ไปพร้อมกับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์
 อักษรและแปลเป็นภาษาต่างๆทั้งภาษาตะวันตกและตะวันออก

เมื่อพระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบทเข้ามายังประเทศไทยก็ได้รับความนิยมนำไป
 ซึ่งเห็นได้จากมีฉบับแปลหลายฉบับ และที่สำคัญคือการใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นแบบเรียนใน
 หลักสูตรเปรียญธรรมของคณะสงฆ์ไทยจนถึงปัจจุบันซึ่งจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

๔. อรรถกถาธรรมบทในฐานะแบบเรียนของพระสงฆ์ไทย

พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการสอนด้วยการสนทนา โดยการถามและการตอบเฉพาะ หลักคำสอนของพระองค์ได้รับการสืบทอดต่อกันมาเป็นเวลานาน คำสอนของพระองค์เป็นมุขปาฐะซึ่งสาวกของพระองค์ได้เรียนโดยการท่องจำและถ่ายทอดกันมาโดยการบอกเล่า ต่อมามีการรวบรวมและจัดหมวดหมู่ด้วยการสังคายนา สืบทอดด้วยการทรงจำและบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในเวลาต่อมา

ในประเทศลังกาสามเณรทุกรูปจะต้องเรียนพระธรรมบทก่อนอุปสมบทเป็นภิกษุ ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีพระสงฆ์รูปใดในลังกาที่ไม่สามารถท่องจำพระธรรมบทตั้งแต่ต้นจนจบได้ พระนักเทศน์ก็มักจะยกบทกลอนจากพระธรรมบทเป็นหัวข้อในการแสดงพระธรรมเทศนา^{๔๓}

นับตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔ ได้มีการส่งพระธรรมทูตไปเผยแผ่ศาสนาในส่วนต่างๆของทวีปเอเชียรวม ๘ สาย หนึ่งในนั้นคือสายของพระโสณะและพระอุตตระได้ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ดินแดนสุวรรณภูมิ ซึ่งนักโบราณคดีปัจจุบันส่วนใหญ่เห็นด้วยกับข้อสันนิษฐานว่าดินแดนสุวรรณภูมิอยู่ในประเทศไทย^{๔๔} โดยค้นพบหลักฐานที่จังหวัดนครปฐมเมื่อพระธรรมทูตเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้นำหลักธรรมคำสอนต่างๆเข้ามาเผยแผ่ ซึ่งเป็นไปได้ว่าพระธรรมบทลงจะเข้ามาพร้อมกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในครั้งนี้ และกลายเป็นคัมภีร์ที่ได้รับการศึกษาอย่างกว้างขวางจนถึงปัจจุบัน

สมัยสุโขทัย

สมัยสุโขทัย (พ.ศ. ๑๗๘๑ - ๑๘๕๓) สันนิษฐานว่าได้นำพระไตรปิฎกมาจากอมูลสมัยทวารวดีซึ่งอาจไม่สมบูรณ์^{๔๕} หลังการสังคายนาพระไตรปิฎกในลังกา พระพุทธศาสนาในลังกาเป็นปึกแผ่นมากขึ้น ในช่วงเวลานั้นพระสงฆ์จากประเทศต่างๆรวมทั้งจากประเทศไทยได้เดินทางไปลังกาเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนา อุปสมบทตามประเพณีของลังกาและกลับมาเป็นภิกษุ

^{๔๓} Winternitz, Maurice, *A history of Indian literature*, (New Delhi : Oriental Books Reprint Corp., 1972), 81.

^{๔๔} คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *วรรณคดีบาฬี*, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๓๘

^{๔๕} สิริวัฒน์ คำวันสา, *ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๓๒.

สายลังกาวงศ์ ประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๑๕ ภิขุตั้งกล่าวก็ได้อยู่ร่วมกันตั้งมั่นใน นครศรีธรรมราช

ในสมัยพ่อขุนรามคำแหงทรงนิมนต์พระอุปัชฌาย์จากนครศรีธรรมราชให้มาทำพิธี อุปสมบทกุลบุตรที่สุโขทัยและสถาปนาพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ขึ้นที่สุโขทัย^{๔๖} เมื่อถึงสมัยนี้ พระไตรปิฎกคงจะสมบูรณ์ เพราะได้เพิ่มมาจากลังกา ดังนั้นการศึกษาของพระสงฆ์จึงเป็นแบบ ลังกา คัมภีร์ต่างๆคงจะเป็นอักษรสิงหลและคงจะถ่ายทอด (ปริวรรต) เป็นอักษรขอมเรื่อยมา จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) จึงโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย^{๔๗}

สมัยพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไท) พระองค์ทรงอุทิศพระราชมณเฑียรเป็น โรงเรียน สอนพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณร อาราธนาพระเถระชาวลังกาเข้ามาช่วยส่งเสริม พระพุทธศาสนาในเมืองสุโขทัย ในรัชสมัยของพระองค์นี้มีคัมภีร์ทางศาสนาจากลังกาเป็นจำนวน มากเข้าสู่กรุงสุโขทัย^{๔๘} พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ ไตรภูมิถา โดยทรงรวบรวมสาระจากคัมภีร์ ต่างๆกว่า ๓๐ คัมภีร์ ซึ่งรวมถึงพระธรรมบทด้วย ดังในส่วนนำที่กล่าวไว้ว่า

พระไตรภูมิถานี้ ฐ เอาออกมาจากแต่พระคัมภีร์ใดบ้างสิ้น เอามาแต่ในพระอรรถกถา จตุราคมก็มีบ้าง ในอรรถกถาฎีกาพระอภิธรรมवादาก็มีบ้าง ในพระอภิธรรมสังคหก็มีบ้าง ใน พระสุมังคลวิลาสินีก็มีบ้าง ในพระปปัญจสูทนีก็มีบ้าง ในพระสารตถปกาสินีก็มีบ้าง ในพระ- อรรถกถาฎีกาพระวินัยก็มีบ้าง ในพระธรรมบทก็มีบ้าง ในพระมหาวคคก็มีบ้าง ในพระธรรม- มหากถาก็มีบ้าง ในพระมรุตวิลาสินีก็มีบ้าง ในพระธรรมชาตก็มีบ้าง ใน พระชินาลังการก็มี บ้าง ในพระสารตถทีปนีก็มีบ้าง ในพระพุทธวงศ์ก็มีบ้าง ในพระสารสังคหก็มีบ้าง ใน พระมิลินทปัญหาก็มีบ้าง ในพระปาเลชยะก็มีบ้าง ในพระมหานิทานก็มีบ้าง ในพระอนาคดวงศีลก็มี บ้าง ในพระจรียาปิฎกก็มีบ้าง ในพระโลกบัญญัติก็มีบ้าง ในพระมหากัลป์ก็มีบ้าง ในพระอรุณวดีก็ มีบ้าง ใน พระสมันตปาสาทิกาก็มีบ้าง ในพระวิสุทธิมคคก็มีบ้าง ในพระลक्षणภิธรรมก็มีบ้าง

^{๔๖} ภัทรพร สิริกาญจน, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย : เอกภาพในความหลากหลาย, (กรุงเทพฯ : คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓), ๒๘.

^{๔๗} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๓๒ - ๓๓.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, ๓๓ - ๓๘.

ในพระอนุฎีกาหิงธรรมก็มีบ้าง ในพระสารีริกพิณจลย์ก็มีบ้าง ในพระโลกุปต์ติก็มีบ้าง แล
พระธรรมทั้งหลายนี้อาออกแลแห่งแลน้อยแลเอามาผสมกัน จึงสมมติชื่อว่าไตรภูมิภคณาแล^{๔๕}

พระราชนิพนธ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในอาณาจักรสุโขทัย
คัมภีร์สำคัญทางศาสนามีอยู่เป็นจำนวนมาก รวมทั้งพระธรรมบทซึ่งน่าจะแพร่หลายอยู่ในบรรดาผู้
ศึกษาพระพุทธศาสนา พญาลิไทจึงทรงนำมาเป็นข้อมูลในการทรงพระราชนิพนธ์ไตรภูมิภคณาด้วย
การเรียนการสอนพระปริยัติธรรมในสมัยสุโขทัยนี้ไม่ปรากฏหลักสูตรแน่ชัด แต่คงได้แก่
ภาษาบาลี พระไตรปิฎก และศิลปะต่างๆ สถานที่เรียนได้แก่พระราชมณเฑียรเป็นหลัก ส่วนตามวัด
ต่างๆก็คงมีสอนกันเป็นแห่งย่อยๆ โดยอาจเป็นพระมหากษัตริย์บ้าง พระเถระผู้คงแก่เรียนบ้างเป็น
ผู้สอน การวัดผลการเรียนยังไม่ปรากฏระเบียบวิธี^{๔๖}

ในอาณาจักรล้านนาซึ่งมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่สมัยเดียวกันกับสุโขทัยปรากฏว่าได้มีการส่ง
พระสาวกไปศึกษาภาษาบาลีในประเทศลังกา ในยุคนี้ถือเป็นยุคทองของวรรณคดีบาลีของประเทศ
ไทย เพราะเป็นยุคที่พระเถระชาวล้านนาซึ่งมีความชำนาญด้านภาษาบาลีได้แต่งคัมภีร์ทาง
พระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก บางเรื่องยังใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมของ
พระสงฆ์ในปัจจุบันด้วย และบางเรื่องก็สูญหายไปเหลือแต่ชื่อคัมภีร์ พระคัมภีร์ต่างๆที่แต่งในสมัย
นี้มีไม่น้อยกว่า ๓๒ คัมภีร์ ทั้งประวัติ อรรถกถา และชาดก เป็นต้น^{๔๗} นอกจากนี้ยังมีการสังคายนา
พระไตรปิฎกในรัชสมัยพระเจ้าติโลกราช เมื่อพ.ศ. ๒๐๒๐ และบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงบน
ใบลาน ส่งผลให้พระพุทธศาสนาในล้านนามีความเจริญรุ่งเรืองและเข้มแข็งมากขึ้น^{๔๘} ถือเป็น
การสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งแรกในดินแดนประเทศไทย ทำให้มีคัมภีร์ที่บันทึกลงบนใบลานเพื่อใช้
ในการเผยแผ่และศึกษาพระพุทธศาสนา

^{๔๕} พญาลิไท, ไตรภูมิภคณาหรือไตรภูมิพระร่วง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของ สกสค., ๒๕๕๑), ๒.

^{๔๖} กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๔๕๒.

^{๔๗} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๕๑

^{๔๘} พิพัฒน์ คงประเสริฐ, วรรณคดีบาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๑๒๕.

สมัยอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสมัยที่ทรงพระผนวชได้รับตำแหน่งพระพิมลธรรม ทรงเป็นผู้รอบรู้พระไตรปิฎก มักเสด็จลงพระที่นั่งจอมทองบอกราชบัณฑิตแก่ภิกษุสามเณรทุกวัน มีภิกษุสามเณรจากอารามต่างๆ ไปเรียนเป็นจำนวนมาก^{๕๓}

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ระหว่างพ.ศ. ๒๑๕๕ – ๒๒๑๑ ได้ทรงโปรดให้คณะสงฆ์ดำเนินการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อย่างจริงจัง โดยมีการกำหนดหลักสูตร เวลาเรียน การประเมินผลและการกำหนดฐานะของผู้สอบไล่ได้ไว้อย่างชัดเจน ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลีจำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์คือ พระวินัยปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์พระสุตตันตปิฎก ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และพระอภิธรรมปิฎก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์^{๕๔} ซึ่งการวัดผลทางการศึกษาของคณะสงฆ์นั้นแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. บาเรียนตรี สำหรับผู้ที่สามารถแปลพระไตรปิฎกในส่วนพระสุตตันตปิฎกจบ
๒. บาเรียนโท สำหรับผู้ที่สามารถแปลพระไตรปิฎกในส่วนพระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎกจบ
๓. บาเรียนเอก สำหรับผู้ที่สามารถแปลพระไตรปิฎกทั้งหมดได้จบ

ในสมัยนี้กำหนดใช้พระไตรปิฎกที่จารึกลงในใบลานเป็นหลักสูตรหนังสือแบบเรียน^{๕๕} เมื่อเห็นว่ามีความรู้ความสามารถในการแปลพระไตรปิฎกได้ดีแล้วก็แจ้งครูบาอาจารย์ให้ทราบ และให้เจ้าสำนักเรียนกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวเพื่อประกาศการสอบขึ้นเรียกว่า “สอบสนามหลวง”^{๕๖} จะเห็นได้ว่าสมัยอยุธยาได้มีการวางแนวทางการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยไว้อย่างชัดเจน การดำเนินการเรียนการสอนและการสอบนี้ดำเนินมาจนถึงสมัยอยุธยา

^{๕๓} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๕๘.

^{๕๔} กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๔๕๘.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๖} กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๔๕๘.

สมัยธนบุรี

ในสมัยธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐ – ๒๓๒๕) แม้จะอยู่ในช่วงการกอบกู้เอกราชและรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น แต่พระมหากษัตริย์ก็ทรงใส่พระทัยในการฟื้นฟูและทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยได้ทรงจัดตั้งมณฑลให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ทรงบูรณะพระอารามต่างๆ บำรุงการเล่าเรียนพระไตรปิฎก และที่สำคัญคือทรงโปรดให้มีการรวบรวมพระไตรปิฎกซึ่งกระจัดกระจายตามหัวเมืองต่างๆ มาชำระ แม้พระองค์จะสวรรคตเสียก่อนแต่ก็ถือเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญต่อการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาและคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนต่างๆ ส่วนการเรียนการสอนและการสอบวัดผลพระปริยัติธรรมยังคงรูปแบบตามสมัยอยุธยา^{๕๗}

สมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ ๑) แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเห็นว่าพระไตรปิฎกที่มีอยู่นั้นยังมีความบางส่วนที่คลาดเคลื่อน จึงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นในปีพ.ศ. ๒๓๓๒ ถือว่าเป็นการปรับปรุงตำราทางด้านพระพุทธศาสนาของไทยให้ถูกต้องครบถ้วน^{๕๘} การเรียนพระปริยัติธรรมยังคงดำเนินการตามสมัยอยุธยา คัมภีร์ต่างๆ ในสมัยนี้ยังคงเป็นอักษรขอมทั้งหมด^{๕๙}

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) มีการปรับปรุงการเรียนการสอนของคณะสงฆ์ ซึ่งแต่เดิมมาการเรียนการสอนกำหนดไว้เพียง ๓ ชั้นคือ

บาเรียนตรี เรียนพระสูตร

บาเรียนโท เรียนพระสูตร และพระวินัย

บาเรียนเอก เรียนพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม

^{๕๗} กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๔๕๘.

^{๕๘} พระมหาอุดม นุพันธ์, “การศึกษาภาวะเครียดจากการเรียนของพระภิกษุสามเณรสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในส่วนกลาง”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาชุมชน ภาควิชาจิตวิทยาและการแนะแนว บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐), ๒๑.

^{๕๙} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๗๖.

การเรียนคงจะไม่ได้เรียนทั้งหมด อาจคัดเลือกบางเรื่องจากบางคัมภีร์ในแต่ละปีภูมมาเรียน ความรู้อาจจะไม่เพียงพอที่จะเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) จึงได้ทรงให้เปลี่ยนแปลงเสียใหม่เป็น ๕ ประโยค กำหนดหลักสูตรให้ยากขึ้น ตามลำดับ^{๖๐} โดยเฉพาะการใช้แบบเรียนพบว่ามีการกำหนดให้ใช้รรถกถาธรรมบทเป็นหนังสือเรียนในระดับประโยค ๑ - ๒ - ๓ และพระสงฆ์ที่เรียนจะต้องสอบแปลคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทให้ได้คราวเดียวทั้ง ๓ ประโยค จึงนับว่าเป็นบาเรียนชั้นจัตวาหรือบาเรียนสามัญ^{๖๑} เมื่อสอบได้ ๔ ประโยค เรียกว่าเปรียญ ๔ ประโยค ต่อไปจนจบสอบได้ประโยค ๕ เรียกว่าเปรียญ ๕ ประโยค^{๖๒}

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) โปรดเกล้าฯอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสให้ทรงรับพระภาระในสอบไล่ โดยจัดแบ่งออกเป็น ๓ สูตร คือ ธรรมบท มงคลที่ปนิ และสารัตถสังคหะ โดยก่อนจะขึ้นแปลธรรมบท จะต้องเรียนสนธิและนามมาก่อน เรียกกันว่า เรียนมูลกัจจายนะ^{๖๓}

ในรัชสมัยนี้มีการชำระตรวจสอบพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง พ.ศ. ๒๓๘๕ และพ.ศ. ๒๓๘๗ โปรดเกล้าฯให้ส่งพระสมณทูตไปลังกาเพื่อสืบหาพระไตรปิฎกฉบับลังกาเข้ามาในประเทศไทย และคัมภีร์ใดที่ลังกาไม่มี พระองค์ก็พระราชทานไปแลกเปลี่ยนและคัดลอก นอกจากนี้ยังทรงให้พระมอญไปสืบหาพระไตรปิฎกจากทางรามัญประเทศเข้ามาถวายอีกทางหนึ่ง จึงทำให้มีคัมภีร์พระไตรปิฎกจากต่างชาติเข้าสู่ประเทศไทยมากขึ้น อีกทั้งยังทรงดำริจะให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย จึงทรงวางฎีกาพระสงฆ์ที่จะทำหน้าที่เทศน์ ให้เทศน์เรื่องในพระไตรปิฎก และจะต้อง

^{๖๐} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๘๓.

^{๖๑} พระมหาอุดม นุพันธ์, “การศึกษาภาวะเครียดจากการเรียนของพระภิกษุสามเณรสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสวนกลาง”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาชุมชน ภาควิชาจิตวิทยาและการแนะแนว บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐), ๒๒.

^{๖๒} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๘๓.

^{๖๓} กรมการศาสนา, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖), ๔๖๔.

แต่งแปลเป็นภาษาไทยสำหรับถวายเทศน์แด่พระองค์ จึงทำให้มีคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทยจำนวนมาก^{๖๔}

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) โปรดเกล้าฯให้มีการตรวจสอบจำนวนพระไตรปิฎกและสร้างฉบับที่ขาดหายไปจนครบ และยังโปรดเกล้าฯให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับใหม่ขึ้นอีกด้วย^{๖๕}

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) เป็นช่วงการพัฒนาประเทศให้เจริญทัดเทียมอารยประเทศโดยเฉพาะด้านการศึกษา พ.ศ. ๒๔๒๘ โปรดเกล้าฯให้อารามเป็นโรงเรียนสอนหนังสือแก่พระเณรและศิษย์วัด โดยแต่งตั้งให้พระสงฆ์เป็นครู ถ้าไม่มีพระสงฆ์จะใช้คฤหัสถ์เป็นครูก็ได้ เพื่อให้เล่าเรียนหนังสือไทย ลายมือ วิชาหนังสือและเลขโหรา เลขตลาด ฯลฯ โดยมีพระราชประสงค์เพื่อเป็นการรักษาวิชาไว้และเผยแพร่แก่กุลบุตรและพระเณร อีกทั้งวิชาการเหล่านี้ก็เป็นประโยชน์ที่จะเรียนพระไตรปิฎกเป็นการเกื้อกูลแก่พระศาสนา^{๖๖} ต่อมาพ.ศ. ๒๔๓๒ ทรงสถาปนามหาธาตุวิทยาลัย ตามพระราชดำริที่จะยกฐานะการศึกษาของประเทศให้สูงถึงขั้นมหาวิทยาลัยต่อไป พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้พระราชทานนามใหม่ว่า “มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” เพื่อให้เป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมและวิชาชั้นสูง และในพ.ศ. ๒๔๓๖ ก็โปรดเกล้าฯให้เปิดขึ้นอีกแห่งหนึ่งที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระราชทานนามว่า “มหามกุฏราชวิทยาลัย” เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔)^{๖๗}

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในอดีตของไทยแต่เดิมจารึกด้วยอักษรขอม ดังนั้นพระสงฆ์จึงต้องมีความรู้ความสามารถในการใช้อักษรขอมเป็นอย่างดีด้วย ต่อมาพ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) ได้ทรงโปรดให้มีการพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยขึ้น

^{๖๔} สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), ๘๘ – ๘๙.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๐๐.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, ๑๐๗.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน.

เป็นครั้งแรกและส่งเสริมให้พระมหาเถระในสมัยนั้นรจนาหนังสือด้วย^{๖๘} ทำให้การศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆทางพระพุทธศาสนาแพร่หลายมากยิ่งขึ้น

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖) เริ่มการศึกษาแบบนักธรรมขึ้นคู่กับฝ่ายเปรียญ ยังคงเป็นการศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายเดียว ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๗) มีการเปิดโอกาสให้ฆราวาสชายหญิงเรียนได้ด้วย ในพ.ศ. ๒๔๗๒ แยกเป็นแผนกธรรมสำหรับภิกษุสามเณรและแผนกธรรมสำหรับฆราวาส แบ่งเป็น ๓ ชั้น คือชั้นตรี โท และเอก มีการสอบเปรียญด้วยข้อเขียนถึงเปรียญธรรม ๘

ในส่วนอรรถกถาธรรมบทซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายความคาถาในพระธรรมบทมีความสำคัญในฐานะเป็นแบบเรียนหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทยมาแต่อดีต ซึ่งคงจะเข้ามาพร้อมกับพระไตรปิฎกเมื่อครั้งที่พระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในประเทศไทย ยังไม่พบหลักฐานชัดเจนว่ามีการแปลเป็นภาษาไทยครั้งแรกเมื่อใดและใครเป็นผู้แปล โดยสันนิษฐานว่าคงจะเป็นคณะพระเถระองค์สำคัญและมีการแปลหลายสำนวนเนื่องจากใช้ในการเรียนของคณะสงฆ์ โดยอาจมีการแปลเป็นภาษาไทยบ้างในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีการวางฎีกาให้พระแต่งแปลเรื่องที่จะเทศน์ซึ่งเป็นเรื่องในพระไตรปิฎกนั้นเป็นภาษาไทยสำหรับถวายเทศน์แด่พระองค์ และแปลเป็นภาษาไทยอย่างเป็นทางการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงโปรดเกล้าฯให้พิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรก

แม้จะปรากฏชื่ออรรถกถาธรรมบทชัดเจนในการใช้เป็นหนังสือเรียนหลักสูตรพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ แต่ก็ไม่ปรากฏชื่อผู้แปล จนกระทั่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงจัดการการศึกษาของภิกษุสามเณรและกำหนดการใช้แบบเรียนอย่างเหมาะสม โดยได้ทรงชำระอรรถกถาธรรมบท หรือธัมมปทัฏฐกถาเพื่อใช้เป็นแบบเรียนบาลีของคณะสงฆ์ไทยเรื่อยมา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส^{๖๙} ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) และเจ้าจอมมารดาแพ ประสูติเมื่อ

^{๖๘} พระมหาอุดม นุพันธ์, “การศึกษาภาวะเครียดจากการเรียนของพระภิกษุสามเณรสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีใน ส่วนกลาง”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาชุมชน ภาควิชาจิตวิทยาและการแนะแนว บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐), ๒๕.

วันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ ทรงศึกษาภาษาบาลีและอักษรขอม รวมทั้งภาษาอังกฤษและ
 วิชาการสมัยต่างๆ ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อ พระชนม์มายุ ๒๐ พรรษาทรงพระผนวช ศึกษา
 พระปริยัติธรรมจนแตกฉาน ในปีพ.ศ. ๒๔๕๓ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงรับสถาปนาขึ้นเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายกหรือสมเด็จพระสังฆราช ต่อมาพ.ศ. ๒๔๖๔
 ได้รับสถาปนาเปลี่ยนคำนำหน้าพระนามเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 ทรงเป็นพระอุปัชฌายจารย์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๖)
 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๗) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ
 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกหลายพระองค์ พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจ
 ที่เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและประเทศชาติหลายประการ สิ้นพระชนม์เมื่อ
 วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ รวมพระชนมายุได้ ๖๒ พรรษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยให้
 เข้ารูปตามระบบการศึกษาแผนปัจจุบันทั้งฝ่ายธรรมและบาลี มีการกำหนดใช้แบบเรียนอย่าง
 เหมาะสมซึ่งมีทั้งแบบเรียนที่ทรงพระนิพนธ์ รวบรวม เรียบเรียงและชำระขึ้นเป็นจำนวนมาก อรรถ
 กถาธรรมบทนี้เป็นแบบเรียนที่ทรงชำระขึ้นและใช้เป็นแบบเรียนบาลีเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ดังนี้^{๖๕}

แบบเรียนบาลี หลักสูตรประโยค ๑ - ๒ - ๓ ใช้ ภาค ๑ - ๘ (แปลบาลีเป็นไทย)

แบบเรียนบาลี หลักสูตรประโยค ๔ ใช้ ภาค ๑ - ๘ (บอกสัมพันธ)

แบบเรียนบาลี หลักสูตรประโยค ๕ ใช้ ภาค ๑ - ๔ (แปลไทยเป็นบาลี)

แบบเรียนบาลี หลักสูตรประโยค ๖ ใช้ ภาค ๑ - ๘ (แปลไทยเป็นบาลี)

การศึกษาพระปริยัติธรรมในปัจจุบัน

การศึกษาพระปริยัติธรรมตามหลักสูตรสนามหลวงสมัยปัจจุบันแบ่งออกเป็น ๒ แผนก คือ

แผนกธรรม แบ่งออกเป็น ๒ สาขาสำหรับภิกษุสามเณรและสำหรับคฤหัสถ์ การศึกษา
 แผนกธรรมของภิกษุสามเณรเรียกว่า “นักธรรม (น.ธ.)” ส่วนของคฤหัสถ์เรียกว่า

^{๖๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระประวัติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระนคร : มงคลการ
 พิมพ์, ๒๕๑๔), [๑]-[๒].

^{๖๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระประวัติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระนคร : มงคลการ
 พิมพ์, ๒๕๑๔), ๒๑๕.

“ธรรมศึกษา (ช.ศ.)” การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมมี ๓ ชั้น คือ ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก
ศึกษาวิชาแต่งกระทู้ธรรม วิชาธรรม วิชาประวัติ และวิชาวินัย^{๑๑}

แผนกบาลี เรียกว่า เปรียญธรรม (ป.ธ.) มี ๕ ชั้น เรียกว่า ๕ ประโยค

ผู้ที่ศึกษาพระปริยัติธรรมต้องบวชเป็นสามเณรหรือพระ เรียนบาลีไวยากรณ์ ธรรมบท
และนักธรรมชั้นตรีควบคู่กันไป ผู้สอบเปรียญธรรม ๓ จะต้องสอบได้ได้นักธรรมชั้นตรีก่อน ผู้ที่
จะสอบเปรียญธรรม ๔ ต้องสอบได้นักธรรมโทก่อน และผู้ที่สอบเปรียญธรรม ๗ ก็ต้องสอบได้
นักธรรมเอกก่อน เปรียญธรรมแบ่งออกเป็นชั้นตรี โท และเอก ดังนี้

เปรียญ ๓	เป็น	เปรียญธรรมตรี
เปรียญ ๔, ๕, ๖	เป็น	เปรียญธรรมโท
เปรียญ ๗, ๘, ๙	เป็น	เปรียญธรรมเอก

การศึกษาพระปริยัติธรรมที่ใช้พระธรรมบทเป็นแบบเรียนคือการศึกษาในแผนกบาลีซึ่งมี
แนวการศึกษาดังนี้

ประโยคเปรียญธรรม ๑-๒

๑. วิชาบาลีไวยากรณ์ แบ่งออกเป็น อักษรวิธี วจวิภาค วากยสัมพันธ์ และฉันทลักษณ์
 - ๑.๑ อักษรวิธี ใช้ตำราสมัญญาภิธานและสนธิ
 - ๑.๒ วจวิภาค ใช้ตำรานามศัพท์ อาชยาดและกิตต์ สมาสและดัทธิต

(๑.๑-๑.๒ เป็นวิชาหนึ่ง ใช้เวลาศึกษาราว ๑ ปี เมื่อมีความรู้ไวยากรณ์บ้างแล้วก็มักจะ
เรียนการใช้คำบาลีไปด้วย คือการแปลธรรมบทฎฐกถา หรือเรียกสั้นๆว่าแปลธรรมบทไปด้วย)^{๑๒}

๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย คือแปลธรรมบทภาค ๑-๔ แปลทั้งโดยพยัญชนะ คือ ตาม
ไวยากรณ์ที่เรียนมา มีทั้งอายุตนิบาต วจนะ และกริยาที่แปลออกกาลทุกตัว และแปลโดยอรรถ คือ
ละทิ้งอายุตนิบาตหรือกาลเสียบ้าง

^{๑๑} หยด ขจรยศ, บาลีปริทัศน์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ม.ป.ป.), ๑-๓.

^{๑๒} หยด ขจรยศ, บาลีปริทัศน์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ม.ป.ป.), ๖.

เมื่อสอบ ๒ วิชานี้ได้ เป็นเปรียญธรรม ๒^{๓๓}

ประโยคเปรียญธรรม ๓

๑. วิชาแปลมคธเป็นไทย ใช้ธรรมบทภาค ๕ – ๘ แปลทั้งโดยพยัญชนะและโดยอรรถ
๒. วิชาสัมพันธ ว่าด้วยความเกี่ยวข้องของศัพท์นามศัพท์คุณ และกริยานั้นๆ โดยสัมพันธในธรรมบทภาคที่ ๕ – ๘ ภาคใดภาคหนึ่ง มีคำราคือ วากยสัมพันธ เฉพาะที่สัมพันธเป็นภาษาไทย เรียนควบคู่กันไปในระหว่างการเรียนแปลธรรมบท

๓. วิชาบาลีไวยากรณ์ ดังที่เรียนมาในชั้นเปรียญธรรม ๑ – ๒ นั้น
๔. วิชาบูรพภาค คือเรียนถึงเรื่องหนังสือถูก คือ อ่านถูก เขียนถูกและใช้ถูก และแบบแผนของหนังสือต่างๆ

เมื่อสอบได้นักธรรมตรี แล้วสอบไล่ได้ทั้ง ๔ วิชานี้อีก จึงเป็นเปรียญธรรม ๓ การศึกษาชั้นนี้ใช้เวลาเรียน ๑ – ๒ ปี

ประโยคเปรียญธรรม ๔

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้ธรรมบทภาค ๑ ให้แปลความภาษาไทยซึ่งแปลมาจากธรรมบทภาค ๑ นั้น ให้เป็นภาษามคธ คือเป็นเหมือนธรรมบทนั้นอีก
๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย เรียนมังคลัตถทีปนี อธิบายมงคลสูตรที่พระสาวกมนต์ในเจ็ดตำนาน ว่าด้วยมงคล ๓๘ ประการ พร้อมทั้งมูลเหตุเรื่องราวเป็นมาของสูตรนี้ อธิบายธรรมะสูงชันกว่าธรรมบท มังคลัตถทีปนีมี ๒ ภาค เรียนเฉพาะภาค ๑ เวลาเรียนแปลทั้งโดยพยัญชนะและโดยอรรถ

ตั้งแต่เปรียญธรรม ๔ – ๕ วิชาแปลมคธเป็นไทย เวลาสอบแปลโดยอรรถอย่างเดียวไม่มีสอบแปลโดยพยัญชนะ

ประโยคเปรียญธรรม ๕

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ เรียนธรรมบทภาค ๒ – ๔ ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยแล้วให้เป็นภาษามคธตามเดิม

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน.

๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย เรียนมั่งคัลตัดทีปนี ภาค ๒

ประโยคเปรียญธรรม ๖

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ เรียนธรรมบทภาค ๕ – ๘

๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย เรียนตติย จตุตถ ปัญจสมันตปาสาทิกา อธิบายพระวินัย

ประโยคเปรียญธรรม ๗

๑. วิชาแปลไทยเป็นมคธ เรียนมั่งคัลตัดทีปนี ภาค ๑

๒. วิชาแปลมคธเป็นไทย เรียนปฐม ทุตติยสมันตปาสาทิกา

เมื่อสอบนักธรรมเอกได้แล้ว สอบทั้ง ๒ วิชานี้ได้เป็นเปรียญธรรม ๗

ประโยคเปรียญธรรม ๘

๑. วิชาแต่งฉันทมคธ จำนวน ๑ ฉันท์ใน ๖ ฉันท์

๒. วิชาแปลไทยเป็นมคธ เรียนปฐมสมันตปาสาทิกา

๓. วิชาแปลมคธเป็นไทย เรียน ปกรณ์วิเสส วิสุทธิมรรค ๓ ภาค

ประโยคเปรียญธรรม ๙

๑. วิชาแต่งไทยเป็นมคธ คือแต่งความไทยๆเป็นภาษามคธ

๒. วิชาแปลไทยเป็นมคธ ใช้ความภาษาไทยจากวิสุทธิมรรค ๓ ภาค

๓. วิชาแปลมคธเป็นไทย เรียนหนังสือ อภิขัมมัตถวิภาวินี

การศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์นับแต่พระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงในประเทศลังกา
เผยแผ่เข้ามาสู่ประเทศไทย คัมภีร์พระธรรมบทและอรรถกถาธรรมบทมีความสำคัญอย่างยิ่งใน
ฐานะแบบเรียนของสงฆ์ พระธรรมคำสอนจากพระธรรมบทก็เป็นคำสอนที่พระสงฆ์นิยมนำมา
เทศนาสั่งสอนพุทธศาสนิกชน การศึกษาพระปริยัติธรรมขั้นต้นของพระสงฆ์ไทยต้องผ่านการเรียน
และสามารถแปลคัมภีร์ทั้งจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยและจากภาษาไทยเป็นภาษาบาลีได้อย่าง
แม่นยำ ทั้งนี้เพื่อให้พระสงฆ์นำคำสอนในพระธรรมบทมาเผยแผ่แก่ประชาชน

บทที่ ๓

ตัวบทของเรื่องเล่าในอรรถถาธรรมบท

อรรถถาธรรมบทมีลักษณะเป็นวรรณกรรมคำสอนดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๑ เนื่องจากมีลักษณะการกล่าวถึงคำสอนทางพระพุทธศาสนาในรูปแบบบันเทิงคดีหรือลักษณะการเล่าเรื่องแบบบันเทิงคดีเพื่อดึงดูดความสนใจและเกิดความเพลิดเพลินทางสุนทรียภาพจนค่อยๆ โน้มนำเข้าสู่ธรรมะได้ง่าย

พระธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนทางพระพุทธศาสนาซึ่งแต่เดิมมีเพียงคาถาสั้นๆ ซึ่งเวลาผ่านไปอาจทำให้ผู้ฟังไม่เข้าใจหรืออาจตีความคลาดเคลื่อนได้ อรรถถาจารย์จึงได้รวบรวมและเรียบเรียงคำอธิบายคาถานั้นๆ หรือที่เรียกว่า “อรรถถา” ขึ้นเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น โดยแทรกเรื่องเล่าทำนองนิทานเพื่อเป็นอุทาหรณ์หรือตัวอย่างความประพฤติตามหัวข้อธรรมต่างๆ ที่ต้องการชี้แนะ

พระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนามีหลายระดับ มีความยากง่ายต่างกัน ตลอดคนผู้ที่รับฟังคำสั่งสอนนั้นก็มีความหลากหลายแตกต่างกันทั้ง เพศ วัย ฐานะ และความรู้ ความต่อนั้นๆ ในบทประณามพจน์ของอรรถถาชาดกกล่าวว่า “พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าองค์นั้น เทวดาและมนุษย์บูชาแล้วโดยความเต็มใจ อันประณีตสุขุมละเอียดคิ่งนัก ลึกซึ่งยากที่สรรพสัตว์ผู้มีกิเลสหนาจะรู้จริงเห็นจริงได้”^๑ ด้วยเหตุที่พระธรรมเป็นของยากและลึกซึ่ง รวมทั้งผู้ฟังก็มีความหลากหลาย พระพุทธเจ้าจึงต้องทรงหากลวิธีการสอนเพื่อช่วยให้เวไนยสัตว์เข้าใจพระธรรมได้ง่ายขึ้น หนึ่งในกลวิธีที่พระพุทธองค์ทรงใช้คือการใช้นิทานอุทาหรณ์ การยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบการสอนช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจนขึ้น อีกทั้งยังช่วยให้จำแม่นยำ เห็นจริงตามคำสอนและทำให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินทำให้การเรียนการสอนธรรมะมีรสยิ่งขึ้น พระพุทธเจ้าทรงใช้อุทาหรณ์และนิทานประกอบการสอนเป็นจำนวนมาก เห็นได้จากการที่ใน

^๑ ส.อ.ส. พระคัมภีร์ชาดกแปล เล่ม ๑ หน้า ๑๕ อ้างถึงใน เฉลิม มาณวล, การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสป, (กรุงเทพฯ : หน่วยงานนิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘).

คัมภีร์ต่างๆมีอุทาหรณ์และนิทานปรากฏอยู่ทั่วไป เฉพาะคัมภีร์ชาดกอย่างเดียวก็มีนิทานชาดกถึง ๕๔๗ เรื่อง^๒

การใช้นิทานเพื่อเป็นตัวอย่างพฤติกรรมสอดคล้องกับคำสอนของพระพุทธศาสนา โดยมีความสนุกสนานเพลิดเพลินช่วยชักจูงให้สนใจฟังเป็นกลวิธีที่จิตใจจะผสมผสานเรื่องธรรมะกับความเพลิดเพลินเข้าด้วยกันจึงมีการจัดวางเรื่องเล่าอย่างเป็นระบบ ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาระเบียบการเล่าเรื่องนั้นมีลักษณะอย่างไร ในบทนี้จึงเป็นการศึกษาดับทของเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบท เพื่อให้เห็นลักษณะทางวรรณกรรมและระเบียบการเล่าเรื่อง ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๑. ระเบียบการเล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบท

นักปราชญ์และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายนิยมเรียกพระพุทธเจ้าว่าพระบรมศาสดา ซึ่งแปลว่า พระศาสดาผู้ยอดเยี่ยม หรือ ผู้เป็นยอดของครู^๓ แสดงถึงการเคารพบูชาและยกย่องพระพุทธองค์ในฐานะทรงเป็นนักการสอนที่มีพระปรีชาสามารถในการอบรมสั่งสอนและทรงประสบความสำเร็จในงานสอนนี้เป็นอย่างดี

พุทธวิธีในการสอนที่ทำให้ผู้เรียนประสบความสำเร็จในการเรียนคือบรรลุธรรมนั้นมีหลายวิธี หนึ่งในวิธีเหล่านั้นคือการยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบ ในอังกุตตรนิกายพระพุทธเจ้าตรัสว่า พระองค์ทรงสอนธรรมะด้วยนิทานเป็นพื้นฐาน หมายความว่าพระองค์ทรงสอนธรรมให้แก่นักบวชหรือกลุ่มชนต่างๆเพราะมีเหตุหรือที่มา พระเถรานุเถระได้เห็นความสำคัญของนิทานว่าเป็นส่วนสำคัญที่ผู้ศึกษาพระธรรมเทศนาควรรู้เพราะจะช่วยให้เข้าใจเนื้อหาได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้นเมื่อมีการสังคายนาพระไตรปิฎก นอกจากจะบันทึกพระพุทธวจนะแล้วก็ยังมีการบันทึกส่วนที่เป็นนิทานหรือที่มาของเรื่องที่สอนเข้าไปด้วย^๔ อรรถกถาจารย์จึงได้รับความคิดเรื่อง “นิทาน” มาตั้งแต่สมัยพุทธกาล

^๒ พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๒), ๔๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๑.

^๔ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), ๓๑๘.

อรรถกถาธรรมบทเป็นคัมภีร์อธิบายคาถาในพระธรรมบทที่ปรากฏเรื่องเล่าทำนองนิทาน ซึ่งเป็นที่มาของคำสอนต่างๆของพระพุทธเจ้าด้วย เนื้อหาในอรรถกถาธรรมบทแบ่งออกเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคจะประกอบด้วยเรื่องทีอธิบายคาถาวรรคละประมาณ ๘ – ๑๔ เรื่อง รวมทั้งสิ้น ๓๐๒ เรื่อง ซึ่งถือว่าเป็นจำนวนไม่น้อย นอกจากนี้ยังปรากฏลักษณะองค์ประกอบของวรรณคดี พระพุทธศาสนาก็คือ นิทานทุกเรื่องในอรรถกถาธรรมบทอาจประกอบด้วยส่วนต่างๆดังนี้^๕

๑. อารัมภบท ได้แก่ ข้อความตอนต้นของนิทานทุกเรื่องว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนั้นขณะประทับอยู่ที่ใด ทรงปรารภใครจึงตรัสคาถาบทนั้นๆ เช่น “พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภพระปฎาจารย์เถรี ตรัสพระคาถานี้ว่า โย จ วสุสสตี จีเว เป็นต้น”

๒. วัตถุประสงค์ ได้แก่การเล่าเรื่องราวของบุคคลต่างๆ ก่อนที่จะนำไปสู่การตรัสคาถาธรรมบท โดยวัตถุประสงค์ในอรรถกถาธรรมบทอาจแบ่งย่อยได้อีก ๒ ส่วน คือ

๒.๑ ปัจจุบันวัตถุ กล่าวถึงเรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะนั้น บางครั้งเป็นเรื่องที่พวกภิกษุสนทนากันในโรงธรรมกล่าวถึงบุคคลและกรรมของเขา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงเสด็จมาแสดงพระธรรมเทศนา

๒.๒ อดีตวัตถุ กล่าวถึงเรื่องในอดีต โดยมากเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบุพกรรมของบุคคลในชาติก่อนๆ ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง

๓. คาถา ได้แก่ คาถาพุทธพจน์ที่เรียกว่า ธรรมบท ซึ่งนิทานทุกเรื่องจะต้องปรากฏเสมอ นอกจากนี้ในบางเรื่องผู้แต่งอรรถกถาก็ได้ยกคาถานอกพระธรรมบทมาประกอบเรื่องก็มีและบางครั้งก็แต่งเรื่องดังกล่าวสรุปเป็นคาถาแทรกไว้ในเรื่องก็มี คาถาในลักษณะหลังนี้จะไม่จัดเป็นพุทธพจน์เพราะเป็นคำพูดของอรรถกถาจารย์เอง

๔. เวชยาภรณ์ ได้แก่ ข้อความที่กล่าวอธิบายคำและความหมายของคาถาธรรมบทให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เป็นการอธิบายคาถาในลักษณะคำต่อคำ และให้คำจำกัดความต่างๆไว้อย่างรัดกุม

๕. สโมธาน ได้แก่ส่วนสรุปจบของเรื่องแต่ละเรื่อง บางเรื่องถ้ามีการเล่าถึงบุพกรรมก็มักจะสรุปว่าใครเป็นใครในอดีตและเกิดมาเป็นใครในปัจจุบันคล้ายกับในชาดก แต่สิ่งที่มีปรากฏในตอนท้ายของทุกเรื่องก็คือข้อความที่แสดงว่าเมื่อจบพระธรรมเทศนาเรื่องนั้นแล้ว ผู้ฟังได้บรรลุธรรมขั้นใด

^๕ พระมหาสำเนียง เลื่อนมัส, ไขความอรรถกถาธรรมบท ใน คำอธิบาย, ม.ป.ป., ๓๓๖.

องค์ประกอบต่างๆในอรรถกถาธรรมบทข้างต้นมีลักษณะคล้ายองค์ประกอบของนิทานชาดกในคัมภีร์อรรถกถาชาดกซึ่งมีกฎของการเล่าเรื่องชัดเจนและเป็นขั้นตอน ซึ่งทำให้เห็นลักษณะของเรื่องเล่าในพระพุทธศาสนาว่าประกอบด้วยส่วนใดบ้าง ดังนั้นเพื่อให้เห็นระเบียบการเล่าเรื่องของอรรถกถาธรรมบทผู้เขียนวิทยานิพนธ์จึงนำแนวคิด โครงเรื่องของบันเทิงคดีและโครงสร้างนิทานของพรอพม่าประยุกต์ใช้ในการศึกษาครั้งนี้

อรรถกถาธรรมบทมีลักษณะของเนื้อเรื่องที่มีการเล่าเรื่องแบบบันเทิงคดีที่มีส่วนประกอบของเนื้อเรื่องเช่นเดียวกัน ซึ่งตามศาสตร์แห่งการเล่าเรื่องเชื่อว่าเรื่องเล่าประเภทเดียวกันย่อมมีลักษณะร่วมกันที่อาจถือได้ว่าเป็น “กฎ” ของงานเขียนประเภทนั้นๆ^๖ โดยการวิเคราะห์ตามองค์ประกอบต่างๆอันเป็นลักษณะร่วมของเรื่องเล่า ๖ องค์ประกอบ ได้แก่ แก่นเรื่องหรือแนวคิด โครงเรื่อง ตัวละคร ฉาก บทสนทนา และบรรยากาศ^๗

๑. แก่นเรื่องหรือแนวคิด (theme) หมายถึง ความคิดหลักของเรื่องหรือสารที่แสดงนัยไว้ในงานประพันธ์ ผู้ประพันธ์มักจะไม่ได้แสดงแก่นเรื่องไว้ตรงๆ แก่นเรื่องจะเป็นความคิดเชิงนามธรรมที่แสดงผ่านภาพลักษณ์ พฤติกรรม ตัวละคร และสัญลักษณ์ โดยผู้อ่านหรือผู้ชมต้องตีความ วิเคราะห์ สังเกต หรือหยั่งรู้ในเนื้อหา

๒. โครงเรื่อง (plot) หมายถึง คำโครงเหตุการณ์ที่เป็นการประมวลสถานการณ์และตัวละครในลักษณะที่ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ชมเกิดความกระหายใคร่รู้และความระทึกใจ เกิดการตั้งคำถามขึ้นในใจว่าเหตุการณ์ที่ผ่านมาแล้วเกิดขึ้นเพราะสาเหตุใด สิ่งที่กำลังเป็นอยู่ในขณะนี้เกิดขึ้นได้อย่างไร จะมีอะไรเกิดขึ้นต่อไปและทำไม ในด้านเวลา โครงเรื่องจะครอบคลุมสิ่งที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาถึง ๓ ระยะ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต

โครงเรื่องมีความแตกต่างกับเรื่อง (story) ดังที่ อี. เอ็ม. พอร์สเตอร์ได้อธิบายคำว่าโครงเรื่องและเรื่องไว้ใน Aspects of Novel (ค.ศ. ๑๙๒๗) ว่า เรื่อง เป็นการเล่าเหตุการณ์ตามลำดับเวลา ส่วนโครงเรื่องเป็นการเล่าเหตุการณ์โดยเน้นที่สาเหตุของเรื่องราว เช่น “พระราชาสীনพระชนม์ และหลังจากนั้นพระราชินีก็สิ้นพระชนม์” เป็นเรื่อง แต่ “พระราชาสীনพระชนม์และหลังจากนั้นพระ

^๖ อีราวดี ไตลังคะ, ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖), คำนำ.

^๗ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย, (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒)

ราชินีก็สิ้นพระชนม์เพราะความโศกเศร้า” เป็นโครงเรื่อง ลำดับเวลายังคงมีอยู่แต่ที่เด่นชัดคือ ความ เป็นเหตุเป็นผลกัน ฉะนั้น โครงเรื่องจึงให้ความสำคัญเรื่องความเป็นเหตุเป็นผลของเหตุการณ์ โดย ให้ความสำคัญเรื่องลำดับเวลาน้อย หรืออาจไม่เรียงตามลำดับเวลา เช่น การเริ่มด้วยเหตุการณ์ ปัจจุบัน แล้วย้อนกลับไปสู่เหตุการณ์ในอดีต หรืออาจไม่กล่าวถึงเรื่องเวลาเลย

๓. ตัวละคร (characters) หมายถึง บุคคลที่ผู้เขียนสมมติขึ้นมาเพื่อให้กระทำพฤติกรรมใน เรื่อง คือ ผู้มีบทบาทในเรื่อง หรือผู้ที่ทำให้เรื่องเคลื่อนไหวดำเนิน ไปสู่จุดหมายปลายทาง ตัวละครในเรื่องเป็น ได้ทั้ง มนุษย์ สัตว์ พืช หรือสิ่งของ หากสัตว์ พืช และสิ่งของนั้นมีความคิดและ การกระทำอย่างมนุษย์

๔. บทสนทนา (dialogue) หมายถึง ตอนของบทประพันธ์ที่มีการสนทนาของบุคคล ๒ คนขึ้นไป บทสนทนามีความสำคัญในด้านช่วยการดำเนินเรื่อง แสดงลักษณะนิสัย สัญชาติ ภาษาถิ่น อาชีพ ระดับทางสังคมของผู้พูด สะท้อนความคิดเห็นและบุคลิกภาพของผู้พูด แสดงให้ เห็นถึงจังหวะ วิถีใช้คำ ประโยคตามฐานะของผู้ร่วมสนทนา บางครั้งผู้เขียนอาจจะใช้บทสนทนา เพื่อไม่ให้ผู้อ่านเคร่งเครียดจากการอ่านข้อความอธิบายหรือพรรณนามากเกินไป

๕. ฉาก (setting) หมายถึง ภูมิหลังทางกายภาพหรือทางจิตใจที่ปรากฏในเหตุการณ์ของ เรื่อง โดยมีส่วนประกอบกันขึ้นเป็นฉาก ดังนี้

- สถานที่จริงทางภูมิศาสตร์ ลักษณะภูมิประเทศของท้องถิ่นนั้นๆ ทัศนียภาพและลักษณะ ของสถานที่ เช่น ตำแหน่งของหน้าต่าง และประตูในห้อง
- อาชีพและการดำเนินชีวิตของตัวละคร
- เวลาหรือสมัยที่เหตุการณ์เกิดขึ้น เช่น สมัยประวัติศาสตร์หรือฤดูกาลของปี
- ภาวะแวดล้อม เช่น ศีลธรรม สังคม ตลอดจนภาวะจิตใจ และอารมณ์ของตัวละคร

๖. บรรยากาศ (atmosphere) หมายถึง อารมณ์และความรู้สึกประทับใจที่ผู้เขียนสร้างขึ้นใน งานประพันธ์ บางเรื่องอาจทำให้ผู้อ่านหรือผู้ชมรู้สึกเครียดและหวาดกลัว บางเรื่องอาจทำให้เกิด ความหวาดเสียวสยองขวัญ บางเรื่องอาจทำให้รู้สึกสนุกชื่นบานและจบลงด้วยความสุข โดยทั่วไป การสร้างบรรยากาศในเรื่องจะสัมพันธ์กับสถานที่ เวลา ฤดูกาล และสภาพแวดล้อมต่างๆ สิ่งเหล่านี้ จะช่วยกำหนดลักษณะบรรยากาศแบบใดแบบหนึ่ง

ในบรรดางค์ประกอบของบันเทิงคดี โครงเรื่องเป็นองค์ประกอบที่ดึงดูดความสนใจของผู้อ่านมากที่สุด เพราะ โครงเรื่องเป็นสิ่งที่กระตุ้นความใคร่รู้ ความระทึกใจ ความตื่นเต้น ฯลฯ^๔ เรื่องเล่าประกอบคำสอนในอรรถกถาธรรมบทก็มีความน่าสนใจ เพราะมีการยกตัวอย่างเหตุการณ์ขึ้นเป็นอุทาหรณ์ทำให้ผู้ฟังธรรมตระหนักและเห็นจริง นำไปสู่การรู้แจ้งแห่งธรรม และสร้างแรงจูงใจในการทำความดีตามหลักพระพุทธศาสนา เหตุการณ์ที่ยกตัวอย่างประกอบในแต่ละเรื่องรวมทั้งสิ้น ๓๐๒ เรื่องนั้น พบข้อสังเกตว่ามีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นซ้ำๆกันหลายเหตุการณ์ เช่น เหตุการณ์ที่ภิกษุทั้งหลายสนทนากันในโรงธรรมเพราะเกิดข้อสงสัย พระพุทธเจ้าเสด็จมา ทรงทราบเรื่องที่สนทนาแล้วจึงแสดงธรรมเทศนา เป็นต้น

การเล่าเรื่อง โดยที่แต่ละเรื่องมักมีพฤติกรรมของตัวละครหรือเหตุการณ์คล้ายกัน แสดงให้เห็นว่าพฤติกรรมหรือเหตุการณ์นั้นซึ่งเป็นส่วนสำคัญของโครงเรื่องมีความสำคัญกว่าองค์ประกอบอื่นๆ กล่าวคือแม้ว่าจะเปลี่ยนเรื่อง เปลี่ยนตัวละครหลักหรือเปลี่ยนฉาก แต่หากพิจารณาเหตุการณ์หรือพฤติกรรมของตัวละครจะพบว่ามิลักษณะคล้ายกันเกือบทุกเรื่อง

ลักษณะของเรื่องเล่าประเภทนิทานที่ต่างเรื่องกันแต่มีเหตุการณ์ที่คล้ายกันนี้ ได้มีนักคิดชนวิทยาแนวโครงสร้างนิยม (Structuralism) ได้เสนอแนวคิดเรื่องนิทานของวัฒนธรรมหนึ่งมักมีโครงสร้างเหมือนกัน คือ วลาดิเมียร์ พรอปป์ (Vladimir Propp) ค.ศ. ๑๘๖๕ – ๑๙๓๐ (พ.ศ. ๒๔๘๘ – ๒๕๑๓) เป็นนักภาษาศาสตร์ชาวรัสเซียเชื้อสายเยอรมัน สำเร็จการศึกษาทางด้านภาษาศาสตร์และมีความเชี่ยวชาญทางด้านนิรุกติศาสตร์ภาษารัสเซียและเยอรมัน พรอปป์มีความสนใจส่วนตัวในการอ่านและศึกษานิทานพื้นบ้านรัสเซีย เขาได้ศึกษานิทานพื้นบ้านรัสเซียจำนวน ๑๐๐ เรื่องที่ อฟานาเซฟ (Afanasev) ได้รวบรวมไว้และได้วิเคราะห์โครงสร้างนิทานรัสเซียและเขียนหนังสือชื่อว่า Morphology of the folktale ในปี ค.ศ. ๑๙๕๘ พรอปป์สังเกตว่านิทานเหล่านั้นมีโครงเรื่องคล้ายๆกัน ตัวละครในนิทานเหล่านั้นมักกระทำพฤติกรรมซ้ำๆ กันโดยวางอยู่บนโครงสร้างเดียวกัน เช่น

^๔ อีราวดี ไตลิ่งคะ, ศาสตรและศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖), ๓.

นิทานเรื่องที่ ๑ ชาร์ ให้ เขี้ยวพระเอก เขี้ยว พา พระเอกไปอีกเมืองหนึ่ง

นิทานเรื่องที่ ๒ ชายชราให้ ม้าชูเซนโก ม้า พา ชูเซนโกไปอีกเมืองหนึ่ง

นิทานเรื่องที่ ๓ คนทรง ให้ เรืออิวาน เรือ พา อิวานไปอีกเมืองหนึ่ง

นิทานเรื่องที่ ๔ เจ้าหญิง ให้ แหวนอิวาน มีหนุ่มน้อยออกมาจากแหวนแล้ว พา อิวานไปอีกเมืองหนึ่ง

จากตัวอย่างนิทานที่พรอพพ์ยกมานี้จะเห็นได้ว่าตัวละครซึ่งเปลี่ยนไปในแต่ละเรื่องได้แก่ ชาร์ ชายชรา คนทรง และเจ้าหญิง กระทำพฤติกรรมที่ซ้ำกันคือเป็นผู้ให้ ส่วนตัวละคร เขี้ยว ม้า เรือและหนุ่มน้อยกระทำพฤติกรรมเป็นผู้พา ซึ่งพรอพพ์ตั้งข้อสังเกตว่าในนิทานมหัศจรรย์เรื่องต่างๆของรัสเซีย แม้ตัวละครจะเปลี่ยนไป แต่พฤติกรรมที่ตัวละครเหล่านั้นกระทำจะซ้ำกัน นิทานเรื่องหนึ่งๆ จึงประกอบด้วยพฤติกรรม (function) ต่างๆมาเรียงร้อยต่อเนื่องกันไป โดยนิยามคำว่า พฤติกรรม (function) หมายถึง การกระทำของตัวละครซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องให้เกิดพฤติกรรมอื่นๆในเรื่อง พฤติกรรมในทฤษฎีของพรอพพ์ จะใช้เป็นคำนามที่แสดงการกระทำ เช่น การห้าม การช่วยเหลือ การต่อสู้ การทดสอบความสามารถ การแต่งงาน เป็นต้น ไม่ใช่พฤติกรรมทั่วไป เช่น การกิน การเดิน การวิ่ง เป็นต้น แต่ต้องเป็นการกระทำที่มีผลสืบเนื่องให้เกิดการกระทำอื่น มีหน้าที่หรือมีผลให้เกิดการดำเนินเรื่องในนิทาน พฤติกรรมในความหมายของพรอพพ์จึงไม่ขึ้นอยู่กับว่าตัวละครใดเป็นผู้กระทำ

พรอพพ์สรุปผลการศึกษาดูตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ว่านิทานมหัศจรรย์ของรัสเซียมีโครงสร้างเดียวกัน มีการเรียงลำดับพฤติกรรมในนิทานเรื่องต่างๆเหมือนกัน ซึ่งจำนวนของพฤติกรรมในนิทานมหัศจรรย์ของรัสเซียมีทั้งสิ้น ๓๑ พฤติกรรม และพฤติกรรมของตัวละครในนิทานเรื่องต่างๆจะคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง ทั้งนี้จะไม่ขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้กระทำและกระทำอย่างไรดังนี้

๑. การออกไปจากที่อยู่ของสมาชิกในบ้าน

๒. การห้าม

๓. การฝ่าฝืนข้อห้าม

๔. การสืบหาข้อมูลเกี่ยวกับเหยื่อ

๕. การที่ตัวโกงได้ข้อมูลเกี่ยวกับเหยื่อ

๖. การหลอกลวงเหยื่อ

๗. การที่ยื้อยอมถูกหลอก
๘. พฤติกรรมตัวโกงในรูปแบบต่างๆ
 - ๘a. การขาด, ความโชคร้ายเกิดขึ้น, การที่สมาชิกในครอบครัวปรารถนาบางอย่าง
๙. การที่ตัวเองถูกขอร้องให้ออกไปช่วยเหลือหรือการที่ตัวเองต้องตกเป็นเหยื่อ
๑๐. การเริ่มต้นของการค้นหา
๑๑. การออกจากบ้านของตัวเอง
๑๒. การที่ตัวเองถูกทดสอบและเปิดทางให้ผู้ช่วยเหลือเข้ามาช่วย
๑๓. ปฏิกริยาของตัวเองต่อผู้ช่วยเหลือ
๑๔. การได้รับของขวัญ
๑๕. การเดินทางไปต่างเมือง
๑๖. การต่อสู้ระหว่างตัวโกงกับตัวเอง
๑๗. การที่ตัวเองได้รับบาดเจ็บ
๑๘. การที่ตัวเองได้รับชัยชนะ
๑๙. การขาดหรือความโชคร้ายหมดไป
๒๐. การกลับเมือง
๒๑. การถูกตามล่า
๒๒. ตัวเองได้รับการช่วยเหลือจากการถูกตามล่า
๒๓. ตัวเองที่ไม่ได้รับการยอมรับ (หรือไม่เป็นที่รู้จัก) กลับถึงเมืองหรือไปถึงอีกเมืองหนึ่ง
๒๔. ตัวปลอมปลอมเป็นตัวเอกในการอ้างสิทธิ์บางอย่าง
๒๕. ตัวเองถูกทดสอบให้ทำงานยาก
๒๖. ตัวเองทำงานยากสำเร็จ
๒๗. ตัวเองได้รับการยอมรับ
๒๘. ตัวปลอมหรือตัวโกงถูกจับได้
๒๙. ตัวเอกในโฉมหน้าใหม่
๓๐. ตัวโกงถูกลงโทษ
๓๑. การแต่งงานและการขึ้นครองบัลลังก์

การกำหนดพฤติกรรมของพรอพต์ดังกล่าวอาจคล้ายกับอนุภาค (motif) แต่พรอพต์
ชี้ให้เห็นว่าอนุภาคที่เป็นพฤติกรรมมีลักษณะ “ไม่มีที่สิ้นสุด” เช่น

มังกร ลักพา ธิดาพระเจ้าซาร์

ปีศาจ ลักพา ลูกสาวพระ

เหยี่ยว ลักพา เมียชวานา

ประโยคทั้ง ๓ นับได้ว่าเป็น ๓ อนุภาค สามารถแทนที่ตัวละครได้ “ไม่มีที่สิ้นสุด” ดังนั้น
อนุภาคที่เกี่ยวกับการลักพาจึงมีได้นับไม่ถ้วนและไม่มีที่สิ้นสุด ในขณะที่พฤติกรรมในความหมาย
ของพรอพต์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับว่าตัวละครใดเป็นผู้กระทำ

โครงสร้างนิทานของพรอพต์มีความแตกต่างกับ โครงเรื่อง กล่าวคือ พรอพต์ให้
ความสำคัญกับพฤติกรรมที่มีจำนวนจำกัด โดยแต่ละพฤติกรรมส่งผลถึงกันตามลำดับ อาจข้ามบาง
พฤติกรรมได้แต่สลับที่กันไม่ได้ ส่วน โครงเรื่องให้ความสำคัญที่ความเป็นเหตุเป็นผลของเหตุการณ์
โดยไม่สนใจเรื่องลำดับเวลาหรือจำนวนเหตุการณ์ อย่างไรก็ตามความแตกต่างนี้ก็มีลักษณะร่วมกัน
คือทั้ง โครงสร้างนิทานของพรอพต์และ โครงเรื่องต่างก็ให้ความสำคัญเรื่องความเป็นเหตุเป็น
ผลของการเกิดพฤติกรรมและเหตุการณ์ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าทั้งสองแนวคิดนี้มีประโยชน์และสามารถ
นำมาปรับใช้ในการศึกษาโครงสร้างของเรื่องในอรรถกถาธรรมบทได้

การลำดับขั้นตอนของ โครงเรื่องมีนักคิดเสนอไว้หลายท่าน เช่นอริสโตเติลชี้ให้เห็นว่า
โครงเรื่องที่มีเอกภาพมีตอนเริ่มต้น ตอนกลาง และตอนปลาย ติดต่อกันไปเป็นลำดับ ตอนเริ่มต้นจะ
เริ่มบทบาทสำคัญด้วยวิธีที่จะทำให้เราอยากรู้อยากเห็นสิ่งอื่นมากขึ้นไปอีก ตอนกลางบอกให้เรา
เข้าใจว่าบางสิ่งบางอย่างได้ผ่านพ้นไปแล้วและยังมีบางสิ่งที่จะตามมา และตอนปลายเป็น
ผลติดตามสิ่งที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว และไม่จำเป็นต้องมีสิ่งใดเกิดขึ้นตามมาอีก^๙ กุสตาฟ ไพรทาก
(Gus Freytag) นักวิจารณ์ชาวเยอรมันกล่าวว่า โครงเรื่องที่เป็นแบบฉบับของบทละครมีรูปเหมือน
ปิระมิด ประกอบด้วยตอนปัญหาเริ่มปรากฏ (rising action) ตอนสุดขีด (climax) และตอนคลี่คลาย
เข้าสู่จุดจบ (falling action) จากความเห็นของนักคิดทั้งสองแสดงให้เห็นส่วนสำคัญของ โครงเรื่อง
๓ ส่วนได้แก่ ส่วนที่เป็นการเริ่มต้นหรือเปิดเรื่อง ส่วนดำเนินเรื่องซึ่งต่อเนื่องจากส่วนต้นเป็น
ส่วนสำคัญที่แสดงให้เห็นความขัดแย้งของเรื่อง นำไปสู่ส่วนสุดท้ายซึ่งเป็นส่วนจบของเรื่อง

^๙ ทองสุก เกตุโรจน์ (แปล), อธิบายศัพท์วรรณคดี, (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๓๘), ๒๕๖.

ผู้เขียนวิทยานิพนธ์เห็นว่าการลำดับชั้นของโครงเรื่องในบันเทิงคดีทั่วไปสามารถแบ่งได้เป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนเปิดเรื่อง ส่วนดำเนินเรื่อง และส่วนปิดเรื่อง โดยแต่ละส่วนมีโครงสร้างที่ชัดเจนและสัมพันธ์กัน การศึกษาครั้งนี้เน้นศึกษาโครงเรื่องซึ่งมีส่วนสำคัญ ๓ ส่วน ดังกล่าว โดยพบข้อสังเกตว่าเรื่องแต่ละเรื่องในวรรณกรรมบทกวีเหตุการณ์คล้ายกันหลายเรื่อง ซึ่งมีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นคล้ายคลึงกันแตกต่างกันที่ตัวบุคคลและรายละเอียดปลีกย่อย ส่วนพฤติกรรมที่แสดงออกจะเหมือนกัน ซึ่งตรงกับลักษณะโครงสร้างนิทานของพรอเพิร์ต ผู้เขียนวิทยานิพนธ์จึงนำแนวคิดทั้งสองมาปรับใช้ในการศึกษาครั้งนี้ โดยการศึกษาลักษณะการเล่าเรื่องดังกล่าวจะใช้คำว่า “ระเบียบการเล่าเรื่อง” เพื่อให้เห็นลักษณะทางวรรณกรรมของวรรณกรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

การศึกษาระเบียบการเล่าเรื่องในวรรณกรรมบทกวีโดยประยุกต์จากแนวคิดโครงเรื่องของบันเทิงคดีและโครงสร้างนิทานของพรอเพิร์ตพบว่าวรรณกรรมบทกวีประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๓ ส่วน คือ ส่วนเปิดเรื่อง ส่วนดำเนินเรื่อง และส่วนปิดเรื่อง

๑.๑. ส่วนเปิดเรื่อง

ส่วนเปิดเรื่อง ตรงกับส่วนที่เป็นปัจจุบันวัตถุ คือ การกล่าวถึงเรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ส่วนเปิดเรื่องในวรรณกรรมบทกวีเป็นส่วนแรกของเรื่อง มีการนำเข้าสู่เนื้อเรื่อง ประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๓ ส่วน คือ

๑. สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับขณะที่จะทรงแสดงพระธรรมเทศนา
๒. การนำเข้าสู่เรื่อง คือเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภ เพื่อนำเข้าสู่เรื่องที่จะเล่า
๓. พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดง

ดังตัวอย่าง

พระศาสดา เมื่ออาศัยกรุงโกสัมพี ประทับอยู่ที่โฆสิตาราม(๑) ทรงปรารภความวอดวายคือมรณะของหญิง ๕๐๐ มีพระนางสามาวดีเป็นประธาน และของญาติ ๕๐๐ ของพระนางมคกันทียานันซึ่งมีนางมคกันทียาเป็นประธาน(๒) จึงตรัส

พระธรรมเทศานี้ว่า “อุปมาโท อมคัพท” เป็นต้น (๑) ในเรื่องนั้นมีอนุพุทธิกถา
ดังต่อไปนี้...

จากตัวอย่าง (๑) คือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับขณะทรงแสดงพระธรรมเทศนาคือ
ประทับที่โฆสิตาราม ในกรุงโกสัมพี อรรถกถาธรรมบทมีทั้งหมด ๓๐๒ เรื่อง เกือบทุกเรื่องจะต้อง
กล่าวถึงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ ยกเว้น ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่องเจดีย์ทองของพระกัสสปทสพล
ในพุทธวรรค ไม่ปรากฏสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ แต่ทรงแสดงธรรมขึ้นในขณะที่เสด็จจาริก
ไป^{๑๐} และเรื่องอุปกาศิวก ในคณหาวรรค ไม่ปรากฏสถานที่ที่ประทับ โดยทรงปรารภเรื่องนี้ขึ้นใน
ระหว่างทาง^{๑๑}

ในระยะเวลา ๔๕ ปีแห่งการบำเพ็ญพุทธกิจ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ
สถานที่ต่างๆ ดังนี้^{๑๒}

พรรษาที่ ๑ ป่าอิสิปตนะ มฤคทายวัน ใกล้กรุงพาราณสี (โปรดบัญญัติวัคคีย์)

พรรษาที่ ๒, ๓ และ ๔ พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ (ระยะเวลาประดิษฐานพระพุทธศาสนา
เริ่มแต่การโปรดพระเจ้าพิมพิสาร การได้พระอัครสาวก การเสด็จนครกบิลพัสดุ์ครั้งแรก
อนาถบิณฑิกเศรษฐีถวายพระเชตะวัน ถัดคือตามพระวินัยปิฎก พรรษาที่ ๓ น่าจะประทับที่
พระเชตะวัน นครสาวัตถิ)

พรรษาที่ ๕ ภูฏาคาร ในป่ามหาวัน นครเวสาลี (โปรดพระพุทธบิดาซึ่งปรินิพพานที่
กรุงกบิลพัสดุ์ และโปรดพระญาติที่ทะเลาะกันเรื่องแม่น้ำโรहिณี พระมหาปชาบดีโคตมีพนว)

พรรษาที่ ๖ มกุลบรรพต ภายหลังทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ที่นครสาวัตถิ

พรรษาที่ ๗ ดาวดึงส์เทวโลก แสดงธรรมโปรดพระพุทธมารดา

พรรษาที่ ๘ เกสกลวัน ใกล้เมืองสูงสูมารสิริ แคว้นภคคะ (พบนกุลบิดาและนกุลมารดา)

พรรษาที่ ๙ โฆสิตาราม เมืองโกสัมพี

^{๑๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปิฎกฐกถาแปล ภาค ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๑), ๑๗๘.

^{๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปิฎกฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒), ๕๑.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ :
ผลิธรรม, ๒๕๕๒), ๑๐.

พรรษาที่ ๑๐ ป่าในตำบลปารีเสยยะ ใกล้เมืองโกสัมพี (ในคราวที่ภิกษุชาวกรุงโกสัมพี ทะเลาะกัน)

พรรษาที่ ๑๑ เคนาตา หมู่บ้านพราหมณ์

พรรษาที่ ๑๒ เมืองเวรัญชา

พรรษาที่ ๑๓ จาติยบรรพต

พรรษาที่ ๑๔ พระเชตะวัน (พระราหูบรรพชา)

พรรษาที่ ๑๕ นิโครธาราม นครกบิลพัสดุ์

พรรษาที่ ๑๖ เมืองอาฬวี

พรรษาที่ ๑๗ พระเวฬุวัน นครราชคฤห์

พรรษาที่ ๑๘ - ๑๙ จาติยบรรพต

พรรษาที่ ๒๐ พระเวฬุวัน นครราชคฤห์ (โปรดคงकुลิมาล)

พรรษาที่ ๒๑ - ๔๕ ประทับสลับไปมาระหว่างพระเชตะวันกับบุพพาราม นครสาวัตถี

พรรษาที่ ๔๕ เวฬุคาม ใกล้นครเวสาลี

สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับที่พบมากที่สุด ๓ อันดับแรกในอรรถกถาธรรมบทคือ พระเชตะวัน ๑๕๐ เรื่อง พระเวฬุวัน ๔๕ เรื่อง และกรุงสาวัตถี ๑๘ เรื่อง ส่วนประกอบเกี่ยวกับสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับขณะทรงแสดงพระธรรมเทศานี้แสดงให้เห็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาตลอดช่วงการประกาศศาสนาและเรื่องที่พระองค์ทรงแสดงในสถานที่นั้นๆ

ส่วนที่(๒) คือ การนำเข้าสู่เรื่อง ได้แก่ เรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภซึ่งเป็นหัวข้อในการแสดงพระธรรมเทศาเรื่องนั้นๆ และเป็นหัวข้อเรื่องที่เป็นอุทาหรณ์หรือเป็นที่มาของนิทานที่เล่าแทรกในการสอนหัวข้อธรรมนั้นๆ จากตัวอย่างเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภคือเรื่องของพระนางสามาวดี โดยสรุปเรื่องไว้ว่าเกี่ยวกับความหายนะของพระนางสามาวดีกับบริวารและพระนางมาคันทิยากับญาติเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภจะตรงกับชื่อเรื่องในอรรถกถาธรรมบทแต่ละเรื่อง ซึ่งเป็นไปได้ว่าในขั้นตอนการรวบรวมและเรียบเรียงอรรถกถาธรรมบทได้มีการจัดระเบียบเรื่อง

และตั้งชื่อเรื่องตามเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภในการแสดงธรรมนั้นซึ่งมีทั้งที่เป็นชื่อของบุคคล กลุ่มบุคคล และเหตุการณ์

เรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภแสดงให้เห็นว่าการที่พระพุทธเจ้าจะแสดงธรรมเทศนาหรือ เล่านิทานเพื่อสอนธรรมนั้นจะต้องมีสาเหตุหรือที่มาของการแสดงธรรม ในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า “อุบัติเหตุ” อุบัติเหตุที่เป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดการเล่านิทานชาดกหรือการแสดงธรรมเทศนา ของพระพุทธเจ้ามีอยู่ ๔ ลักษณะ^{๑๓} คือ

๑. อัศจรรย์สาธะ คือ เกิดขึ้นแต่อัศจรรย์ของพระพุทธเจ้าเอง หมายความว่าพระองค์ ปรารภนาที่จะแสดงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแก่พุทธบริษัท พระสูตรเหล่านี้จะขึ้นต้นว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงธรรมแก่เธอทั้งหลาย

๒. ปรัชญาสาธะ ทรงแสดงธรรมเพราะอาศัยอัศจรรย์ของผู้ฟังที่ปรารภนาจะทราบเรื่องจึง อาราธนาให้พระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมนั้นหรือเพื่ออภิปรายข้อธรรมนั้นให้เข้าใจชัดเจน

๓. อัศจรรย์สาธะ คือ ถือเอาประโยชน์ที่เกิดขึ้นเป็นเหตุหรือมีเรื่องอันใดอันหนึ่งเกิดขึ้น เช่น พระอุกกุณฑมรณภาพ พระองค์ก็ทรงแสดงอิทธิราชสูตร เป็นต้น

๔. ปุจฉาสาธะ เกิดจากคำถาม คือมีปัญหาเกิดขึ้น ผู้ถามใครจะทราบจึงถามขึ้นเพื่อ ต้องการให้แก้ปัญหาก็หรือปลดเปลื้องความสงสัย

มูลเหตุที่พระพุทธเจ้าจะแสดงธรรมอาจไม่เกิดจากเหตุใดเหตุหนึ่งเพียงเหตุเดียว เช่นอาจ เกิดจากอัศจรรย์สาธะกับปุจฉาสาธะ คือเมื่อมีเรื่องเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าก็จะทรงแสดงธรรมแล้วตรัส ว่าเรื่องนี้เคยมีมาแล้วในอดีต ภิกษุหรือผู้ฟังก็จะถามหรืออาราธนาให้พระองค์ให้ทรงเล่า พระองค์ก็ จะแสดงชาดกตามควรแก่เหตุที่เกิดขึ้นแล้วสอดแทรกคติธรรมคำสอน^{๑๔}

ส่วนที่(๓) คือ พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดง มักเป็นคาถาสั้นๆที่แสดงหัวข้อ ธรรมนั้นๆ จากตัวอย่างพระธรรมเทศนาที่จะทรงแสดงคือเรื่อง “ความไม่ประมาทเป็นเครื่องถึง ออมตะ” บางเรื่องก็เป็นพระธรรมเทศนาที่แปลจากคาถาแล้ว เช่น เรื่องพระจักขุปาลเถระ

^{๑๓} เฉลิม มานวล, การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสป, (กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิตยสาร กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘), ๑๕.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, ๒๐.

ในยมกวรรค พระธรรมเทศนาที่จะทรงแสดงคือ “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว พุคอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนี้ คุณล้ออันหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้นำแอกไปอยู่ฉะนั้น” เป็นต้น

เมื่อพิจารณาส่วนประกอบของส่วนเปิดเรื่องพบว่า โครงสร้างหลักของส่วนเปิดเรื่องในอรรถกถาธรรมบทส่วนใหญ่จะต้องประกอบด้วยส่วนสำคัญทั้งสามส่วนนี้ แต่บางเรื่องอาจไม่เป็นไปตามลำดับหรือมีส่วนประกอบไม่ครบ จากการศึกษาโครงสร้างของส่วนเปิดเรื่องในอรรถกถาธรรมบทพบว่ามีทั้งสิ้น ๒ แบบ ดังนี้

๑.๑.๑ ส่วนเปิดเรื่องประกอบด้วยส่วนสำคัญครบทั้งสามส่วน

โครงสร้างส่วนเปิดเรื่องแบบที่ ๑ นี้จะต้องประกอบด้วยส่วนสำคัญทั้ง ๓ ส่วน ได้แก่ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับขณะทรงแสดงพระธรรมเทศนา การนำเข้าสู่เรื่อง และพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดง โดยพบว่าโครงสร้างนี้แบ่งออกเป็น โครงสร้างย่อย ๒ แบบ คือ ส่วนสำคัญทั้งสามส่วนเป็นไปตามลำดับ และ ส่วนสำคัญทั้งสามส่วนไม่เป็นไปตามลำดับ

๑.๑.๑.๑ ส่วนสำคัญทั้งสามส่วนเป็นไปตามลำดับ คือ ประกอบด้วย สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ การนำเข้าสู่เรื่อง และพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงตามลำดับ โครงสร้างนี้เป็นโครงสร้างพบเป็นส่วนใหญ่ของส่วนเปิดเรื่องในอรรถกถาธรรมบท ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ ๑

“พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน (๑) ทรงปรารภบุตรของนายโคฆาตักคนหนึ่ง (๒) ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “ปญฺฑุปลาโสวทานิสิ” เป็นต้น (๓)”

เรื่องบุตรของนายโคฆาตัก ใน มลวรรค^๕

ตัวอย่างที่ ๒

“พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ในสวนมะม่วงของหมอชีวก (๑) ทรงปรารภปัญหาอันหมอชีวกทูลถามแล้ว (๒) ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “คตฺทฐิโน” เป็นต้น (๓)”

^๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปิฎกภูทกปาณเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,

เรื่องหมอชีวก ในอรหันตวรรค^{๑๖}

ตัวอย่างที่ ๓

“พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเวฬุวัน (๑) ทรงทำภักติกิจในเรือนของนางอุตตราแล้ว ทรงปรารภอุบาสิกาชื่ออุตตรา (๒) ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “อกโกเชนชินเณโกธ” เป็นต้น (๓)”

เรื่องอุตตราอุบาสิกา ในโกชวรรค^{๑๗}

จากตัวอย่างส่วนเปิดเรื่องทั้ง ๓ ตัวอย่าง จะเห็นว่าส่วนสำคัญทั้งสามเป็นไปตามลำดับ เริ่มด้วยสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ การนำเข้าสู่เรื่อง คือการกล่าวถึงบุคคลหรือเรื่องที่พระองค์ทรงปรารภ และพระธรรมเทศนาที่จะทรงแสดง โดยบางส่วนอาจเพิ่มการอธิบายความหรือกล่าวรายละเอียดขยายความเพิ่มเติม

๑.๑.๑.๒ ส่วนสำคัญทั้ง ๓ ส่วนไม่เป็นไปตามลำดับ พบ ๒ แบบย่อย คือ

๑. ประกอบด้วย พระธรรมเทศนา สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ และการนำเข้าสู่เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระจักขุปาลเถระ ในยมกวรรค ดังตัวอย่าง

มีปุจฉาว่า พระธรรมเทศานี้ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว พุคอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ทุกข์ย่อมเป็นไปตามเขา เพราะเหตุนั้น ดุศลอันหมุนไปตามรอยเท้าโลสู่นำออกไปอยู่ฉะนั้น” (๓) ดังนี้ พระศาสดาตรัสแล้ว ณ ที่ไหน วิสัยหนาว พระองค์ตรัสแล้ว ณ กรุงสาวัตถี (๑) มีปุจฉาว่า พระองค์ทรงปรารภใคร มีวิสัยหนาว พระองค์ทรงปรารภพระจักขุปาลเถระ (๒)

๒. ประกอบด้วย พระธรรมเทศนา เรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภ และสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ ได้แก่ เรื่องมัญญุกุณฑล ในยมกวรรค ดังตัวอย่าง

^{๑๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๘๑.

^{๑๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๒๕๘.

“ฝ่ายพระคาถาที่ ๒ ว่า มโนปุพพุกมา เป็นต้น (๓) พระผู้มีพระภาคทรงปรารภ มัญจกณทลิมานพ (๒) ภายใตแล้ว ในกรุงสาวัตถินั้นแล (๑)”

๑.๑.๒ ส่วนเปิดเรื่องประกอบด้วยส่วนสำคัญไม่ครบทั้งสามส่วน

โครงสร้างแบบที่ ๒ นี้จะมีส่วนสำคัญของส่วนเปิดเรื่องไม่ครบทั้งสามส่วน โดยมักจะขาดส่วนใดส่วนหนึ่งเพียงส่วนเดียว พบ ๒ แบบย่อย ดังนี้

๑.๑.๒.๑ โครงสร้างที่ไม่ปรากฏสถานที่ ได้แก่ เรื่องเจดีย์ทองของ พระกัสสปทสพล ในพุทธวรรค และเรื่องอุปกาศิวกในต้นทวารวรรค ดังตัวอย่าง

พระศาสดา ทรงปรารภอุปกาศิวกชื่ออุปกะ ในระหว่างทาง (๒) ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า สพุพาทิภู เป็นต้น (๓)

เรื่องอุปกาศิวก ใน ต้นทวารวรรค

๑.๑.๒.๒ โครงสร้างที่ไม่ปรากฏการนำเข้าสู่เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระโสไรยเถระ ในจิตตวรรคดังตัวอย่าง

พระศาสดายังพระธรรมเทศานี้ว่า “น ตัม มาตา ปิตา กยิรา” เป็นต้น (๓) ซึ่งตั้งขึ้นใน โสไรยนคร ให้อจบลงในพระนครสาวัตถี (๑)

จากการศึกษาแสดงให้เห็นว่าส่วนเปิดเรื่องในอรรถกถาธรรมบทเป็นส่วนที่มีโครงสร้างชัดเจนและมีระบบ ทำให้ผู้อ่านทราบว่าในอรรถกถาเรื่องนั้นๆ เป็นเรื่องเกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์ใด พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องอะไรและแสดงขึ้นที่ไหน ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของเรื่องและคำสอนกับเหตุการณ์ในพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่าเรื่องลักษณะเดียวกันบางครั้งมีส่วนเริ่มต้นต่างกัน เนื่องจากอรรถกถาจารย์พยายามเลียนแบบพระสูตรที่เชื่อว่าเป็นพุทธวจนะแท้ ซึ่งพระพุทธเจ้าจะเทศนาต่อเมื่อมีเหตุมาสนับสนุน การปรากฏสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับก็ตรงกับสถานที่ที่พระองค์เคยจำพรรษาอยู่จริงในช่วงการประกาศพระพุทธศาสนา ซึ่งการใส่ส่วนสำคัญทั้งสามส่วนนี้ทำให้มีความสมจริงว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นคำสอนที่มาจากพุทธวจนะโดยแท้จริง

๑.๒ ส่วนดำเนินเรื่อง

ส่วนดำเนินเรื่อง เมื่อเทียบกับชาดกแล้วคือส่วนที่เป็นอดีตวัตถุ ซึ่งเป็นการเล่าเรื่องในอดีต โดยส่วนใหญ่พระพุทธเจ้าจะทรงเล่าอดีตชาติของพระองค์ให้ภิกษุหรือบุคคลทั้งหลายที่มาเข้าเฝ้าพระองค์ฟัง แต่อรรถกถาธรรมบทบางเรื่องไม่มีการเล่าเรื่องในอดีต โดยปรากฏเรื่องในปัจจุบันเท่านั้นซึ่งเป็นเรื่องที่สืบเนื่องมาจากส่วนเปิดเรื่องหรือปัจจุบันวัตถุ อรรถกถาธรรมบททั้งหมด ๓๐๒ เรื่อง พบว่ามีเรื่องที่เล่าเรื่องในอดีตทั้งสิ้น ๑๑ เรื่อง จะเห็นได้ว่าอรรถกถาธรรมบทส่วนใหญ่มีส่วนดำเนินเรื่องที่สืบเนื่องมาจากส่วนเปิดเรื่องซึ่งเป็นปัจจุบันวัตถุ

ส่วนดำเนินเรื่องในอรรถกถาธรรมบทเป็นเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่สืบต่อจากส่วนเปิดเรื่อง เป็นการเล่าเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภ และอธิบายคาถาพระธรรมคำสอนที่กล่าวไว้ในส่วนเปิดเรื่อง ซึ่งถือเป็นส่วนสำคัญเพราะมีเรื่องเล่าแบบบันเทิงคดีที่มีโครงเรื่อง มีพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ที่น่าสนใจ เรื่องเล่าในส่วนดำเนินเรื่องจึงประกอบด้วยพฤติกรรมต่างๆของบุคคลในเรื่องที่เหมือนกันตามแนวคิดของพรอพท์ โดยพฤติกรรมต่างๆเหล่านั้นไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นต่อเนื่องกัน และสามารถเกิดสลับที่กันได้ด้วยเงื่อนไขของความเป็นเหตุเป็นผลของพฤติกรรมนั้นๆตามแนวคิดของโครงเรื่องในบันเทิงคดี จากการศึกษา โครงสร้างเรื่องในอรรถกถาธรรมบททั้งสิ้น ๓๐๒ เรื่อง นั้นพบว่าอรรถกถาธรรมบทมีพฤติกรรมที่เกิดขึ้นซ้ำกันในแต่ละเรื่อง จำนวน ๑๐ พฤติกรรม ดังนี้

๑. ความเป็นมา
๒. การเลื่อมใส
๓. การบวช
๔. การเกิดปัญหา
๕. การแก้ปัญหา
๖. การรับผลของการกระทำ
๗. การฟังธรรม
๘. การบรรลุธรรม
๙. การเกิดข้อสงสัย
๑๐. การแสดงธรรม

๑. ความเป็นมา จากทฤษฎีโครงสร้างนิทานของพรอพ์พ์ ไม่ถือว่า ความเป็นมาของตัวละครเป็นพฤติกรรม แต่ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยจัดให้ ความเป็นมา เป็นพฤติกรรมหนึ่งในโครงสร้างเรื่องของอรรถกถาธรรมบท ความเป็นมาในที่นี้หมายถึง ที่มาของบุคคลหรือเหตุการณ์ในเรื่องซึ่งมีความสำคัญต่อพฤติกรรมที่จะเกิดตามมาภายหลัง กล่าวคือเป็นเหตุที่ทำให้เกิดปัญหา การแก้ปัญหา การฟังธรรม การบรรลุธรรม การเกิดข้อสงสัย หรือการแสดงธรรมได้

๒. การเลื่อมใส คือ การมีความเชื่อถือ การมีจิตยินดี การเห็นชอบด้วย การเลื่อมใสของบุคคลในอรรถกถาธรรมบทแต่ละเรื่องอาจเกิดจากการเห็นสิ่งที่น่าเลื่อมใส เช่น พระพุทธเจ้า พระเถระ เหตุการณ์อัศจรรย์ เป็นต้น

๓. การบวช คือ การถือเพศเป็นภิกษุ สามเณร หรือนักพรตอื่นๆ ในวิธานิพนธ์นี้หมายถึง การบวชในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ได้แก่ การบรรพชาเป็นสามเณร และอุปสมบทเป็นภิกษุ ภิกษุณี พฤติกรรมการบวชอาจเกิดขึ้นหลังการเกิดความเลื่อมใส เมื่อเกิดปัญหา การแก้ปัญหา หลังจากการฟังธรรม การบรรลุธรรมก็ได้

๔. การเกิดปัญหา คือ ภาวะของบุคคลหรือเหตุการณ์ที่ไม่ปกติ เป็นปัญหา ทำให้เกิดความทุกข์ ความเดือดร้อนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น หรือพฤติกรรมการเกิดปัญหานี้อาจก่อให้เกิดข้อสงสัยหรือข้อถกเถียง ซึ่งนำไปสู่การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเพื่อขจัดความสงสัยนั้น หรืออาจเป็นประเด็นสำคัญที่นำไปสู่การแสดงธรรมในฐานะกรณีตัวอย่าง

๕. การแก้ไขปัญหาคือ การหาทางออกสำหรับปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อให้ปัญหาคลีคลายหรือได้รับการแก้ไข บุคคลในเรื่องอาจแก้ปัญหาด้วยตนเอง โดยปัญหาอาจยุติหรือไม่ก็ได้ หรือพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกมาช่วยแก้ปัญหา ทำให้ปัญหายุติ

๖. การรับผลของการกระทำคือการที่บุคคลได้รับผลจากการกระทำของตน หรือรับผลกระทบที่เกิดจาก กายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม ทั้งกรรมดีและกรรมไม่ดี

๗. การฟังธรรม คือการฟังคำสอน เพื่อเข้าถึงความรู้ ความจริง แนวทางการแก้ปัญหาต่างๆ ในวิธานิพนธ์นี้หมายถึงการฟังธรรมทั้งจากพระพุทธเจ้าและพระสาวก เพราะถือว่าเป็นพระธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน พฤติกรรมที่เกิดขึ้นในระหว่างหรือหลังจากการฟังธรรม อาจทำให้เกิดพฤติกรรมอื่นๆตามมาทั้งการเลื่อมใส การบรรลุธรรม การเกิดข้อสงสัย หรือไม่เกิดผลใดๆคือ ไม่เลื่อมใส ไม่บรรลุธรรม ไม่เข้าถึงคำสอนและไม่เกิดข้อสงสัย

๘. การบรรลुธรรมคือ การสำเร็จ การเข้าถึงคำสอนของพระธรรม ในวิธานิพนธ์นี้ หมายถึงการเข้าใจธรรม ความรู้แจ้งแห่งธรรม อันนำไปสู่การเปลี่ยนความคิด การเปลี่ยนพฤติกรรม หรือการได้บรรลุธรรมวิเศษ ทำให้เป็นอริยบุคคล อันหมายถึงบุคคลผู้เป็นอริยะ ผู้บรรลุธรรมวิเศษ ซึ่งมี ๔ ระดับ^{๑๘} คือ

๑. พระโสดาบัน หมายถึง ผู้ถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน จากการละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส

๒. พระสกทาคามี หมายถึง ผู้บรรลุญาณคือความรู้เป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส และทำ ราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง

๓. พระอนาคามี คือ พระอริยะบุคคลผู้ได้บรรลุนาคามีผล ที่ได้รับการละสังโยชน์ คือ กามราคะ และปฏิฆะด้วยความรู้เป็นเหตุละโอรัมภาคียสังโยชน์ได้ทั้ง ๕ (คือละได้เด็ดขาดอีก ๒ อย่าง ได้แก่ กามราคะ และปฏิฆะ เพิ่มจาก ๓ อย่างที่พระโสดาบันได้แล้ว)

๔. พระอรหันต์ คือ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา ละสังโยชน์ได้ทั้งหมด หลุดพ้นขึ้นละกิเลสได้อย่างสิ้นเชิงและเด็ดขาด

การบรรลุธรรมเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นหลังจากบุคคลได้รับการแก้ปัญหา ได้รับการฟังธรรม หรือบรรลุธรรมได้ด้วยวิธีของตนเอง โดยอาศัยแนวทางหรือการสนับสนุนพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก

๕. การเกิดข้อสงสัยคือ การเกิดความสงสัย ความแปลกใจ ความอัสจรรยใจ ความไม่เข้าใจ ความตกใจ หรือการถกเถียงเกี่ยวกับความเป็นมา การเกิดปัญหา การแก้ปัญหา หรือการบรรลุธรรมของบุคคลหรือเหตุการณ์ มักเกิดขึ้นกับบุคคลที่ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินเรื่อง เช่น ภิกษุสนทนากันในโรงธรรม พระเถระบางรูปไปพบเหตุการณ์หรือเรื่องราวของบุคคลแล้วเกิดข้อสงสัยนำไปสู่การเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า หรือการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าเพื่อทรงขจัดข้อสงสัยนั้น

๑๐. การแสดงธรรม คือ การแสดงพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าเพื่ออธิบายหรือไขความสงสัยให้เข้าใจและรู้ธรรม มักเกิดขึ้นเมื่อมีพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัย หรือเมื่อจบเรื่องราวของบุคคลหรือเหตุการณ์ต่างๆ โดยการแสดงธรรมนี้เกิดขึ้นท่ามกลางชนจำนวนมากที่เข้ามาฟัง

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๕๑๖.

พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า หรือในหมู่ภิกษุที่มักสนทนากันที่โรงธรรมหรือ
ธรรมสภา

พฤติกรรมทั้ง ๑๐ พฤติกรรมที่พบในอรรถกถาธรรมบทนี้ จากการศึกษาและหาความถี่
การเกิดพฤติกรรมต่างๆในอรรถกถาธรรมบท จำนวน ๓๐๒ เรื่อง พบความถี่ดังนี้

๑. ความเป็นมา พบทั้ง ๓๐๒ เรื่อง คิดเป็น ๑๐๐%
๒. การเลื่อมใส พบ ๒๒ เรื่อง คิดเป็น ๗.๓%
๓. การบวช พบ ๕๔ เรื่อง คิดเป็น ๑๗.๕%
๔. การเกิดปัญหา พบ ๒๕๑ เรื่อง คิดเป็น ๘๓.๑%
๕. การแก้ปัญหา พบ ๑๕๐ เรื่อง คิดเป็น ๖๒.๕%
๖. การรับผลของการกระทำ พบ ๒๕ เรื่อง คิดเป็น ๘.๖%
๗. การฟังธรรม พบ ๑๗๑ เรื่อง คิดเป็น ๕๖.๖%
๘. การบรรลุมรรค พบ ๑๘๖ เรื่อง คิดเป็น ๖๑.๖%
๙. การเกิดข้อสงสัย พบ ๑๕๐ เรื่อง คิดเป็น ๖๒.๕%
๑๐. การแสดงธรรม พบ ๒๑๕ เรื่อง คิดเป็น ๗๑.๒%

จากการศึกษาเรื่องในอรรถกถาธรรมบทพบว่าไม่มีเรื่องใดที่ปรากฏพฤติกรรมครบทั้ง ๑๐
พฤติกรรม โดยมีเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมมากที่สุด ๕ พฤติกรรม จำนวน ๗ เรื่อง ดังนี้

- เรื่องพระจักขุปาลเถระ ในยมกวรรค
- เรื่องมัญญุกุณฑลี ในยมกวรรค
- เรื่องจุลกาลและมหากาล ในยมกวรรค
- เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี ในพาลวรรค
- เรื่องชัมพูกาชีวก ในพาลวรรค
- เรื่องปุโรหิตชื่ออัคคิทัตต์ ในพุทธวรรค
- เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน ในคณหาวรรค

ทั้ง ๗ เรื่องนี้มีพฤติกรรมมากที่สุด ๕ พฤติกรรม โดยจะแสดงให้เห็นเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้
 ตารางที่ ๑ ตารางแสดงโครงเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมมากที่สุด

เรื่อง / พฤติกรรม	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ไขปัญหา	การรับผลการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุนิธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
พระจักษุपालเถระ	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
มัญญูคุณทลี	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
จุลกกาลและมหากาล	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
พระอุบลวรรณาเถรี	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ขัมพูกาชีวก	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ปุโรหิตชื่ออัคริทัตต์	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
บุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓

จากตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรม ๕ พฤติกรรมของทั้ง ๗ เรื่อง จะเห็นได้ว่าเรื่อง พระจักษุपालเถระ เรื่องจุลกกาลและมหากาล เรื่องปุโรหิตชื่ออัคริทัตต์ และเรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน ประกอบด้วยพฤติกรรมที่ตรงกัน ได้แก่ ความเป็นมา การเลื่อมใส การบวช การเกิดปัญหา การแก้ไขปัญหา การพึงธรรม การบรรลุนิธรรม การเกิดข้อสงสัย และ การแสดงธรรม โดยไม่ปรากฏพฤติกรรมการรับผลการกระทำ เรื่องพระอุบลวรรณาเถรีและ เรื่องขัมพูกาชีวกมีพฤติกรรมที่ตรงกัน คือ ความเป็นมา การบวช การเกิดปัญหา การแก้ไขปัญหา การรับผลการกระทำ การพึงธรรม การบรรลุนิธรรม การเกิดข้อสงสัย และการแสดงธรรม โดยไม่ ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใส ส่วนเรื่องมัญญูคุณทลีประกอบด้วยพฤติกรรมความเป็นมา

การเลื่อมใส การเกิดปัญหา การแก้ไขปัญหา การรับผลการกระทำ การพึงธรรม การบรรลุธรรม การเกิดข้อสงสัย และการแสดงธรรม ไม่ปรากฏพฤติกรรมการบวช

ทั้ง ๗ เรื่องดังกล่าวมีโครงสร้างเรื่องเดียวกัน กล่าวคือมีพฤติกรรมตรงกันตามที่ปรากฏในตาราง สิ่งที่ทำให้เรื่องที่มีโครงสร้างเดียวกันเป็นคนละเรื่องกันนั้นคือรายละเอียดของพฤติกรรมหรือตัวละครที่แตกต่างกัน โดยเมื่อพิจารณาบุคคลที่ทำพฤติกรรมต่างๆ สามารถแบ่งประเภทบุคคลได้ ๔ กลุ่ม ได้แก่

๑. กลุ่มเรื่องของนักบวชในพระพุทธศาสนา
๒. กลุ่มเรื่องของอุบาสก – อุบาสิกา
๓. กลุ่มเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา
๔. กลุ่มเรื่องของพระพุทธเจ้า

๑. กลุ่มเรื่องของนักบวชในพระพุทธศาสนา คือเรื่องที่มีบุคคลสำคัญในการดำเนินเรื่องเป็นภิกษุ – ภิกษุณี และสามเณร พบทั้งสิ้น ๑๗๑ เรื่องจากอรรถกถาทั้งหมด ๓๐๒ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๕๖.๓ โดยแบ่งออกเป็นกลุ่มย่อย ๒ กลุ่มคือ กลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ พบ ๑๑๕ เรื่อง และกลุ่มเรื่องของภิกษุ ภิกษุณีทั่วไป พบ ๕๒ เรื่อง

๑.๑ กลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ คือกลุ่มเรื่องที่มีบุคคลสำคัญในการดำเนินเรื่องเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ คือ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด พระอรรถกถาจารย์แสดงความหมายของ “อรหันต์” ไว้ ๕ นัย คือ เป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นผู้กำจัดข้าศึก คือกิเลสหมดสิ้นแล้ว เป็นผู้หัดคือรื้อทำลายกำแพงแห่งสงสารจักรเสร็จแล้ว เป็นผู้ควรแก่การบูชาพิเศษของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย และเป็นผู้ไม่มีที่ลับในการทำบาปคือไม่มีความชั่วความเสียหายที่จะต้องปิดบัง^๕ ในวิธานิพนธ์นี้บุคคลที่จัดอยู่ในกลุ่มพระอรหันต์พิจารณาจากเกณฑ์ต่างๆประกอบกัน ดังต่อไปนี้

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนวิชาการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๕๑๓.

๑. พิจารณาจากกลุ่มพระอสีติมหาสาวก คือ พระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ องค์ เช่น พระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหาโมคคัลลานะ พระจูฬปันถก พระมหากัสสปะ เป็นต้น

๒. พิจารณาจากกลุ่มพระเอตทัคคะซึ่งเป็นพระสาวกที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นเลิศในทางใดทางหนึ่งในบรรดาพุทธบริษัท ๔ โดยพิจารณาเฉพาะกลุ่มภิกษุและกลุ่มภิกษุณี เช่น พระลघุณภูกัททิยะ พระปิณโฑลภารัตวาชะ พระเขมา พระกิสาโคตมิ เป็นต้น

๓. พิจารณาจากชื่อของภิกษุภิกษุณีในเรื่องที่มีกลางท้ายว่า “เถระ” และ “เถรี” เช่น พระจกขุปาลเถระ พระปุตติคัตตติสเถระ พระกุนทลเกสีเถรี พระพหูปุตติกาเถรี เป็นต้น

๔. พิจารณาจากเนื้อเรื่อง โดยเป็นเรื่องที่กล่าวถึงภิกษุ ภิกษุณี และสามเณรที่บำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุธรรมขั้นอรหัตตผล เช่น เรื่องภิกษุ ๒ สหาย ในยมกวรรค เรื่องภิกษุรูปใคร่รูปหนึ่ง ในจิตตวรรค เรื่องสังกัจจสามเณร ในสหัสสวรรค เป็นต้น

กลุ่มเรื่องของพระอรหันต์มีโครงสร้างพฤติกรรมดังนี้

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๑. ยมกวรรค										
๑	๑.๑ พระจิกขุपालเถระ	√	√	√	√	√		√	√	√	√
๒	๑.๒ จุดกาลและมหากาล	√	√	√	√	√		√	√	√	√
๓	๑.๕ พระนันทเถระ	√		√	√	√		√	√	√	√
๔	๑.๑๔ ภิกษุ ๒ สหาย	√	√	√	√	√			√	√	√
	๒. อัปมาทวรรค										
๕	๒.๓ พระจูฬปันถกเถระ	√		√	√	√		√	√	√	√
๖	๒.๕ พระมหากัสสปเถระ	√									√
๗	๒.๖ ภิกษุ ๒ สหาย	√			√	√		√	√		
๘	๒.๘ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	√			√	√		√	√		
๙	๒.๙ พระติสสเถระผู้มีปากตอยู่ในนิกม	√		√	√	√		√	√	√	√
	๓. จิตตวรรค										
๑๐	๓.๑ พระเมฆิยะเถระ	√			√	√		√	√		
๑๑	๓.๒ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	√			√	√		√	√		
๑๒	๓.๕ พระจิตตหัตถเถระ	√		√	√	√			√	√	√
๑๓	๓.๖ ภิกษุผู้ปรารถนาวิปัสสนา	√			√	√		√			

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๑๔	๓.๗ พระปุกิตตติสสเถระ	√			√	√		√	√	√	√
๑๕	๓.๘ พระโสโรยเถระ	√		√	√	√			√	√	√
	๔. ปุ๊ปวรรค										
๑๖	๔.๑ ภิกษุ ๕๐๐ รูปผู้ชวนขาย ในปฐวีถา	√						√	√		
๑๗	๔.๒ พระเถระผู้เจริญมรียกัมมัญฐาน	√			√	√		√	√		
๑๘	๔.๓ ปัญหาของพระอนนทเถระ	√								√	√
๑๙	๔.๑๐ ถวายบิณฑบาตแก่ พระมหากัสสปเถระ	√			√	√				√	√
๒๐	๔.๑๑ ปรินิพพานของพระโกธิกเถระ	√			√	√			√	√	√
	๕. พาลวรรค										
๒๑	๕.๖ ภิกษุชาวเมืองปาฐา	√							√	√	√
๒๒	๕.๑๐ พระอุบลวรรณาเถรี	√		√	√	√	√	√	√	√	√
๒๓	๕.๑๔ พระสุธรรมเถระ	√			√	√		√	√	√	√
๒๔	๕.๑๕ พระวนวาสีติสสเถระ	√	√	√	√	√			√	√	√
	๖. บัณฑิตวรรค										
๒๕	๖.๑ พระราชเถระ	√		√	√	√			√	√	√
๒๖	๖.๓ พระนันทเถระ	√			√	√		√	√		
๒๗	๖.๔ พระมหากัปปินเถระ	√		√	√	√		√	√	√	√

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๒๘	๖.๕ บัณฑิตสามเณร	√			√	√			√	√	√
๒๙	๖.๖ ลกฺขณุกภักทียเถระ	√			√	√				√	√
๓๐	๖.๘ พระเถระผู้ตั้งอยู่ในธรรม	√		√	√	√			√	√	√
	๗. อรหันตวรรค										
๓๑	๗.๒ พระมหากัสสปเถระ	√			√	√				√	√
๓๒	๗.๔ พระอนุรุทธเถระ	√			√					√	√
๓๓	๗.๕ พระมหากัจจายนเถระ	√			√					√	√
๓๔	๗.๖ พระสารีบุตรเถระ	√			√	√			√	√	√
๓๕	๗.๗ พระติสสเถระชาวกรุงโกสัมพี	√			√	√		√	√		
๓๖	๗.๘ พระสารีบุตรเถระ	√			√	√			√	√	√
๓๗	๗.๙ พระขทิวณิชเวตเถระ	√		√	√	√			√	√	√
๓๘	๗.๑๐ หมึงคนใดคนหนึ่ง	√			√			√	√		
	๘. สหัสวรรค										
๓๙	๘.๒ ทารุจีริยเถระ	√		√	√	√		√	√	√	√
๔๐	๘.๓ พระกุนทลเกสีเถรี	√		√	√	√		√	√	√	√
๔๑	๘.๕ สังกิจสามเณร	√		√	√	√			√	√	√
๔๒	๘.๑๐ พระขานู โภณฑัญญะเถระ	√			√	√				√	√

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญญา	การแก้ปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผิดชอบของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๔๓	๘.๑๑ พระสัพพทาสนเถระ	√			√	√				√	√	√
๔๔	๘.๑๒ นางปฐาจารา	√		√	√	√			√	√	√	√
๔๕	๘.๑๓ นางกิสสาโคตมี	√		√	√	√			√	√	√	√
๔๖	๘.๑๔ พระพหูสูตติกาเถรี	√		√	√				√	√		
	๘. ปาปวรรค											
๔๗	๘.๑๐ พระคัสสเถระผู้เข้าถึงสกุล นายช่างแก้ว	√			√	√	√				√	√
	๑๐. ทัณทวารค											
๔๘	๑๐.๔ พระโกณฑธานเถระ	√			√	√			√	√	√	√
๔๙	๑๐.๗ พระมหาโมคคัลลานเถระ	√			√	√					√	√
๕๐	๑๐.๑๐ พระปิโสดิกเถระ	√		√	√	√				√	√	√
๕๑	๑๐.๑๑ สุขสามเณร	√		√	√	√	√			√	√	√
	๑๑. ขร้าวรรค											
๕๒	๑๑.๔ พระอริมานิกกิกขุ	√			√	√			√	√		
๕๓	๑๑.๕ พระนางรูปนันทาเถรี	√			√	√			√	√		
	๑๒. อัตถวรรค											
๕๔	๑๒.๔ มารดาของพระกุมารกัสสปเถระ	√		√	√	√				√	√	√
๕๕	๑๒.๑๐ พระอัครทศกเถระ	√			√	√			√	√		√

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญญา	การแก้ปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผิดชอบของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๖๗	๒๐.๑ ภิกษุ ๕๐๐ รูป	√							√	√		√
๖๘	๒๐.๒ ภิกษุ ๕๐๐ รูปอื่นอีก	√			√	√			√	√	√	√
๖๙	๒๐.๕ พระโปลุติเถระ	√			√	√			√	√		
๗๐	๒๐.๗ สัททวิหริกของพระสารีบุตร	√		√	√	√			√	√		
๗๑	๒๐.๘ นางกิสาโคตมี	√							√	√		√
๗๒	๒๐.๑๐ นางปฏาจารา	√							√	√		√
	๒๑. ปกิณกวรรค											
๗๓	๒๑.๓ ภิกษุชวานครกัททียะ	√			√	√			√	√	√	√
๗๔	๒๑.๔ พระลกุณฎกกัททียเถระ	√							√	√		
๗๕	๒๑.๖ ภิกษุวัชชีบุตร	√		√	√	√			√	√		
๗๖	๒๑.๘ พระเถระชื่อเอกวิหริ	√									√	√
	๒๒. นiryวรรค											
๗๗	๒๒.๕ ภิกษุว่ายา	√			√	√			√	√		
๗๘	๒๒.๗ อากันตูกภิกษุ	√			√	√			√	√		
	๒๓. นาควรรค											
๗๙	๒๓.๕ สานุสามเณร	√		√	√	√			√	√		
๘๐	๒๓.๗ สัมพหุลภิกษุ	√			√	√			√	√		

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญญา	การแก้ปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๒๔. ตัณหาวรรค											
๘๑	๒๔.๒ นางลูกสุกร	√		√	√	√				√	√	√
๘๒	๒๔.๓ วิพัสตกภิกษุ	√		√	√	√			√	√	√	√
๘๓	๒๔.๕ พระนางเขมา	√		√	√	√			√	√		
๘๔	๒๔.๖ บุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน	√	√	√	√	√			√	√	√	√
	๒๕. ภิกขุวรรค											
๘๕	๒๕.๔ พระธรรมารามเถระ	√			√	√			√	√		
๘๖	๒๕.๖ สัมพหุตถิกษุ	√	√	√	√				√	√		
๘๗	๒๕.๘ ภิกษุ ๕๐๐ รูป	√							√	√		
๘๘	๒๕.๙ พระสันตกายเถระ	√							√	√	√	√
๘๙	๒๕.๑๐ พระนังคตภูเถระ	√		√	√	√				√	√	√
๙๐	๒๕.๑๑ พระวัคคเถระ	√		√	√	√			√	√		
๙๑	๒๕.๑๒ สุมนสามเณร	√		√	√	√			√	√		
	๒๖. พรหมณวรรค											
๙๒	๒๖.๒ ภิกษุมากรูป	√							√	√		
๙๓	๒๖.๕ พระอานนทเถระ	√									√	√
๙๔	๒๖.๗ พระสารีบุตรเถระ	√			√	√					√	√

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญญา	การแก้ปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๕๕	๒๖.๘ พระนางมหาปชาบดีโคตมี	√			√	√					√	√
๕๖	๒๖.๙ พระสารีบุตรเถระ	√			√	√					√	√
๕๗	๒๖.๑๒ กิสาโคตมี	√									√	√
๕๘	๒๖.๑๔ อุกกเสน	√			√						√	√
๕๙	๒๖.๑๗ พระสารีบุตรเถระ	√			√	√					√	√
๑๐๐	๒๖.๑๘ นางอุบลวรรณาเถรี	√									√	√
๑๐๑	๒๖.๒๐ พระเขมาภิกษุณี	√									√	√
๑๐๒	๒๖.๒๑ พระติสสเถระผู้อยู่ในเงื้อม เขา	√			√	√				√	√	√
๑๐๓	๒๖.๒๒ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	√			√	√				√		√
๑๐๔	๒๖.๒๓ สามเณร	√			√	√	√					√
๑๐๕	๒๖.๒๔ พระมหาปณิกเถระ	√			√						√	√
๑๐๖	๒๖.๒๕ พระปิลินทวัจจเถระ	√			√	√						√
๑๐๗	๒๖.๒๖ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	√			√	√				√	√	√
๑๐๘	๒๖.๒๗ พระสารีบุตรเถระ	√			√	√					√	√
๑๐๙	๒๖.๒๘ พระมหาโมคคัลลานเถระ	√			√	√					√	√
๑๑๐	๒๖.๒๙ พระเรวัตเถระ	√									√	√
๑๑๑	๒๖.๓๐ พระจันทกเถระ	√		√	√	√		√	√	√	√	√

ตารางที่ ๒ โครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญญา	การแก้ปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผิดชอบของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๑๑๒	๒๖.๓๑ พระสิวาลีเถระ	✓		✓	✓	✓				✓	✓	✓
๑๑๓	๒๖.๓๒ พระสุนทรสมุทฺธเถระ	✓		✓	✓	✓			✓	✓	✓	✓
๑๑๔	๒๖.๓๓ พระโชติกเถระ	✓			✓	✓				✓	✓	✓
๑๑๕	๒๖.๓๔ ภิกษุผู้เคยเป็นนักพ้อนรูปที่ ๑	✓		✓	✓	✓			✓	✓	✓	✓
๑๑๖	๒๖.๓๕ ภิกษุผู้เคยเป็นนักพ้อนรูปที่ ๒	✓		✓	✓	✓			✓	✓	✓	✓
๑๑๗	๒๖.๓๖ พระวังคีสเถระ	✓		✓	✓					✓	✓	✓
๑๑๘	๒๖.๓๗ พระธรรมทินนาเถรี	✓		✓	✓						✓	✓
๑๑๙	๒๖.๓๘ พระอังกุสิมมเถระ	✓			✓	✓					✓	✓
	สรุป	๑๑๕	๖	๔๓	๕๖	๘๖	๔		๖๒	๘๗	๘๑	๕๐
	คิดเป็นร้อยละ	๑๐๐	๕.๐	๓๖.๑	๘๐.๗	๗๒.๓	๓.๔		๕๒.๑	๗๓.๑	๖๘.๑	๗๕.๖

จากตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์จำนวน ๑๑๕ เรื่อง ซึ่งถือเป็นกลุ่มบุคคลส่วนใหญ่ในอรรถกถาธรรมบทและในกลุ่มเรื่องนักบวชในพระพุทธศาสนา การเกิดพฤติกรรมต่างๆมีรายละเอียดดังนี้

พฤติกรรมที่ ๑ ความเป็นมา พบความถี่การเกิดร้อยละ ๑๐๐ เป็นการกล่าวถึงที่มาของบุคคลหรือเหตุการณ์ในเรื่อง ทำให้ผู้ฟังทราบความเป็นมาของบุคคลหรือเหตุการณ์อันเป็น

จุดเริ่มต้นของการเกิดพฤติกรรมอื่นๆ บางเรื่องกล่าวถึงความเป็นมาของบุคคลตั้งแต่ในอดีตชาติ บางเรื่องอาจกล่าวถึงความเป็นมาว่าเรื่องของบุคคลหรือเหตุการณ์นั้นเคยกล่าวถึงมาก่อนแล้ว

พฤติกรรมที่ ๒ การเลื่อมใส พบ ๖ เรื่อง การเลื่อมใสเป็นพฤติกรรมที่พบการเกิดน้อย เนื่องจากกลุ่มเรื่องนี้มีภิกษุที่บรรลุนิพพานเป็นบุคคลสำคัญในการดำเนินเรื่องดังนั้นจึงมีความเลื่อมใสอยู่แล้ว กล่าวคือมีความศรัทธาในพระรัตนตรัยหรือยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาแล้วจึงได้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา ส่วนเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสนั้นเป็นเรื่องที่มีการดำเนินเรื่องตั้งแต่กำเนิดบุคคลนั้น

พฤติกรรมที่ ๓ การบวช พบความถี่การเกิดร้อยละ ๔๓ เป็นพฤติกรรมที่มีการปรากฏความสัมพันธ์กับการดำเนินเรื่อง กล่าวคือ ถ้าเรื่องนั้นดำเนินเรื่องตั้งแต่การกำเนิดบุคคลนั้นก็จะมีปรากฏพฤติกรรมการบวชด้วย เช่น เรื่องพระจักษุपालเถระ ในยมกวรรค กล่าวถึงชีวิตของพระเถระตั้งแต่ถือกำเนิดในตระกูลกษัตริย์ตระกูลหนึ่ง ได้มีโอกาสไปฟังธรรมจึงเกิดความเลื่อมใส และออกบวชเป็นภิกษุ ตั้งใจบำเพ็ญวิปัสสนาเพื่อให้บรรลุธรรมสูงสุด ระหว่างนั้นเกิดปัญหาสุขภาพคือป่วยด้วยโรคตา แก้ปัญหาด้วยการส่งหมอมารักษา แต่พระเถระเดินจงกรมตลอดเวลาจึงไม่สามารถหยุดยอกเพื่อรักษาอาการเจ็บป่วยได้ ทำให้ตาบอดทั้งสองข้างและพร้อมกับที่พระเถระบรรลุเป็นพระอรหันต์ ในขณะที่เดียวกันถ้าเป็นเรื่องที่กล่าวถึงพระเถระที่เป็นพระอรหันต์อยู่แล้วก็จะไม่ปรากฏพฤติกรรมการบวช เช่น เรื่องถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ ในปุပ္ผวรรค เรื่องพระสารีบุตรเถระ ในพราหมณวรรค เป็นต้น

สาเหตุหรือมูลเหตุที่ทำให้บุคคลนั้นได้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาพบที่เกิดจากปัจจัยต่างๆ ดังนี้

๑. เมื่อตอนที่ยังเป็นคฤหัสถ์ได้มีโอกาสฟังธรรม แล้วเกิดความเลื่อมใสจึงขอบวชในพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องบุตรเศรษฐีชื่ออุคคเสน ในคณหาวรรค อุคคเสนมีภรรยาเป็นนางรำ ในขณะนักฟ้อน จึงฝึกการฟ้อนรำและปรารภณาให้พระพุทธเจ้าเสด็จมาทอดพระเนตร เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาแล้ว อุคคเสนแสดงการฟ้อนรำ หลังจากนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่อุคคเสน เขาเกิดความเลื่อมใสได้บรรลุนิพพานแล้วทูลขอบวชในพระพุทธศาสนา เป็นต้น

๒. บุคคลนั้นประสบเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดความสังเวช หรือพบว่าวิถีปฏิบัติในปัจจุบันไม่ใช่วิถีที่ถูกต้องจึงเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องสังกิจจสามเณร ในสหัสสวรรค ทารกผู้หนึ่ง มารดาเสียชีวิตในขณะที่ตั้งครรภ์ เมื่อเผาศพแล้วปรากฏว่าส่วนที่เป็นครรภ์ไม่ไหม้ เมื่อผ่าท้องจึงพบว่าทารกยังมีชีวิตอยู่ เมื่อทารกนั้น โตขึ้น ได้ฟังเรื่องราวของตนจึงเกิดความสังเวช ขอ บวชเป็นสามเณรในสำนักพระสารีบุตร เป็นต้น

๓. บุคคลนั้นมีความปรารถนาในการบวชตั้งแต่แรก บางเรื่องบุคคลนั้นตั้งความปรารถนาไว้ตั้งแต่ในอดีตชาติ เช่น เรื่องพระขทิวณियเรวตเถระ ในอรหันตวรรค กล่าวถึงน้องชายของพระสารีบุตรชื่อเรวตะ ซึ่งเป็นบุตรเพียงคนเดียวในครอบครัวที่ยังไม่ได้บวช มารดาจึงจัดการให้ แต่งงานตั้งแต่อายุ ๗ ปี แต่เรวตะปรารถนาการบวชจึงวางอุบายหนีมารดาไปบวชเป็นสามเณร แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจ มุ่งมั่นในการบวชของบุคคล เป็นต้น

๔. การบวชเพื่อหวังผลประโยชน์จากการบวช เช่น เพื่อได้บริโภคอาหารดีโดยไม่ต้องทำงาน เพื่อให้มีเครื่องนุ่งห่ม เพื่อจะได้เห็นพระพุทธเจ้าตลอดเวลา เป็นต้น ดังตัวอย่างเรื่อง พระวัคกเถระ มีความสุขที่ได้เห็นพระพุทธเจ้า จึงบวชในพระพุทธศาสนาเพื่อจะได้เห็นพระพุทธเจ้าตลอดเวลา แต่ในภายหลังพระพุทธเจ้าทรงใช้กุศโลบายทำให้พระวัคกเถระบรรลุอรหัตผล ได้ เป็นต้น

๕. การบวชเพื่อแก้ปัญหาชีวิต เช่น บวชเพื่อหลีกเลี่ยงการแต่งงาน เป็นต้น ดังตัวอย่างเรื่องพระอุบลวรรณาเถรี ในพาลวรรค เมื่อนางอุบลวรรณาถึงวัยจะต้องแต่งงาน บิดาเกรงว่า จะเกิดปัญหาเนื่องจากมีชายที่จะมาสู่ขอหลายคน เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงปัญหาดังกล่าวจึงให้นาง อุบลวรรณาบวชเป็นภิกษุณี เป็นต้น

๖. การบวชตามวัย ตามขนบประเพณีของคนอินเดียเมื่อถึงวัยหนึ่งจะต้องใช้ชีวิต ศีลขรรณะเป็นนักบวชเพื่อหาทางหลุดพ้น เช่น เรื่องภิกษุวัชชีบุตร ในปกิณกวรรค กล่าวถึงพระ ราชโอรสของเจ้าเมืองวัชชี เมื่อครองราชสมบัติมาระยะหนึ่ง ก็สละราชสมบัติตามวาระอันสมควร แล้วบวชในสำนักพระพุทธศาสนา ตั้งใจบำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุธรรมขั้นอรหัตผล เป็นต้น

๗. การบวชโดยมีผู้จัดการให้บวช ได้แก่ บิดามารดาที่เป็นอุบาสกอุบาสิกาให้บุตร บวช ภิกษุหรือพระเถระจัดการให้บวช เช่น เรื่องพระปิโณดิกเถระ ในพันธุวารวรรค กล่าวถึงเด็ก ขอทานคนหนึ่งนุ่งผ้าเก่าซึ่งใช้ทำประโยชน์ใดๆไม่ได้ บวชโดยพระอานนท์เป็นผู้จัดการ เมื่อบวช

แล้วเกิดความกระสันอยากสึกกลับไปขอทานตามเดิม จึงกลับมาที่ผ้าเก่าซึ่งขาดไว้กับกิ่งไม้ เห็นผ้า
แล้วก็ให้อิวาทตนเองอยู่หลายครั้งจนสามารถบรรลุอรหัตผลได้ เป็นต้น

พฤติกรรมที่ ๔ การเกิดปัญหา พบความถี่การเกิดร้อยละ ๖๖.๓ ลักษณะการเกิดปัญหา
แบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ การเกิดปัญหาก่อนการบรรลุอรหัตผล และการเกิดปัญหาหลังจาก
การบรรลุอรหัตผลแล้ว

การเกิดปัญหาก่อนการบรรลุอรหัตผล มักเป็นปัญหาที่บุคคลสำคัญในเรื่องไม่สามารถ
บรรลุธรรมขั้นสูงสุดตามความมุ่งหมายของการบวชในพระพุทธศาสนาได้ เนื่องจากความสงสัยใน
ธรรม วิธีการฝึกที่ไม่เหมาะกับตนเอง หรืออาจเกิดจากอุปสรรคอื่นๆ เช่น ปัญหาความเจ็บป่วย
การถูกรบกวนจากสิ่งอื่น เป็นต้น ดังตัวอย่างในเรื่องพระจูฬปันถกเถระ ในอัปมาทวรรค
พระจูฬปันถกเถระ เป็นน้องชายของพระมหาปันถกเถระซึ่งบรรลุอรหัตหลังจากบวชไม่นาน แต่
พระจูฬปันถกเถระยังไม่สามารถบรรลุธรรมสูงสุดได้ เพียรพยายามฝึกฝนกับพี่ชายก็ไม่บรรลุจึงถูก
ตำหนิว่าโง่ ทำให้รู้สึกน้อยใจและท้อใจ พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรด้วยทิพยญาณ เสด็จมาโปรด
พระจูฬปันถกเถระ ด้วยการทรงแนะนำวิธีการฝึกที่เหมาะสมแก่พระเถระคือให้พิจารณาผ้าผืนหนึ่งตั้งแต่ยัง
เป็นผ้าสะอาดจนกระทั่งผ้านั้นหมองไป ทำให้พระจูฬปันถกเถระบรรลุอรหัตได้สำเร็จ และยังได้รับ
การยกย่องจากพระพุทธเจ้าให้เป็นเอตทัคคะในทางผู้ชำนาญในมโนมยทิธิ

การเกิดปัญหาหลังการบรรลุอรหัต เช่นเรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในจิตตวรรค ภิกษุนั้น
เดินทางไปหมู่บ้านที่มีอุบาสิกาคณะหนึ่งคอยอุปฐากภิกษุที่ไปบำเพ็ญสมณธรรม หลังจากได้ยิน
ชื่อเสียงจากคำสรรเสริญของภิกษุที่เคยไปที่นั่น อุบาสิกานั้นคอยอุปฐากภิกษุรูปนั้นอย่างดี
จนกระทั่งภิกษุนั้นบรรลุอรหัต หลังจากบรรลุอรหัตแล้วก็กำหนดวันปลงสังขาร ขณะนั้นได้
ระลึกถึงอดีตชาติทำให้รู้ว่าอุบาสิกานั้นในอดีตชาติเป็นภรรยาของตนแต่ทำกรรมหนักฆ่าสามี โดย
เป็นกรรมที่เกิดขึ้นถึง ๕๕ ชาติ ด้วยความสังเวชและไม่ต้องการให้เกิดกรรมซ้ำในชาติอื่นอีกจึง
แสดงธรรมแก่อุบาสิกานั้นเพื่อให้เห็นหลักธรรมสูงสุดของพระพุทธศาสนา

การเกิดปัญหาทั้งก่อนและหลังการบรรลุอรหัตผล แสดงให้เห็นลักษณะการแก้ปัญหาที่
ต่างกัน ปัญหาที่บุคคลไม่สามารถบรรลุอรหัตผลได้ต้องแก้ไขด้วยความเพียรพยายามและอดทน ซึ่ง
เกิดขึ้นหลังจากได้เรียนกัมมัฏฐานจากสำนักพระพุทธเจ้าแล้วมาปฏิบัติจนบรรลุ บางครั้งความเพียร

พยายามด้วยตนเองก็ยังไม่สำเร็จ พระพุทธเจ้าก็จะเสด็จมาทรงชี้แนวทางที่ถูกต้องและเหมาะสมแก่บุคคลนั้นทำให้บรรลุได้ ในขณะที่ปัญหาที่เกิดขึ้นหลังการบรรลุหรือหัตถ์นั้น แสดงให้เห็นคุณลักษณะพิเศษของกลุ่มบุคคลที่เป็นพระอรหันต์ซึ่งสามารถแก้ปัญหาต่างๆ ได้อย่างง่ายดาย และเป็นปัญหาที่เป็นการพิสูจน์ความเป็นพระอรหันต์ของบุคคลนั้นด้วย

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาพบทั้งสิ้น ๒๓ เรื่อง เมื่อพิจารณาแล้วสามารถแบ่งออกได้ ๓ กลุ่ม คือ ๑. กลุ่มที่เป็นพระอรหันต์อยู่แล้ว ๒. กลุ่มที่มุ่งบำเพ็ญเพื่อบรรลุอรหันต์โดยไม่เกิดปัญหาหรือได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าจนบรรลุอรหันต์ และ ๓. กลุ่มเรื่องที่รรถกถาจารย์เคยกล่าวไว้แล้ว

๑. กลุ่มเรื่องที่กล่าวถึงบุคคลที่เป็นพระอรหันต์อยู่แล้วที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหา แสดงให้เห็นว่าพระอรหันต์เป็นผู้ที่หลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งปวงไม่เกิดปัญหาอีก โดยพบว่ามี ๑๕ เรื่อง โดยปรากฏลักษณะพฤติกรรมเป็น ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ เรื่องของบุคคลนั้นเป็นที่สงสัยของภิกษุอื่นๆ หรือเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงเพื่อนำไปสู่การแสดงธรรม และแบบที่ ๒ การข้ามพฤติกรรมจากการเกิดปัญหาเป็นการเกิดข้อสงสัยแทน

แบบที่ ๑ เรื่องของบุคคลนั้นเป็นที่สงสัยของภิกษุอื่นๆ หรือเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงเพื่อนำไปสู่การแสดงธรรม พบ ๑๐ เรื่อง โดยเรื่องของบุคคลนั้นเป็นที่สงสัยของภิกษุอื่นๆ หรือพระพุทธเจ้าจะตรัสถึงพระอรหันต์เหล่านั้นเพื่อให้ภิกษุทั้งหลายดูเป็นตัวอย่าง ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่การแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เช่น เรื่องพระลกุณฎกภททียเถระในปภินณกวรรค กล่าวถึงว่าในขณะที่มีภิกษุกกลุ่มหนึ่งมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อฟังธรรม พระลกุณฎกภททียะเดินผ่านออกไป พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามภิกษุเหล่านั้นว่าได้เห็นภิกษุที่ฆ่าบิดามารดาแล้วเป็นผู้ไม่ทุกข์หรือไม่ ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัย ทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม ทำให้ภิกษุเหล่านั้นบรรลุอรหันต์ทั้งหมด

แบบที่ ๒ การข้ามพฤติกรรมจากการเกิดปัญหา (พฤติกรรมที่ ๔) เป็นการเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕) แทน พบ ๕ เรื่อง บุคคลสำคัญในเรื่องไม่ได้ประสบปัญหา แต่เกิดข้อสงสัยในธรรมหรือเหตุการณ์หนึ่งจึงนำความสงสัยนั้นกราบทูลต่อพระพุทธเจ้า เพื่อให้ทรงแสดงธรรม โดยการทูลถามข้อสงสัยของบุคคลนั้นเกิดขึ้นท่ามกลางพุทธบริษัทโดยเฉพาะภิกษุทั้งหลายเป็นจำนวนมาก จากนั้นพระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรมเพื่อไขข้อสงสัยดังกล่าว การข้ามพฤติกรรมจาก

การเกิดปัญหาที่การเกิดข้อสงสัยจึงเกิดขึ้นเพื่อเอื้อให้เกิดการแสดงธรรมจากพระพุทธเจ้า เช่น เรื่องปัญหาของพระอนนทเถระ ใน ปุปผวารค พระอนนททูลถามปัญหาต่อพระพุทธเจ้าว่ากลิ่นของคันธชาติที่ฟุ้งทวนลมได้มีอยู่หรือไม่ พระพุทธเจ้าจึงตรัสตอบว่ากลิ่นของคันธชาติที่ฟุ้งทวนลมได้คือกลิ่นของคนดี จากนั้นทรงแสดงธรรมเทศนา การยกข้อสงสัยของพระอนนทเป็นเหตุนำไปสู่การแสดงธรรม พุทธบริษัททั้งหลายที่มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าในขณะนั้นก็จะได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปัญหานี้ด้วย

๒. กลุ่มภิกษุที่มุ่งบำเพ็ญเพื่อบรรลอรหัตต์โดยไม่ประสบปัญหาใดๆและไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัยด้วย พบ ๑ เรื่อง โดยบุคคลเหล่านั้นได้ฟังพระพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าจนบรรลอรหัตต์ผล เช่น เรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป ในมัคควรรค กล่าวถึงภิกษุกลุ่มหนึ่งประมาณ ๕๐๐ รูปมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ระหว่างนั้นสนทนาเรื่องหนทางที่ตนเดินทางมาจกชนบทเข้าสู่เมืองสาวัตถี พระพุทธเจ้าเสด็จมา ทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับเรื่องภิกษุเหล่านั้นสนทนากันอยู่ โดยทรงชี้ให้เห็นว่าอริยมรรคเป็นทางให้พ้นทุกข์ เมื่อจบเทศนา ภิกษุเหล่านั้นบรรลเป็นพระอรหัตต์ เรื่องกลุ่มนี้แสดงให้เห็นว่าเมื่อบุคคลนั้นเป็นภิกษุแล้วมีหน้าที่และจุดมุ่งหมายเพื่อการบรรลธรรมสูงสุด ภิกษุทั้งหลายจะได้เรียนกัมมัญฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วตั้งใจฝึกจนบรรล บางรูปได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าก็เข้าใจลึกซึ้งและบรรลอรหัตต์ได้ จึงไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาเพราะปฏิบัติตาม เห็นตามที่พระพุทธเจ้าทรงชี้แนะไว้

๓. กลุ่มเรื่องที่อรรถกถาจารย์เคยกล่าวไว้แล้ว โดยเรื่องโดยละเอียดที่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาอรรถกถาจารย์กล่าวไว้แล้วในอรรถกถาธรรมบทวรรคอื่น เมื่อก้าวข้ามเรื่องเดิมอีกจึงไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาอีก โดยเป็นการกล่าวซ้ำเพื่อย้ำคำสอนที่ปรากฏในเรื่อง พบ ๕ เรื่อง ได้แก่ เรื่องนางกิสาโคตมิ เรื่องนางปฐาจารา ในมัคควรรค เรื่องกิสาโคตมิ เรื่องนางอุบลวรรณาเถรี และเรื่องพระเวตเถระในพราหมณวรรค โดยเรื่องเหล่านี้มีการดำเนินเรื่องอย่างละเอียดไว้แล้ว เมื่อก้าวข้ามถึงเรื่องนั้นอีกจึงไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหา แต่กล่าวซ้ำเพื่อต้องการเน้นคำสอนที่เป็นคาถาในเรื่องนั้นอีกครั้ง

พฤติกรรมที่ ๕ การแก้ปัญหา พบความถี่การเกิดร้อยละ ๖๘.๖ ปัญหาที่เกิดกับบุคคลในกลุ่มเรื่องพระอรหัตต์ส่วนใหญ่ได้รับการแก้ไขปัญหากจากพระพุทธเจ้า รองลงมาคือการแก้ปัญหา

ด้วยตนเอง ปัญหาที่ได้รับการแก้ไขจากพระพุทธเจ้ามักเป็นปัญหาเกี่ยวกับอุปสรรคในการบรรลุนิพพาน เช่น เรื่องพระปุกิตตติสสเถระ ในจิตตวรรค ป่วยเป็นโรคผิวหนัง ฤๅษีสามเณรอื่น ๆ รังเกียจจึงพากันหลีกเลี่ยงที่จะพยาบาล พระพุทธเจ้าทรงช่วยดูแลรักษาด้วยพระองค์เองโดยไม่ทรงรังเกียจโรคผิวหนังนั้น ตลอดการทรงรักษานั้นพระปุกิตตติสสเถระก็ได้บรรลุนิพพานหลังจากอาการดีขึ้น เรื่องพระเถระผู้เจริญมรณิกัมมัญฐาน ในปุบผวรรค หลังเรียนกัมมัญฐานจากพระพุทธเจ้าแล้วก็เดินทางไปฝึกสมณธรรมแต่ไม่สามารถบรรลุนิพพานได้จึงแก้ปัญหาด้วยการกลับมาเพื่อจะเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ระหว่างทางเห็นพยับแดดจึงพิจารณาอยู่ พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรด้วยทิพยจักขุจึงทรงแผ่พระรัศมีมายังพระเถระรูปนั้นแล้วทรงแสดงธรรม จึงทำให้พระเถระรูปนั้นบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ เป็นต้น นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังทรงช่วยแก้ปัญหาของพระอรหันต์ที่เกี่ยวกับการเข้าใจผิดของภิกษุรูปอื่น เช่น เรื่องพระติสสเถระผู้มีปกติอยู่ในนิคมในอัปมาทวรรค พระติสสเถระผู้นั้นเมื่อบวชแล้วก็บิณฑบาตแต่ในบริเวณบ้านของญาติ เพราะจะได้มีเวลาในการศึกษาธรรมและการบิณฑบาตนั้นเพียงเพื่อหาอาหารประทังชีวิตเท่านั้น ฤๅษีทั้งหลายเห็นว่าพระติสสเถระเที่ยวบิณฑบาตแต่ในบ้านญาติก็เข้าใจว่ายังยึดติดกับญาติจึงพากันต่อว่าและนำเรื่องไปทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงช่วยแก้ความเข้าใจผิดนั้น

การแก้ปัญหาด้วยตนเองนั้นพบในกรณีที่ปัญหานั้นเกิดขึ้นหลังการบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว เช่น เรื่องจุลกาลและมหากาล หลังจากบวชและบำเพ็ญจนบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว เกิดปัญหาคือภรรยาตามมาให้สึกกลับไปใช้ชีวิตฆราวาสตามเดิม พระเถระจึงแก้ปัญหาด้วยการแสดงอิทธิฤทธิ์เหาะขึ้นไปบนอากาศแล้วหายไป แสดงให้เห็นว่าพระอรหันต์ตัดแล้วซึ่งทางโลก

นอกจากนี้ยังพบว่าอาจมีผู้อื่นช่วยแก้ปัญหาได้อีก เช่น สหาย พระสาวกที่เป็นพระอรหันต์องค์อื่นๆ เช่น เรื่องพระโสไรยเถระ ในจิตตวรรค กล่าวถึงภุมมพิกคนหนึ่งในโสไรยนคร เห็นพระมหากัจจายนะแล้วคิดว่าพระเถระนี้มีรูปงามน่าจะได้มาเป็นภรรยาของตน ความคิดไม่ดีทำให้กลับร่างเป็นหญิง ได้รับความทุกข์ในระยะเวลาหนึ่ง จนกระทั่งพบสหาย สหายช่วยแก้ปัญหาด้วยการแนะนำให้ไปขอมาพระมหากัจจายนะ เมื่อภุมมพิกคนนั้นขอมาพระเถระแล้วจึงกลับร่างมาเป็นชายเหมือนเดิม พึงธรรมแล้วเลื่อมใสจึงขอพระเถระบวชในพระพุทธศาสนา จากนั้นก็บรรลุพระนิพพาน

การแก้ปัญหาที่ส่วนใหญ่พระพุทธเจ้าทรงช่วยแก้ นั้นแสดงให้เห็นถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้า และความเป็นพระสัพพัญญูของพระองค์ ทรงรู้ความเป็นไปทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคตของบุคคลนั้น จึงทรงแก้ไขปัญหาและชี้แนวทางที่ถูกต้องและเหมาะสมแก่บุคคลนั้นได้

เรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาทั้งสิ้น ๘๖ เรื่อง ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหา ๘๖ เรื่อง ดังนั้นจะมีเรื่องที่ปรากฏการเกิดปัญหาแต่ไม่มีการแก้ปัญหาทั้งสิ้น ๑๐ เรื่อง เมื่อพิจารณาปัญหาที่เกิดขึ้นว่า มีทั้งปัญหาก่อนการบรรลุอรหัตผลและปัญหาหลังการบรรลุอรหัตผล โดยปัญหาก่อนการบรรลุจะยุติไปเองเมื่อบุคคลนั้นบวช ฟังธรรมหรือบรรลุธรรม เช่น เรื่องพระพุทฺธตติกเถรี ในสหัสสวรรค เกิดปัญหาเมื่อยังเป็นคฤหัสถ์คือบุตรและสะใภ้ไม่ดูแลตนอย่างจริงจัง ทำดีกับตนเพื่อหวังให้ยกสมบัติที่เหลือให้ เกิดความสังเวชใจ จึงออกบวชเป็นภิกษุณี การบวช การฟังธรรม และการบรรลุธรรมจึงเป็นพฤติกรรมที่แก้ปัญหของบุคคลนั้นไปโดยปริยาย ในขณะที่ปัญหาหลังการบรรลุอรหัตผลส่วนใหญ่มักเป็นปัญหาที่บุคคลนั้นถูกเข้าใจผิดจากภิกษุรูปอื่น ปัญหานี้บุคคลนั้นไม่ได้รับรู้เพราะเป็นพระอรหันต์แล้วไม่มีข้อสงสัยอีก แต่ความไม่เข้าใจนั้นจะถูกยุติได้จากพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า การแสดงธรรมจึงเป็นพฤติกรรมการแก้ปัญหาของกลุ่มเรื่องดังกล่าว

พฤติกรรมที่ ๖ การรับผลการกระทำ พบความถี่การเกิดร้อยละ ๓.๔ เป็นพฤติกรรมที่พบการเกิดน้อยมาก กล่าวคือพบเพียง ๔ เรื่อง ได้แก่

๑. เรื่องพระอุบลวรรณาเถรี ในพาลวรรค
๒. เรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว ในปาปวรรค
๓. เรื่องสุขสามเณร ในทัณฑวรรค
๔. เรื่องสามเณร ในพราหมณวรรค

การที่พฤติกรรมการรับผลการกระทำปรากฏไม่มาก เนื่องจากกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์เป็นเรื่องของบุคคลที่หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง หรือเป็นกลุ่มของบุคคลที่มุ่งมั่นบำเพ็ญเพื่อให้บรรลุธรรมสูงสุด การกระทำที่จะทำให้เกิดผลในชาติปัจจุบันจึงไม่ปรากฏอีกเพราะมุ่งที่จะนิพพานเพียงอย่างเดียว การกระทำอันก่อให้เกิดผลต่างๆเป็นเรื่องราวในโลกซึ่งบุคคลในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ไม่ยุ่งเกี่ยวอีกแล้วในชาตินี้ โดยการรับผลการกระทำที่ปรากฏใน ๔ เรื่องดังกล่าวนี้ เรื่องพระ

อุบลวรรณาเถรี เรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้ว และเรื่องสามเณร ผู้ได้รับผลการกระทำเป็นบุคคลที่ทำร้ายพระเถระ ส่วนเรื่องสุขสามเณร การรับผลการกระทำเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นในอดีตชาติและเป็นกรรมดี ดังตัวอย่างจากเรื่องพระอุบลวรรณาเถรี ผู้ที่ได้รับผลการกระทำคือนันทมาณพซึ่งหลงรักพระเถรีตั้งแต่ยังเป็นคฤหัสถ์ ลักลอบเข้าไปในกระท่อมที่พระเถรีอยู่และข่มขืนพระเถรี ระหว่างหลบหนีถูกธรณีสูบลงมหานรกอเวจี

พฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม พบ ๖๒ เรื่อง การฟังธรรมนี้หมายถึงบุคคลนั้น ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก ธรรมที่ฟังเกี่ยวข้องกับปัญหาที่เกิดขึ้นกับบุคคลนั้น เช่น เรื่องพระจันทกเถระ ในพราหมณวรรค ก่อนบวชในพระพุทธศาสนาเป็นผู้มีรัศมีดวงจันทร์ พวกเดียรถีย์จึงพามาแสดงต่อประชาชนเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ ต่อมาได้ยินเรื่องที่พระพุทธเจ้าก็มีพระรัศมีเช่นเดียวกับตนจึงไปเข้าเฝ้าเพื่อพิสูจน์ว่าผู้ใดมีรัศมีที่สว่างกว่ากัน เมื่อพบว่าพระรัศมีของพระพุทธเจ้าสว่างกว่ารัศมีทั้งปวงก็รู้สึกผิดหวัง อายากรู้มนต์ที่ทำให้รัศมีของตนอับเฉา พระพุทธเจ้าจึงให้บวชก่อนแล้วจึงบอกมนต์ เมื่อบวชแล้วพระจันทกเถระจึงได้ฟังมนต์ นั่นก็คือธรรมะของพระพุทธเจ้า การฟังธรรมนี้จึงเป็นธรรมที่เกี่ยวกับปัญหาหรือบุคคลนั้น โดยตรงซึ่งแตกต่างจากธรรมที่พระพุทธเจ้าจะแสดงในครั้งที่สองที่ทำให้เกิดพฤติกรรมการแสดงธรรมซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

พฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรม พบ ๘๗ เรื่อง ซึ่งธรรมที่บุคคลในกลุ่มเรื่องนี้บรรลุคืออรหัตตผล เป็นธรรมขั้นสูงสุดของพระพุทธศาสนา การบรรลุธรรมมักเกิดขึ้นหลังจากบุคคลนั้นได้ฟังธรรม เช่น เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี ในชราวรรค แต่เดิมพระนางบวชในพระพุทธศาสนาเพราะเป็นพระญาติและบวชตามพระญาติองค์อื่นๆ ไม่ปรารถนาการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพราะเกรงพระพุทธเจ้าจะทรงตำหนิความงาม พระนางยังยึดติดในความสวยงามภายนอก วันหนึ่งพระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรม พระนางรูปนันทาแฝงองค์ไปเพื่อไม่ให้พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็น แต่พระพุทธเจ้าทรงรู้ จึงทรงแสดงปริศนาธรรมให้พระนางรูปนันทาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของสังขาร จนพระนางเกิดความสังเวช จากนั้นทรงแสดงธรรมเรื่องความไม่เที่ยงเมื่อพระนางได้ฟังธรรมแล้วมีดวงตาเห็นธรรมจึงบรรลุโสดาปัตติผล พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมต่อเนื่องไปอีก พระนางรูปนันทาเถรีจึงบรรลุอรหัตตผล เป็นต้น

นอกจากนี้การบรรลุนั้นอาจไม่ได้เกิดขึ้นหลังจากการฟังธรรม แต่เกิดขึ้นเมื่อบุคคลนั้นฝึกปฏิบัติเพื่อบ่มใจให้บรรลุนั้น แต่การฝึกปฏิบัตินี้มีแนวทางมาจากพระพุทธเจ้า เนื่องจากหลังการบวชแล้วภิกษุจะต้องเรียนกัมมัฏฐานคือหน้าที่หรืองานของภิกษุ แล้วนำแนวทางจากการเรียนนั้นมาฝึกปฏิบัติจนบรรลุนั้น เช่น เรื่องภิกษุ ๒ สหาย ในยมกวรรค กล่าวถึงภิกษุสองรูปเป็นสหายกัน เมื่อฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วเลื่อมใสจึงขอบวชในพระพุทธศาสนา เมื่อเรียนกัมมัฏฐานแล้วทราบว่าฐานะในพระพุทธศาสนามี ๒ อย่างคือ คันถฐานะ คือการศึกษาจากพระไตรปิฎก และวิปัสสนาฐานะคือการศึกษาโดยฝึกสมาธิ ภิกษุที่เลือกวิปัสสนาฐานะตั้งใจฝึกจนบรรลุนั้นในขณะที่ยังหาบ่าหาบธรรมได้ทั้งหมดแต่ไม่นำมาปฏิบัติจึงไม่บรรลุนั้น แสดงให้เห็นว่าการบรรลุนั้นต้องเกิดจากความเข้าใจและการฝึกปฏิบัติอย่างจริงจัง

พฤติกรรมที่ ๕ การเกิดข้อสงสัย พบ ๘๑ เรื่อง การเกิดข้อสงสัยเป็นพฤติกรรมที่เกิดกับกลุ่มภิกษุทั้งหลายที่รวมกลุ่มสนทนากันในลักษณะธรรมสภาเพื่อถกเถียงหรือพูดคุยเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์นี้ ภิกษุทั้งหลายก็มีข้อสงสัยเกี่ยวกับบุคคลในเรื่อง เช่น เรื่องพระมหากษัตริย์ในพราหมณ์วรรค กล่าวถึงหลังจากเหตุการณ์ที่พระเถระบริภาษพระจูฬกษัตริย์ผู้เป็นน้องชายว่าโง่ ทั้งนี้พระมหากษัตริย์บวชในพระพุทธศาสนาแล้วฝึกปฏิบัติจนบรรลุนั้น ต่อมาชักชวนน้องชายคือพระจูฬกษัตริย์เข้ามาบวชด้วย แต่พระจูฬกษัตริย์ไม่อาจเรียนรู้ธรรมแม้เพียงบทเดียวได้จึงบริภาษน้องชายว่าโง่ พระพุทธเจ้าให้พระจูฬกษัตริย์เข้าเฝ้าและทรงแนะนำแนวทางที่เหมาะสมแก่พระเถระจึงบรรลุนั้นได้ ภิกษุทั้งหลายสนทนากันในโรงธรรมเรื่องพระเถระองค์นี้ว่าอาจจะโกรธน้องชายจึงบริภาษเช่นนั้น และถ้าโกรธก็แสดงว่าบรรลุนั้นไม่จริง เป็นต้น การเกิดข้อสงสัยของเหล่าภิกษุนี้แสดงให้เห็นความสำคัญของการศึกษาพระพุทธศาสนา บุคคลที่เชื่อว่าบรรลุนั้นแล้วอาจถูกสงสัยว่าไม่บรรลุนั้นเนื่องจากมีพฤติกรรมที่น่าสงสัยและเกิดการตั้งคำถามในหมู่ภิกษุทั้งหลาย การสงสัยและตั้งคำถามจึงนำไปสู่การพิสูจน์ความจริงและผู้ที่พิสูจน์และยืนยันความจริงก็คือพระพุทธเจ้า

พฤติกรรมที่ ๑๐ การแสดงธรรม พบความถี่การเกิดร้อยละ ๘๖.๑ ผู้แสดงธรรมในพฤติกรรมนี้คือพระพุทธเจ้าเท่านั้น การแสดงธรรมนี้เป็นพฤติกรรมลำดับสุดท้ายของทุกเรื่อง

พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรมเทศนาเพื่อแก้ข้อสงสัยของภิกษุทั้งหลายที่เกิดขึ้น เช่น เรื่องพระมหาปณฺณกเถระ ในพราหมณวรรค หลังจากภิกษุทั้งหลายสงสัยว่าพระเถระอาจโกรธน้องชาย พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเพื่อพิสูจน์ความเป็นพระอรหันต์ของพระมหาปณฺณกเถระว่าพระอรหันต์เป็นผู้ไม่โกรธ เป็นต้น นอกจากนี้การแสดงธรรมยังเกิดขึ้นจากการที่พระสาวกนำข้อสงสัยมากราบทูลพระพุทธเจ้าในที่ประชุม พระพุทธเจ้าก็จะทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้นให้กระจ่าง หรือเมื่อเหตุการณ์ที่เป็นปัญหาของบุคคลนั้นยุติลงและเป็นที่ยอมรับของเหล่าภิกษุหรือพุทธบริษัททั้งหลาย พระพุทธเจ้าก็จะทรงแสดงธรรมเทศนาแก่เหล่าภิกษุที่มาเข้าเฝ้าในขณะนั้น การแสดงธรรมนี้จึงเป็นการแสดงธรรมที่มุ่งสอนภิกษุทั้งหลายซึ่งต่างกับการแสดงธรรมที่ปรากฏในพฤติกรรมการพึงธรรมที่มุ่งสอนเฉพาะบุคคลที่เป็นปัญหาในเรื่องเท่านั้น

จากโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ซึ่งพบ ๑๑๕ เรื่อง สามารถสรุปได้ดังนี้ พฤติกรรมความเป็นมาปรากฏทุกเรื่อง เพื่อบอกที่มาของบุคคลอันนำไปสู่การเกิดพฤติกรรมสำคัญอื่นๆ ซึ่งความเป็นมาจะสัมพันธ์กับพฤติกรรมการเลื่อมใสและพฤติกรรมการบวช กล่าวคือหากเรื่องใดดำเนินเรื่องหรือกล่าวถึงความเป็นมาของบุคคลตั้งแต่กำเนิดก็จะปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสและ/หรือการบวชด้วย โดยเรื่องที่ปรากฏการเลื่อมใสพบ ๖ เรื่อง การบวชพบ ๔๓ เรื่อง โดยแสดงให้เห็นถึงสาเหตุและปัจจัยที่ส่งผลทำให้บุคคลนั้นเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาจนบรรลุอรหัตผล ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของนักบวชในพระพุทธศาสนา พฤติกรรมการเกิดปัญหาแบ่งเป็นการเกิดปัญหาก่อนการบรรลุอรหัตผลและการเกิดปัญหาหลังการบรรลุอรหัตผล ปัญหาก่อนการบรรลุคือเกิดอุปสรรคทำให้ไม่สามารถบรรลุอรหัตผลได้ พระพุทธเจ้าจะทรงเข้ามาช่วยแก้ปัญหา ปัญหาก่อนการบรรลุคือมักถูกเข้าใจผิดเป็นปัญหาที่เกิดจากผู้อื่น ความเป็นพระอรหันต์จะทำให้ปัญหานั้นยุติ และพระพุทธเจ้าจะทรงแก้ความเข้าใจผิดนั้นด้วยการแสดงธรรม การรับผลการกระทำส่วนใหญ่เป็นการรับผลการกระทำของผู้อื่นที่ไม่ดีต่อบุคคลนั้นซึ่งเป็นพระอรหันต์ การพึงธรรมพบการเกิดน้อยกว่าการบรรลุธรรม เนื่องจากบางเรื่องบุคคลนั้นสามารถบรรลุธรรมได้เองโดยไม่ต้องพึ่งธรรม ทั้งนี้การบรรลุธรรมได้นั้นเกิดจากการปฏิบัติตามแนวทางที่ได้ศึกษาจากพระพุทธเจ้าตั้งแต่วัยแร่วัยหนุ่มในพระพุทธศาสนา การเกิดข้อสงสัยพบว่ามี ๒ ลักษณะ คือลักษณะการแทนที่พฤติกรรมการเกิดปัญหา โดยบุคคลนั้นไม่ได้ประสบปัญหาแต่เกิดความสงสัยในหัวข้อธรรมหรือ

ตารางที่ ๓ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเสด็จ	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๑๙	๑๑.๓ พระอุตตราเถรี	√			√	√		√	√		
๒๐	๑๑.๗ พระโลพูทายีเถระ	√			√	√				√	√
	๑๒. อัครวรรค										
๒๑	๑๒.๒ พระอุปนันทสากยบุตร	√			√	√		√	√	√	√
๒๒	๑๒.๓ พระปธานิกตีสเถระ	√			√	√		√	√	√	√
๒๓	๑๒.๖ พระเทวทัต	√								√	√
๒๔	๑๒.๗ กระเสือกกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์	√			√					√	√
๒๕	๑๒.๘ พระกาลเถระ	√			√	√		√	√		
	๑๓. โลกวรรค										
๒๖	๑๓.๑ ภิกษุหนุ่ม	√			√	√		√	√		
	๑๔. พุทธวรรค										
๒๗	๑๔.๕ ภิกษุผู้ไม่ยินดี	√		√	√	√		√	√		
	๑๖. ปิยวรรค										
๒๘	๑๖.๑ บรรพชิต ๓ รูป	√		√	√	√		√			
๒๙	๑๖.๘ พระอนาคามีเถระ	√			√			√	√	√	√
	๑๗. โกชวรรค										
๓๐	๑๗.๒ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง	√			√	√		√	√		

ตารางที่ ๓ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเสด็จ	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๓๑	๑๗.๕ ภิกษุทูลถามปัญหา	√			√			√	√	√	√
๓๒	๑๗.๘ ภิกษุฉันท์พัคคีย์	√			√	√					√
	๑๘. มลวรรค										
๓๓	๑๘.๓ พระติสสเถระ	√			√	√				√	√
๓๔	๑๘.๔ พระโลพูทายีเถระ	√			√			√		√	√
๓๕	๑๘.๖ ภิกษุชื่ออุฬาสรี	√			√					√	√
๓๖	๑๘.๘ ภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ	√			√					√	√
๓๗	๑๘.๑๑ พระอุฆานีสัญญีเถระ	√			√					√	√
	๑๙. ชัมมัญญวรรค										
๓๘	๑๙.๒ ภิกษุฉันท์พัคคีย์	√			√					√	√
๓๙	๑๙.๕ ภิกษุมากรูป	√			√	√				√	√
๔๐	๑๙.๖ ภิกษุชื่อหัตถกะ	√			√	√					√
๔๑	๑๙.๑๐ ภิกษุมากรูป	√			√	√				√	√
	๒๐. มัคควรรค										
๔๒	๒๐.๓ พระปธานกัมมิกติสสเถระ	√			√	√					√
๔๓	๒๐.๔ สุกรเปรต	√			√					√	√
๔๔	๒๐.๖ พระเถระแก่	√		√	√			√	√	√	√

ตารางที่ ๓ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลือกใส่	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุนิธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๒๒. นiryavรรค										
๔๕	๒๒.๓ ภิกษุผู้อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำชื่อวัคคุมทา	√			√	√					√
	๒๔. ตัณหาวรรค										
๔๗	๒๔.๑ ปลาช็อกบิลละ	√		√	√		√	√	√	√	√
๔๘	๒๔.๗ จูพรนุกกหพันธิต	√			√	√		√	√		
	๒๕. ภิกขุวรรค										
๔๙	๒๕.๑ ภิกษุ ๕ รูป	√			√	√		√	√		
๕๐	๒๕.๒ ภิกษุมาหงส์	√			√	√				√	√
๕๑	๒๕.๓ ภิกษุชื่อ โกกาลิกะ	√			√					√	√
๕๒	๒๕.๕ ภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝักฝ้ายผิดรูปใครรูปหนึ่ง	√			√	√				√	√
	สรุป	๕๒	๐	๕	๕๐	๓๖	๓	๒๓	๒๐	๓๓	๔๑
	คิดเป็นร้อยละ	๑๐๐	๐	๑๕.๔	๕๖.๒	๖๕.๒	๕.๘	๔๔.๒	๓๘.๕	๖๓.๕	๗๘.๘

จากตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไปจำนวน ๕๒ เรื่อง การเกิดพฤติกรรมต่างๆมีรายละเอียดดังนี้

พฤติกรรมที่ ๑ ความเป็นมา พฤติกรรมนี้กล่าวถึงความเป็นมาของบุคคลสำคัญในเรื่อง โดยเริ่มความเป็นมาของบุคคลตั้งแต่หลังการบวชเป็นภิกษุ – ภิกษุณีในพระพุทธศาสนา โดยมีเรื่อง ที่กล่าวถึงความเป็นมาก่อนการบวชเป็นภิกษุ – ภิกษุณีจำนวน ๘ เรื่อง

พฤติกรรมที่ ๒ การเลื่อมใส ความถึในการเกิดพฤติกรรมความเลื่อมใสเป็น ๐ เนื่องจากเป็น เรื่องที่กล่าวถึงบุคคลสำคัญคือภิกษุ – ภิกษุณี ที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาจึงมีความเลื่อมใสอยู่ แล้ว ดังนี้จึงไม่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสอีก

พฤติกรรมที่ ๓ การบวช เรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมนี้มีทั้งสิ้น ๘ เรื่อง เนื่องจากมีการดำเนิน เรื่องของบุคคลนั้นตั้งแต่ยังเป็นคฤหัสถ์ จึงปรากฏพฤติกรรมการบวชด้วย โดยบุคคลนั้นบวชตาม ความต้องการที่จะบวชในพระพุทธศาสนาตั้งแต่แรก และไม่ปรากฏว่าเป็นนักบวชในลัทธิอื่นมา ก่อน

พฤติกรรมที่ ๔ การเกิดปัญหา พบความถึในการเกิดพฤติกรรมถึง ๕๐ เรื่อง จากทั้งหมด ๕๒ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๙๖.๒ ซึ่งเป็นความถึที่สูงมาก โดยปัญหาที่พบมีดังนี้

๑. ปัญหาการทำผิดวินัยหรือศีล ทั้งการกระทำผิดทั่วไปเช่น การทะเลาะวิวาทกัน การทำร้ายผู้อื่น การหลงในลาภสักการะ เป็นต้น และการกระทำที่เป็นกรรมหนักหรือ อนันตริยกรรม^{๒๐} เช่น เรื่องพระเทวทัต ในยมกวรรค กล่าวถึงพระเทวทัตบวชแล้วทำกรรมไม่ดี คบ คิดกับพระเจ้าอชาตศัตรูจะลอบปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า และทำให้ภิกษุสงฆ์แตกแยก ภายหลัง สำนักได้จะขอเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่กรรมที่ทำนั้นเป็นกรรมหนัก จึงถูกรณีสืบลงมหาเวจจรรก เสียก่อน เรื่องภิกษุไม่ถนอมบริวาร ในปาปวรรค กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งใช้ของแล้วไม่เก็บรักษา ให้ดี เมื่อภิกษุรูปอื่นเตือนก็บอกว่าเป็นความผิดเล็กน้อยและยังประพุดิเช่นเดิม ภิกษุรูปอื่นจึงนำ เรื่องไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสสั่งสอนและให้ภิกษุเก็บของให้เรียบร้อย ถ้าไม่เก็บ จะเป็นอาบัติ

^{๒๐} อนันตริยกรรม คือ กรรมหนัก กรรมที่เป็นบาปหนักที่สุด ตัดทางสวรรค์ ตัดทางนิพพาน กรรมที่ให้ผลคือความ เดือดร้อนไม่เว้นระยะเลย มี ๕ อย่าง คือ ๑. มาตุฆาต (ฆ่ามารดา) ๒. ปิตุฆาต (ฆ่าบิดา) ๓. อรหันตฆาต (ฆ่าพระอรหันต์) ๔. โลหิตุปบาท (ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงพระโลหิตให้ห้อขึ้นไป) ๕. สังฆเภท (ทำสงฆ์ให้แตกกัน)

๒. ปัญหาการหลงผิดในธรรมที่ตนรู้ เช่น การคิดว่าธรรมที่ตนรู้นั้นถูกต้องที่สุด การโอ้อวดว่าสามารถแสดงธรรมได้ทุกข้อ เป็นต้น ดังตัวอย่างเรื่องพระอุทายีเถระ ในพาลวรรค กล่าวถึงพระอุทายีขึ้นนั่งบนธรรมมาสน์เพื่อจะได้เป็นเหมือนผู้มีความสามารถในการแสดงธรรม แต่เมื่อภิกษุรูปอื่นผ่านมาเห็นและถามปัญหาธรรมแต่พระอุทายีตอบไม่ได้ ภิกษุเหล่านั้นจึงตำหนิพระอุทายีและนำเรื่องไปทูลพระพุทธเจ้า

การเกิดปัญหาที่พบในกลุ่มภิกษุ – ภิกษุณีมากที่สุดคือปัญหาการทำผิวนัยหรือสีด บางเรื่องเป็นความผิดที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว บางเรื่องเป็นความผิดที่ยังไม่ทรงเคยบัญญัติมาก่อน เมื่อเกิดปัญหาขึ้นพระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติไว้เป็นข้อปฏิบัติของภิกษุ-ภิกษุณีทั้งหลาย เช่น เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ (เรื่องที่ ๑) ในทณฺฑวรรค กล่าวถึงภิกษุกลุ่มหนึ่งอ้างว่าพวกตนมีอายุมากกว่าให้ภิกษุอีกกลุ่มมอบเสนาสนะที่ซ่อมเสร็จแล้วแก่พวกตน แต่ภิกษุกลุ่มนั้นไม่ยอมให้ และจะทำร้ายร่างกาย ภิกษุเหล่านั้นส่งเสียงร้อง พระพุทธเจ้าทรงตรัสถาม เมื่อทรงทราบเรื่องจึงทรงบัญญัติปหารทานสิกขาบท เป็นต้น

เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาพบเพียง ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่องภิกษุอาคันตุกะ ในบัณฑิตวรรค และเรื่องพระเทวทัต ในอิตถวรรค โดยเรื่องภิกษุอาคันตุกะ กล่าวถึงภิกษุกลุ่มหนึ่งออกพรรษาแล้วเดินทางกลับมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุเหล่านั้น หลังจากพฤติกรรมความเป็นมาแล้ว ข้ามพฤติกรรมไปที่การฟังธรรมและการแสดงธรรม ส่วนเรื่องพระเทวทัต กล่าวถึงภิกษุทั้งหลายสนทนากันเรื่องพระเทวทัต พระพุทธเจ้าเสด็จมาจึงทรงแสดงธรรม พฤติกรรมข้ามไปที่การเกิดข้อสงสัยเป็นพฤติกรรมที่ ๒ และการแสดงธรรมเป็นพฤติกรรมสุดท้าย เนื่องจากเรื่องของพระเทวทัตมีกล่าวไว้แล้วในวรรคอื่นๆ อรรถกถาจารย์จึงไม่กล่าวซ้ำอีก การเกิดพฤติกรรมจึงข้ามไปและพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัยและการแสดงธรรมเลื่อนขึ้นมาแทน

พฤติกรรมที่ ๕ การแก้ปัญหา ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหา ๓๖ เรื่อง จากการเกิดปัญหาทั้งสิ้น ๕๐ เรื่อง ผู้ที่แก้ปัญหของภิกษุ – ภิกษุณีทั้งหมดก็คือพระพุทธเจ้า โดยเมื่อเกิดปัญหาขึ้นก็จะพากันไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงวินิจฉัยและตัดสิน เช่น เรื่องชน ๓ คน ในปาปวรรค กล่าวถึงภิกษุ ๓ รูป เดินทางไปพบเหตุการณ์ผิดปกติที่เกิดขึ้นกับผู้อื่น และเกิดกับพวกตนคือถูกขังไว้ในถ้ำสิ้น ๗ วัน เมื่อออกจากถ้ำได้จึงพากันไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อทูลถามเหตุ นั้น พระพุทธเจ้า

จึงทรงแสดงธรรมด้วยการตรัสเล่าบุพกรรมของบุคคลทั้งหมดและตรีสภายิตคาถา เป็นต้น บางเรื่องเกิดปัญหาเกี่ยวกับภิกษุ – ภิกษุณีรูปหนึ่งแล้วมีภิกษุรูปอื่นมาพบก็จะพาไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงช่วยแก้ปัญหา เช่น เรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี ในพุทธวรรค กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งที่เกิดความกระสันอยากสึกเพราะเห็นทรัพย์ที่บิดานำมาให้เป็นจำนวนมาก ภิกษุสามเณรรูปอื่นๆผ่านมาเห็นจึงพาภิกษุนั้นไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ภิกษุรูปนั้นจึงคลายจากความกระสันและบรรลुโศคาปัตติผล เป็นต้น บางเรื่องมีภิกษุ – ภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเกิดปัญหาขึ้นเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์หรือทำให้เกิดความเดือดร้อนต่อบุคคลอื่นหรือต่อองค์กรส่วนรวม ภิกษุที่รับทราบปัญหานั้นก็จะนำเรื่องไปกราบทูลพระพุทธเจ้า เช่น เรื่องภิกษุฆ่าหงส์ ในภิกษุวรรค กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งไปสร่งน้ำในแม่น้ำ ใ้ช้ก้อนหินขว้างใส่หงส์ที่กำลังบินมาตาย ภิกษุรูปอื่นๆผ่านมาเห็นเหตุการณ์จึงนำเรื่องไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงให้โอวาทแก่ภิกษุนั้น นอกจากนี้บางเรื่องพระพุทธเจ้าทรงพบเหตุการณ์ที่เป็นปัญหาของภิกษุ – ภิกษุณีนั้นด้วยพระองค์เองก็จะทรงแก้ไขปัญหานั้น เช่น เรื่องพระอุตตราเถรี ในชราวรรค กล่าวถึงภิกษุณีชรารูปหนึ่งเห็นภิกษุยังไม่ได้อาหารจึงถวายส่วนของตนทั้งหมดแต่ภิกษุรูปนั้น หลายครั้ง เมื่อไม่ได้ฉันอาหารทำให้ไม่มีเรี่ยวแรง ระหว่างนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จมา เห็นภิกษุณีนั้นกำลังถวายบังคมแต่ในขณะถอยหลังเหยียบชายฉิวรเซล้มลง พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมเรื่องสังขารที่เสื่อมไป ภิกษุณีนั้นบรรลुโศคาปัตติผล เป็นต้น

เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหา พบ ๑๔ เรื่อง แบ่งเป็น ๑ แบบ ได้แก่

แบบที่ ๑ บุคคลนั้นไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าจึงไม่ได้รับการแก้ปัญหา เช่น เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ ในมลวรรค กล่าวถึงภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งชื่อติสสะ มักติเตียนทานของผู้อื่นว่าน้อย และอวดอ้างว่าตนมาจากตระกูลเศรษฐี แต่เมื่อภิกษุรูปอื่นไปสืบดูพบว่าเป็นเพียงบุตรของนายประตูกนหนึ่งเท่านั้น จึงนำเรื่องไปกราบทูลพระพุทธเจ้า โดยที่พระติสสะรูปนั้นไม่ได้เข้าเฝ้าด้วย จึงไม่ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหา โดยเกิดการข้ามพฤติกรรมไปที่การเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕)

แบบที่ ๒ บุคคลนั้นได้รับผลของการกระทำแทนพฤติกรรมการแก้ปัญหา ได้แก่ เรื่องสัตถิวีฬาริกของพระมหากัสสปเถระ ในพาลวรรค กล่าวถึงสัตถิวีฬาริกของพระมหากัสสปเถระรูปหนึ่งมักแอบอ้างงานที่ผู้อื่นทำว่าตนทำเสมอ เมื่อพระมหากัสสปะจับได้ก็เรียกมาให้โอวาท ภิกษุนั้นโกรธพระเถระและไม่ตามไปวิณฑนาตด้วย แต่ไปโกหกบ้านที่เป็นอุปัฏฐากว่าพระมหากัสสปะ

อาพาธมาบิณฑบาตไม่ได้จึงขอรับอาหารเพื่อนำไปถวายพระเถระ แต่ก็จั้นอาหารนั้นเองจนหมด พระมหากัสสปะทราบเรื่องก็เรียกภิกษุนั้นมาเตือนและให้โอวาท ภิกษุนั้น โกรธมากจุดไฟเผาอุฎฐิ พระเถระแล้วหนีไป ปัญหาที่เกิดขึ้นกับภิกษุรูปนั้นจึงไม่ยุติ แต่ผลกระทบจากการกระทำดังกล่าวทำให้ ระหว่างหลบหนีได้ไม่นานก็มีมรณภาพแล้วเกิดในมหาเวจिनรก เรื่องปลาช็อกปิละ ในคัมภีร์วรรค กล่าวถึงในสมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ ภิกษุสองรูปเป็นพี่น้องกัน รูปหนึ่งตั้งใจบำเพ็ญเพียรจนบรรลุ อรหัตผล อีกรูปท่องจำคำสอนได้ทั้งหมดแต่ไม่นำไปปฏิบัติ หลงในลาภสักการะ เมื่อพี่ชายไปเตือน ก็ไม่เชื่อฟังและกล่าวบริภาษ หลังจากนั้นก็ประพฤติไม่ดี บิดเบือนคำสอนทำให้ศาสนาเสื่อมเสีย พฤติกรรมที่เป็นปัญหาของภิกษุรูปดังกล่าวไม่เกิดการแก้ปัญห ในที่สุดจึงได้รับผลของการกระทำ ไม่นานคือต่อมาไม่นานก็มีมรณภาพและเกิดในมหาเวจिनรก การเกิดพฤติกรรมการรับผลของการกระทำ (พฤติกรรมที่ ๖) จึงเป็นพฤติกรรมที่ข้ามมาแทนพฤติกรรมการแก้ปัญห

แบบที่ ๓ ปัญหาของบุคคลนั้นยุติด้วยการแสดงธรรมจากพระพุทธเจ้า ได้แก่ เรื่องภิกษุทูลถามปัญหา ในโกชวรรค กล่าวถึงมาคันทียาพราหมณ์ต้องการให้บุตรสาวแต่งงานกับชายที่เหมาะสมแต่ก็ยังไม่มีความใดที่เหมาะสม จนได้พรอวยเท้าพระพุทธเจ้า จึงคิดว่าจะให้บุตรสาวแต่งงานกับเจ้าของรอยเท้านี้ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงยินดีในกามแล้ว ตรัสแสดงธรรมเทศนา ทำให้พราหมณ์นั้นบรรลุธรรม ปัญหาของพราหมณ์จึงยุติด้วยการแสดงธรรมจากพระพุทธเจ้า

พฤติกรรมที่ ๖ การรับผลของการกระทำ พบ ๓ เรื่อง ได้แก่ เรื่องพระเทวทัต ในยมกวรรค เรื่องสัตถิวีฬาริกของพระมหากัสสปเถระ ในพาลวรรค และเรื่องปลาช็อกปิละ ในคัมภีร์วรรค โดยบุคคลสำคัญของทั้ง ๓ เรื่องได้รับผลการกระทำชั่ว จากการทำอนันตริยกรรม กล่าวคือ พระเทวทัต ทำให้พระสงฆ์แตกแยกเป็นฝักฝ่าย คบคิดกับพระเจ้าอชาตศัตรูทำร้ายพระพุทธเจ้า แม้ในภายหลังจะสำนึกผิดขอเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแต่กรรมที่ทำเป็นกรรมหนักจึงไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และถูกแผ่นดินสูบลงไปมหาเวจिनรก ในขณะที่สัตถิวีฬาริกของพระมหากัสสปเถระ โกรธที่ถูกพระเถระตำหนิและสั่งสอนจึงเผาอุฎฐิของพระเถระ ผลกรรมทำให้ถูกแผ่นดินสูบลงมหาเวจินรก และปลาช็อกปิละ ในอดีตชาติเป็นภิกษุที่หลงลาภสักการะ พี่ชายที่เป็นพระอรหันต์มาเตือนก็ไม่เชื่อ และโกรธพี่ชาย ภายหลังตายจึงตกมหาเวจिनรก จะเห็นได้ว่าการรับผลของการกระทำเป็น พฤติกรรมที่ปรากฏในเรื่องที่บุคคลนั้นทำกรรมหนัก และผลกรรมที่ได้รับคือการตกนรกอเวจี

พฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม พบทั้งสิ้น ๒๓ เรื่อง เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการฟังธรรม เนื่องจากบุคคลสำคัญในเรื่องที่เกิดปัญหานั้นไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า หรือไม่ได้รับการอบรม ตักเตือนหรือสั่งสอนจากอาจารย์ที่เป็นพระเถระ เรื่องของบุคคลนั้นเป็นหัวข้อสนทนาของภิกษุรูปอื่นๆ โดยที่บุคคลนั้นไม่ได้รับรู้จึงอาจไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการสนทนาอันอาจนำไปสู่การแก้ปัญหาจากพระพุทธเจ้า ในกลุ่มภิกษุ - ภิกษุณีที่ปรากฏพฤติกรรมการฟังธรรม โดยภิกษุ - ภิกษุณีเป็นกลุ่มคนที่เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาเพื่อศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า การฟังธรรมจึงเป็นวิธีการเรียนรู้หลักธรรมวิธีหนึ่ง และพฤติกรรมการฟังธรรมของกลุ่มบุคคลนี้ก็เพื่อเป็นส่วนหนึ่งในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เมื่อภิกษุ - ภิกษุณีนั้นเกิดปัญหา ก็จะพากันมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า หรือพระพุทธเจ้าตรัสเรียกมาทรงดำหนิ ตักเตือน จากนั้นก็จะทรงแสดงธรรมเพื่อชี้ให้เห็นแนวทางที่ถูกต้อง ภิกษุ - ภิกษุณีที่ได้ฟังธรรมก็จะได้รับการแก้ปัญหา ได้ปรับเปลี่ยนพฤติกรรมไปในทางที่ถูกต้อง และอาจได้บรรลุธรรมขั้นที่สูงขึ้นได้

พฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรม พบ ๒๐ เรื่อง เป็นพฤติกรรมที่สัมพันธ์กับพฤติกรรมการฟังธรรม กล่าวคือกลุ่มภิกษุ - ภิกษุณีนี้จะบรรลุธรรมขั้นที่สูงขึ้นได้ก็ต่อเมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ซึ่งแตกต่างจากกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ที่สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยตนเองโดยการฝึกปฏิบัติหลังจากเรียนกัมมัฏฐานจากพระพุทธเจ้าแล้ว กลุ่มภิกษุ - ภิกษุณีนี้ได้เรียนกัมมัฏฐานจากพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน แต่เป็นบุคคลที่มีระดับปัญญาต่ำกว่ากลุ่มพระอรหันต์จึงไม่ปรากฏการบรรลุธรรมจากการฝึกปฏิบัติด้วยตนเอง โดยกลุ่มเรื่องภิกษุ - ภิกษุณีทั่วไปปรากฏพฤติกรรมการฟังธรรมทั้งสิ้น ๒๓ เรื่อง ปรากฏพฤติกรรมการบรรลุธรรม ๒๐ เรื่อง แสดงให้เห็นว่าส่วนใหญ่ภิกษุ - ภิกษุณีที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าก็จะมีดวงตาเห็นธรรม บรรลุธรรมขั้นที่สูงขึ้นได้ โดยเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมการฟังธรรม แต่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการบรรลุธรรมได้แก่ เรื่องภิกษุอาคันตุกะ ในบัณฑิตวรรค เรื่องบรรพชิต ๓ รูปในปิยวรรค และเรื่องพระโกลุทายีเถระ ในมลวรรค ดังตัวอย่างในเรื่องบรรพชิต ๓ รูป ในปิยวรรค ซึ่งกล่าวถึงครอบครัวหนึ่งมี บิดา มารดา ออกบวชเป็นภิกษุตามบุตรชาย แต่เมื่อบวชแล้วทั้งสามยังคงใช้ชีวิตร่วมกันเป็นครอบครัวเหมือนตอนที่ยังเป็นฆราวาส พระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกมาเตือน แล้วทรงแสดงธรรม บุคคลทั้ง ๓ แม้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วก็ไม่บรรลุธรรมขั้นใดๆ หลังจากนั้นก็สึกออกไปใช้ชีวิตฆราวาสตามเดิม

พฤติกรรมที่ ๙ การเกิดข้อสงสัย พบ ๓๔ เรื่อง การเกิดข้อสงสัยนี้เกิดขึ้นกับภิกษุ – ภิกษุณี กลุ่มอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญในเรื่อง โดยข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมที่เป็นปัญหาของบุคคลสำคัญในเรื่อง แม้บุคคลในเรื่องนั้นบางเรื่องจะได้รับการแก้ไขปัญหาไปแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีการหยิบยกมาสนทนาถกเถียง เนื่องจากยังมีข้อสงสัยบางประการ แสดงให้เห็นว่าภิกษุ – ภิกษุณีอยู่รวมในองค์กรเดียวกัน เมื่ออยู่รวมกันเป็นหมู่มากย่อมเกิดปัญหาและข้อสงสัย ภิกษุ – ภิกษุณีเหล่านั้นจะสนทนากันคล้ายกับการประชุมเพื่อโต้แย้งข้อสงสัยเรียกว่า ธรรมสภา

พฤติกรรมที่ ๑๐ การแสดงธรรม พบ ๔๑ เรื่อง เป็นการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าซึ่งส่วนใหญ่ต่อเนื่องจากพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัย พระพุทธเจ้าจะเสด็จมายังสถานที่ที่ภิกษุทั้งหลายสนทนากันอยู่ โดยอาจมีพุทธบริษัทอื่น ๆ ร่วมอยู่ด้วย โดยพระพุทธเจ้าก็จะทรงแก้ไขข้อสงสัยนั้นด้วยการแสดงธรรม ผู้ที่ฟังธรรมในขณะนั้นจะเป็นกลุ่มภิกษุ – ภิกษุณี และกลุ่มคนทั้งหลายที่เข้ามาฟังธรรม โดยสังเกตจากหลังการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าจะบอกผลของการแสดงธรรมนั้นว่ามีใครได้บรรลุธรรมบ้าง

จากโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป ซึ่งพบ ๕๒ เรื่อง สามารถสรุปได้ดังนี้ พฤติกรรมความเป็นมาปรากฏทุกเรื่องเช่นเดียวกับโครงสร้างเรื่องของพระอรหันต์ โดยหากดำเนินเรื่องก่อนบุคคลนั้นบวชในพระพุทธศาสนาก็จะปรากฏพฤติกรรมการบวชด้วย แต่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใส เนื่องจากเป็นเรื่องของภิกษุ – ภิกษุณีซึ่งเป็นผู้ที่มีความเลื่อมใสอยู่แล้วจึงไม่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสอีก พบพฤติกรรมการบวช ๘ เรื่อง บุคคลนั้นบวชเพราะมีความต้องการบวชในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว การเกิดปัญหา พบ ๕๐ เรื่อง จาก ๕๒ เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นปัญหาการกระทำผิดวินัยหรือศีลซึ่งแตกต่างจากปัญหาของกลุ่มพระอรหันต์อย่างชัดเจน ส่วนเรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหา มีเพียง ๒ เรื่อง โดยจะเกิดการข้ามพฤติกรรมไปที่การเกิดข้อสงสัยและการแสดงธรรมแทน การแก้ปัญหาพบ ๓๖ เรื่อง ผู้ที่แก้ปัญหาทุกเรื่องคือพระพุทธเจ้า วิธีการแก้ปัญหาคือการไปกราบทูลหรือเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงวินิจฉัยตัดสินและแนะนำแนวทางที่เหมาะสม เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหาได้แก่ เรื่องที่บุคคลนั้นไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เรื่องที่บุคคลนั้นได้รับผลของการกระทำแทนการแก้ปัญหา และเรื่องที่ปัญหาของ

บุคคลนั้นยุติได้ด้วยการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า การรับผลของการกระทำ พบ ๓ เรื่อง เป็นผลจากการกระทำความชั่วทั้งหมด การฟังธรรมพบ ๒๑ เรื่อง การบรรลุดุธรรมพบ ๒๐ เรื่อง แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างพฤติกรรมทั้งสอง ภิกษุ – ภิกษุณีที่ได้ฟังธรรมส่วนใหญ่จะมีความเข้าใจและสามารถบรรลุดุธรรมขั้นที่สูงขึ้นได้แต่ไม่ถึงขั้นอรหัตผล มีเพียง ๓ เรื่องที่บุคคลได้ฟังธรรมแล้วไม่บรรลุดุ และ ๑ ใน ๓ เรื่องนั้นบุคคลในเรื่องสีกออกไปใช้ชีวิตฆราวาสตามเดิม แสดงให้เห็นว่าแม้ภิกษุ – ภิกษุณีที่บวชในพระพุทธศาสนาและได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าก็อาจไม่ประสบผลสำเร็จในการบวชได้ พฤติกรรมการเกิดข้อสงสัยเป็นพฤติกรรมที่เกิดกับบุคคลอื่น โดยเฉพาะภิกษุทั้งหลายในธรรมสภา ซึ่งมีผลทำให้เกิดพฤติกรรมการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

๒. กลุ่มเรื่องของอุบาสก – อุบาสิกา คือเรื่องที่มีบุคคลสำคัญในการดำเนินเรื่องเป็นคฤหัสถ์ชายหญิงที่แสดงตนเป็นคนนับถือพระพุทธศาสนา พบทั้งสิ้น ๖๐ เรื่อง โดยพิจารณาจากบุคคลที่เป็นอุบาสกอุบาสิกาในสมัยพุทธกาล และการกระทำที่แสดงให้เห็นว่าเป็นการนับถือพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว เช่น การกราบไหว้พระพุทธเจ้าและพระสาวก การเป็นสัมมาทิฐิ การเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า การนิมนต์หรือทูลเชิญพระพุทธเจ้าและพระสาวกในพิธีสำคัญ เป็นต้น

กลุ่มเรื่องของอุบาสก – อุบาสิกา มีโครงสร้างพฤติกรรมดังนี้

ตารางที่ ๔ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของอุบาสก-อุบาสิกา

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญญา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุนิพพาน	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๑. ยมกววรรค										
๑	๑.๑๑ ชัมมิกอุบาสก	√			√	√				√	√
๒	๑.๑๓ สุมนาเทวี	√			√			√	√	√	√
	๒. อัปมาทวรรค										
๓	๒.๑ พระนางสามาวดี	√			√	√		√	√	√	√
๔	๒.๒ กุมภ โหมสก	√			√	√		√	√		√
๕	๒.๗ ท้าวตักกะ	√			√	√		√	√	√	√
	๔. ปุ๊ปผวรรค										
๖	๔.๓ พระเจ้าวิฑูฑกะ	√			√	√	√	√		√	√
๗	๔.๔ นางปติปุชิกา	√			√	√				√	√
๘	๔.๗ นัตตปาณิอุบาสก	√			√	√				√	√
๙	๔.๘ นางวิสาขา	√			√	√		√	√	√	√
	๕. พาลวรรค										
๑๐	๕.๗ สุปปพุทธกุกุณี	√			√	√		√	√	√	√
๑๑	๕.๘ ชาวนา	√			√	√		√	√		
	๖. บัณฑิตวรรค										
๑๒	๖.๗ มารดาของนางกามา	√			√	√		√	√	√	√

ตารางที่ ๔ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของอุบาสก-อุบาสิกา (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๑๓	๖.๑๐ การฟังธรรม	√								√	√
	๗. อรหันตวรรค										
๑๔	๗.๑ หมอชีวก	√			√	√				√	√
	๘. ปาปวรรค										
๑๕	๘.๓ นางลาชเทวธิดา	√			√	√	√	√	√		
๑๖	๘.๔ อนาถบิณฑิกเศรษฐี	√			√	√	√	√	√		
๑๗	๘.๖ เศรษฐีชื่อพิฬาลปทกะ	√			√	√		√	√	√	√
	๑๐. ทัณฑวรรค										
๑๘	๑๐.๕ อุโบสถกรรม	√								√	√
๑๙	๑๐.๘ สันตติมหาอำมาตย์	√			√	√	√	√	√	√	√
	๑๑. ชราวรรค										
๒๐	๑๑.๑ หญิงสหายของนางวิสาขา	√			√	√		√	√		
๒๑	๑๑.๒ นางสิริมา	√			√	√		√	√	√	√
๒๒	๑๑.๖ พระนางมัลลิกาเทวี	√			√		√			√	√
	๑๒. อุตตวรรค										
๒๓	๑๒.๑ โพธิราชกุมาร	√			√	√		√	√		
๒๔	๑๒.๕ อุบาสกชื่อมหากาล	√			√					√	√
๒๕	๑๒.๘ อุบาสกชื่อจุกกาล	√			√	√		√	√	√	√

ตารางที่ ๔ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของอุบาสก-อุบาสิกา (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๑๓. โลกวรรค										
๒๗	๑๓.๔ อภัยราชกุมาร	√			√	√		√	√		
๒๘	๑๓.๗ ธิดาของนายช่างหูก	√			√	√		√	√	√	√
๒๙	๑๓.๑๐ อสทิสทาน	√			√	√		√	√		√
๓๐	๑๓.๑๑ นายกาลละบุตรของอนาถบิณฑิกเศรษฐี	√			√	√		√	√	√	√
	๑๔. พุทธวรรค										
๓๑	๑๔.๓ นาคราชชื่อเอรภบีตต์	√			√	√		√			
๓๒	๑๔.๕ เจดีย์ทองของพระกัสสปทสพล	√			√	√		√	√		
	๑๕. สุขวรรค										
๓๓	๑๕.๑ ระเบียบความทะเลาะแห่งหมู่พระญาติ	√			√	√		√			
๓๔	๑๕.๔ เด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง	√			√	√		√	√		
๓๕	๑๕.๕ อุบาสกคนใดคนหนึ่ง	√			√	√		√	√	√	√
๓๖	๑๕.๖ พระเจ้าปเสนทิโกศล	√			√	√		√			
๓๗	๑๕.๘ ท้าวสักกะ	√			√	√				√	√
	๑๖. ปิยวรรค										
๓๘	๑๖.๓ นางวิสาขาอุบาสิกา	√			√	√				√	√

ตารางที่ ๔ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของอุบาสก-อุบาสิกา (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุนิธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๕๔	๒๒.๖ หญิงขี้หึง	√			√	√		√	√		
	๒๓. นาควรรค										
๕๕	๒๓.๔ พระเจ้าปเสนทิโกศล	√			√	√		√			
	๒๔. ตัณหาวรรค										
๕๖	๒๔.๑๐ ท้าวสักกเทวราช	√			√	√					√
๕๗	๒๔.๑๒ อังคุรเทพบุตร	√						√	√		
	๒๕. ภิกขุวรรค										
๕๘	๒๕.๖ ปัญจกคทาภพราหมณ์	√			√	√		√	√		
	๒๖. พรหมณวรรค										
๕๙	๒๖.๑ พรหมณ์ผู้มีความเลื่อมใสมาก	√	√		√	√		√		√	√
๖๐	๒๖.๓๕ เทวहितพรหมณ์	√			√	√		√	√	√	√
	สรุป	๖๐	๑	๐	๕๕	๕๒	๓	๔๘	๔๑	๓๓	๓๘
	คิดเป็นร้อยละ	๑๐๐	๑.๖	๐	๙๑.๖	๘๖.๖	๑๐๐	๘๐	๖๘.๓	๕๕	๖๓.๓

กลุ่มเรื่องอุบาสก - อุบาสิกาพบทั้งสิ้น ๖๐ เรื่อง มีรายละเอียดการเกิดพฤติกรรมดังนี้

พฤติกรรมที่ ๑ ความเป็นมา กล่าวถึงที่มาของบุคคลซึ่งเป็นอุบาสก - อุบาสิกา ทำให้เห็นว่าส่วนใหญ่เข้ามานับถือพระพุทธศาสนาด้วยตนเองเพราะมีความเลื่อมใสพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว และมี

การนับถือเลื่อมใสสืบทอดไปสู่รุ่นลูกด้วย จึงมีอุบาสก – อุบาสิกาบางคนที่นับถือพระพุทธศาสนาตามบิดาหรือมารดา

พฤติกรรมที่ ๒ การเลื่อมใส เป็นพฤติกรรมที่พบการเกิดน้อยที่สุด เนื่องจากเนื้อเรื่องเกือบทั้งหมดกล่าวถึงบุคคลที่นับถือพระพุทธศาสนาอยู่แล้วจึงปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสน้อยมาก โดยพฤติกรรมการเลื่อมใสปรากฏเพียงเรื่องเดียวคือ เรื่องพราหมณ์ผู้มีความเลื่อมใสมากในพราหมณ์วรรค โดยพฤติกรรมการเลื่อมใสเป็นการเกิดพฤติกรรมซ้ำ กล่าวคือ พราหมณ์นั้นมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว เห็นได้จากการนิมนต์ภิกษุไปฉันภัตตาหารที่เรือนของตนอย่างสม่ำเสมอ เมื่อภิกษุรับนิมนต์และเดินทางมาถึงเรือนของพราหมณ์ พราหมณ์นั้นเห็นภิกษุซึ่งเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าก็มีความเลื่อมใส เรียกภิกษุเหล่านั้นว่าพระอรหันต์ ทำให้ภิกษุที่ไปซึ่งไม่ได้บรรลุนิพพานไม่พอใจกล่าวว่าพราหมณ์นั้นกล่าวคำหาญคุกพวกตนจึงนำเรื่องไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเพื่อชี้ให้เห็นว่าพราหมณ์นั้นมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา การเกิดพฤติกรรมการเลื่อมใสนี้จึงเป็นพฤติกรรมซ้ำ

พฤติกรรมที่ ๓ การบวช กลุ่มเรื่องของอุบาสก – อุบาสิกา จะไม่ปรากฏพฤติกรรมการบวช เนื่องจากเป็นคฤหัสถ์ที่ใช้ชีวิตทางโลก ทำหน้าที่ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยการถวายสักการะต่างๆแก่พระพุทธเจ้าและพระสาวก เมื่อมีเวลาว่างก็เข้าฟังธรรม นำหลักธรรมคำสอนมาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต

พฤติกรรมที่ ๔ การเกิดปัญหา พบ ๕๕ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๕๑.๗ ปัญหาที่เกิดในกลุ่มอุบาสก – อุบาสิกา แบ่งออกเป็นปัญหาในชีวิตประจำวัน และปัญหาอุปสรรคในการนับถือพระพุทธศาสนา ปัญหาในชีวิตประจำวัน ได้แก่ ปัญหาครอบครัว ปัญหาทางเศรษฐกิจ ปัญหาความเจ็บป่วย เช่นเรื่องอุตตราอุบาสิกา ในโกชวรรค กล่าวถึงนางอุตตราเป็นอุบาสิกาที่มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม เมื่อแต่งงานแล้วไม่มีเวลาไปฟังธรรมหรือถวายทานแก่พระสงฆ์เพราะต้องคอยดูแลสามีและครอบครัวของสามีเป็นมิชฌาทิภูจิจิ ครอบครัวของนางอุตตราจึงส่งนางสิริมามาปฏิบัติหน้าที่ภรรยาแทน นางอุตตราจึงมีเวลาไปฟังธรรมและจัด

อาหารถวายพระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลาย ต่อมานางสิริมาเกิดความหึงหวง จึงเข้าทำร้ายร่างกาย นางอุตตรา ปัญหาของอุบาสิกาชื่ออุตตราจึงเป็นปัญหาครอบครัวซึ่งส่งผลกระทบต่อการใช้ชีวิต ทำให้เกิดความเดือดร้อน แม้ว่าด้วยผลแห่งกรรมดีจะทำให้นางอุตตราไม่ได้รับอันตรายใดๆ แต่ ปัญหาที่เกิดขึ้นให้เห็นชีวิตทางโลกของมนุษย์ซึ่งย่อมต้องประสบปัญหาอยู่เสมอ

ปัญหาอุปสรรคในการนับถือพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องนางวิสาขา ในปุบผวรรค นางวิสาขาแต่งงานกับครอบครัวที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา โดยมีความเชื่อความศรัทธาในลัทธิ ชิเปลือย ครอบครัวของสามีโดยเฉพาะพ่อสามีพยายามทำให้นางวิสาขาเปลี่ยนความเชื่อหันมานับ ถือชิเปลือย เมื่อนางวิสาขายังไม่หันมานับถือก็พยายามใช้อำนาจความเป็นพ่อสามีบังคับให้นางไหว้ ชิเปลือย นางวิสาขาเองซึ่งมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้าจึงไม่ยอมทำตามข้อบังคับ ของพ่อสามี ทำให้เกิดความขัดแย้งซึ่งเป็นผลมาจากความเชื่อความศรัทธาในลัทธิที่ต่างกัน อย่างไรก็ตาม นางวิสาขาได้พยายามเอาชนะอุปสรรคจนทำให้ครอบครัวของสามีหันมานับถือ พระพุทธศาสนาได้

การเกิดปัญหาของกลุ่มอุบาสกอุบาสิกาส่วนใหญ่เป็นปัญหาในชีวิตประจำวัน สะท้อนให้เห็นว่าบุคคลที่ยังข้องเกี่ยวในทางโลกย่อมต้องประสบปัญหาชีวิตตามวิฎสงสาร ต่างจากกลุ่ม นักบวชในพระพุทธศาสนาที่มุ่งศึกษาทางธรรมละเว้นทางโลกเพื่อความหลุดพ้นจากความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ลักษณะการเกิดปัญหาจึงต่างกันด้วย

กลุ่มเรื่องของอุบาสก – อุบาสิกาที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาพบ ๕ เรื่อง ได้แก่ เรื่องการฟังธรรม ในบัณฑิตวรรค เรื่องอุโบสถกรรม ในทัณฑวรรค เรื่องนายนนทียะ ในปิยวรรค เรื่องจิตตคฤหบดี ในปกิณณกวรรค และเรื่องอังกูรเทพบุตร ในคัมภีร์วรรค โดย ๓ เรื่องแรกแสดงให้เห็นลักษณะและวิถีปฏิบัติของอุบาสกอุบาสิกาเท่านั้นไม่ปรากฏการเกิดปัญหาใดๆ แต่เรื่องของ บุคคลเหล่านั้นทำให้เกิดข้อสงสัย ผู้สงสัยได้แก่ ภิกษุทั้งหลาย พระสาวก หรืออุบาสกอุบาสิกาคน อื่นๆ พฤติกรรมการเกิดปัญหาจึงข้ามไปที่การเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕) ซึ่งทำให้เกิดการแสดง ธรรมของพระพุทธเจ้า ส่วน ๒ เรื่องสุดท้ายนั้นเป็นเรื่องที่อรรถกถาจารย์กล่าวว่าเคยกล่าวไว้แล้ว โดยเรื่องจิตตคฤหบดีกล่าวไว้ในพาลวรรค และเรื่องอังกูรเทพบุตรกล่าวไว้ในคาถาอื่นที่ไม่ใช่ ในพระธรรมบท แต่ไม่ได้ระบุว่าคาถาใด เมื่อเล่าเรื่องดังกล่าวอีกครั้งจึงเล่าข้ามส่วนที่เป็น

รายละเอียดของเรื่อง ซึ่งห้ามการเกิดปัญหา โดยห้ามไปที่พฤติกรรมการฟังธรรม และการบรรลุมรรค โดยการฟังธรรมนี้เป็นการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า

พฤติกรรมที่ ๕ การแก้ปัญหา พบ ๕๒ เรื่อง การแก้ปัญหาของกลุ่มอุบาสก – อุบาสิกา
แบ่งเป็นการแก้ปัญหาด้วยตนเอง การเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงชี้แนวทางการแก้ปัญหา และพระพุทธเจ้าทรงเข้ามาแก้ปัญหาก็

การแก้ปัญหาด้วยตนเอง เช่น เรื่องนางวิสาขา ในบุปผวรรค นางวิสาขาเกิดปัญหาคือถูกพ่อสามีบังคับให้ไหว้ซึ่งเปลือย แต่ไม่ยอมไหว้จึงถูกตำหนิและถูกโกรธ นางวิสาขาจึงชี้แจงเหตุผลและนิมนต์ภิกษุมารที่บ้าน เพื่อให้พ่อสามีเห็นลักษณะนักบวชที่พึงเคารพ และได้ฟังธรรม จนพ่อสามีหันมาเลื่อมใสพระพุทธศาสนา วิธีการแก้ปัญหาด้วยตนเองของนางวิสาขาจึงทำให้ปัญหาลี้คลายกลับร้ายเป็นดี อย่างไรก็ตามการแก้ปัญหาด้วยตนเองนั้นก็ถือการตั้งมั่นในหลักธรรมของพระพุทธศาสนานั้นเอง

การแก้ปัญหาด้วยการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงชี้แนวทางการแก้ปัญหา เช่น เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล ในสุขวรรค กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลทรงเกิดปัญหาเรื่องการเสวยมากเกินไป ทำให้ทรงรู้สึกง่วงตลอดเวลา ไม่สามารถทรงงานได้ จึงเสด็จไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อทูลถามวิธีแก้ไข พระพุทธเจ้าทรงแนะนำอุบายแก้การเสวยมากเกินไป พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงนำไปปฏิบัติตามทำให้ลดพระกระยาหาร ปัญหาการทรงง่วงจึงหายไป เป็นต้น

การแก้ปัญหาด้วยพระพุทธเจ้าทรงเข้ามาแก้ไขให้ เช่น เรื่องชวานา ในพาลวรรค กล่าวถึงชวานาคณหนึ่งกำลังไถนาอยู่ในที่ไม่ไกลจากกรุงสาวัตถี พวกโจรที่เข้าไปปล้นทรัพย์ชาวเมืองหนีออกมาแล้วทำตุกที่ใส่ทรัพย์ที่ขโมยมาตกในที่นาของชวานา พระพุทธเจ้าทรงทอดพระเนตรเห็นชวานาอยู่ในข่ายพระญาณ ทรงรู้ว่าชวานาจะได้รับความเดือดร้อนจากตุกทรัพย์นั้น จึงเสด็จไปพร้อมกับพระอานนท์แล้วทรงตรัสคำปริศนาว่า “อสรพิษ” จากนั้นก็เสด็จไป ต่อมาพวกคนทั้งหลายตามรอยโจรแล้วพบตุกทรัพย์ในที่นาจึงจับตัวชวานาและตัดสินให้ประหารชีวิต ชวานานึกถึงคำที่พระพุทธเจ้าตรัสจึงอ้างพระพุทธเจ้าเป็นพยาน พระพุทธเจ้าเสด็จมาทรงเป็นพยานชวานา ชวานาคณนั้นจึงพ้นผิด เป็นต้น

เรื่องของอุบาสก-อุบาสิกาที่เกิดปัญหาแล้วไม่ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหา พบ ๓ เรื่อง ได้แก่ เรื่องสุมนาเทวี ในยมกวรรค เรื่องอุบาสกชื่อมหากาล ในอิตตวรรค และเรื่องอุบาสก ๕ คน ในมลวรรค โดยทั้ง ๓ เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหา (พฤติกรรมที่ ๕) นี้จะปรากฏการข้ามพฤติกรรมไปที่การเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕) เรื่องของบุคคลดังกล่าวที่เกิดปัญหา เป็นที่สงสัยของบรรดาภิกษุทั้งหลาย หรือพระสาวก ซึ่งนำไปสู่การแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๑๐) ของพระพุทธเจ้าเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้น

พฤติกรรมที่ ๖ การรับผลของการกระทำ พบ ๗ เรื่อง ดังนี้

๑. เรื่องพระเจ้าวิฑูฑกะ ในปุพพวรรค รับผลกรรมไม่ดี เกิดจากการฆ่ากษัตริย์ ศากยะทั้งหมด ตนเองและเหล่าทหารได้รับกรรมคือถูกน้ำพัดท่วมจมตายทั้งหมด
๒. เรื่องนางลาชเทวธิดา ในปาปวรรค รับผลกรรมดีจากการถวายข้าวตอกแด่พระมหากัสสปเถระ เมื่อตายไปแล้วได้เสวยทิพยสมบัติในดาวดึงส์
๓. เรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี ในปาปวรรค รับผลกรรมดีจากการตั้งมั่นถวายทานในพระพุทธศาสนา เมื่อทรัพย์หมดลง เทวดาคือท้าวสักกะก็ช่วยทำให้กลับมามีทรัพย์มากดังเดิม ส่วนเทวดาที่พุดยุยงให้เศรษฐีเลิกถวายทานก็ได้รับผลกรรมไม่ดีคือ ถูกไล่ออกและไม่มีที่สิงสถิต
๔. เรื่องสันตติมหาอำมาตย์ ในทัณฑวรรค รับผลกรรมดีจากการประกาศเชิญชวนให้คนทำความดีในชาติก่อน จึงทำให้ได้บรรลุนิพพานสูงสุดคืออรหัตผล
๕. เรื่องพระนางมัลลิกาเทวี ในชราวรรค รับผลกรรมไม่ดี จากการเคยกระทำสังหารกับสุนัขทำให้เกิดในอเวจีมหานรก ๗ วัน จากนั้นจึงรับผลกรรมดีจากการร่วมถวายอสทิสถาน ไปเกิดในดุสิตสวรรค์
๖. เรื่องอุตตราอุบาสกา ในโกชวรรค ได้รับผลกรรมดี จากการหมั่นทำบุญ เมื่อถูกน้ำเดือดรดจึงไม่ได้รับอันตรายใดๆ
๗. เรื่องเมณฑกเศรษฐี ในมลวรรค ได้รับผลกรรมดีจากการถวายข้าวแด่พระปัจเจกพุทธะ ทั้งๆที่ตนเองและครอบครัวต้องอดอาหารมือนั้น เมื่อตายไปจึงได้เกิดเป็นเศรษฐี

จะเห็นได้ว่าอุบาสก – อุบาสิกาที่ตั้งมั่นทำความดีทั้งในอดีตชาติและปัจจุบันชาติย่อมได้รับผลกรรมที่ดี ทำให้รอดพ้นจากอันตรายต่างๆได้ ส่วนที่เคยทำกรรมไม่ดีก็ต้องได้รับผลกรรมนั้นเช่นกันไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้

พฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม พบ ๔๘ เรื่อง อุบาสก – อุบาสิกา นั้นได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และฟังธรรมเทศนาจากพระองค์ เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตและเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นด้วย นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นว่าการฟังธรรมเป็นกิจวัตรหนึ่งที่อุบาสกอุบาสิกาจะต้องทำ กล่าวคือ จะต้องหาเวลาว่างไปฟังธรรมหลังจากเสร็จภารกิจหรือหน้าที่การงานของตน บางครั้งก็จะนิมนต์ภิกษุอันมีพระพุทธเจ้าทรงเป็นประธานมาที่เรือนของตนเพื่อจัดอาหารและของสักการะถวาย พระพุทธเจ้าก็จะทรงแสดงธรรมแก่อุบาสก – อุบาสิกาที่เรือนนั้น

พฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรม พบ ๔๑ เรื่อง อุบาสก – อุบาสิกาที่ได้ฟังธรรมแล้วจะมีดวงตาเห็นธรรม สามารถบรรลุธรรมขั้นต่างๆได้ ตั้งแต่ธรรมเบื้องต้นที่ทำให้เกิดความเข้าใจและสามารถแก้ปัญหาชีวิตของตนได้ และธรรมขั้นสูงที่ทำให้เป็นอริยบุคคล ได้แก่ โสคาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล เรื่องที่ไม่ปรากฏการบรรลุธรรมพบ ๗ เรื่อง โดยพบว่าบางเรื่องไม่ปรากฏผลจากการฟังธรรมของบุคคลนั้น เช่น เรื่องระงับความทะเลาะแห่งหมู่พระญาติในสุทวารค กล่าวถึงชาวเมืองศากยะและเมืองโกถิยะขัดแย้งกันเพราะแย่งน้ำเพื่อการเพาะปลูก พระพุทธเจ้าเสด็จมาทรงห้ามจึงยุติสงครามได้ แล้วทรงแสดงธรรม แต่ผลการแสดงธรรมไม่ปรากฏว่าพระญาติเหล่านั้นของพระองค์ได้บรรลุธรรม เรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศล ในสุทวารคและในนาควารค หลังจากได้รับการแก้ปัญหาเรื่องการเสวยมากเกินไปแล้ว กลับมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าอีกครั้ง แล้วทูลเรื่องที่ปัญหาของพระองค์คลี่คลาย พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมแก่พระเจ้าปเสนทิโกศลอีกครั้ง การฟังธรรมครั้งนี้ไม่ปรากฏการบรรลุธรรมของพระเจ้าปเสนทิโกศล แต่เป็นการฟังธรรมร่วมกับพุทธบริษัทอื่นๆด้วย เป็นต้น และบางเรื่องเกิดจากตัวบุคคลที่ทำให้ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ ได้แก่ เรื่องพระเจ้าวิฑูทกะ ในบุปผวารค กล่าวถึงพระเจ้าวิฑูทกะขึ้นครองราชย์แล้วคิดแก้แค้นพวกศากยะที่ทำให้ตนมีกำเนิดจากนางทาสีจนเป็นที่ครหา แม้ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าหลายครั้งแต่ไม่เข้าใจ ไม่นำไปปฏิบัติ ยังคงกระทำผิดแก้แค้นทำให้ผู้อื่นถึงแก่ความ

ตายเป็นจำนวนมาก สุตทัฬหีพระเจ้าวิฑูทกะและทหารได้รับผลการกระทำคือถูกน้ำท่วมตาย พุทธการบรกรรมจึงถูกข้ามและแทนที่ด้วยพุทธการรับผลการกระทำ เรื่องนาคราช ชื่อเอรกปัตต์ ในพุทธวรรค กล่าวถึงพระยานาคตัวหนึ่งซึ่งในอดีตชาติเป็นภิกษุที่บำเพ็ญสมณธรรม มาถึงสองหมื่นปี แต่ไม่ได้แสดงอาบัติเมื่อมรณภาพแล้วจึงเกิดเป็นพระยานาค ได้รับความเดือดร้อน ต่อมาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและกราบทูลปัญหาของตน พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่พระยานาค นั้น แต่ด้วยความที่เกิดเป็นเดรัจฉานจึงบรกรรมไม่ได้ เพียงแต่ได้หลุดพ้นจากภาวะทั้งหลาย ๕ ประการของความเป็นนาค

พุทธกรรมที่ ๕ การเกิดข้อสงสัย พบ ๓๓ เรื่อง การเกิดข้อสงสัยนี้เป็นข้อสงสัยของเหล่า ภิกษุทั้งหลายที่มารวมกลุ่มกันในธรรมสภาเพื่อสนทนาเกี่ยวกับเรื่องของบุคคลนั้น พระพุทธเจ้าจะ เสด็จมาและทรงแสดงธรรมเพื่อให้ความกระจ่างในหัวข้อสนทนานั้น นอกจากนี้การเกิดข้อสงสัย ยังเป็นพุทธกรรมที่ข้ามมาแทนพุทธกรรมการเกิดปัญหา เพื่อนำไปสู่การแสดงธรรม

พุทธกรรมที่ ๑๐ การแสดงธรรม พบ ๓๘ เรื่อง เป็นการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเพื่อ ทรงแก้ข้อสงสัยหรือทรงชี้แจงเหตุการ์ณที่เหล่าภิกษุทั้งหลายกำลังสนทนากันอยู่ การแสดงธรรมนี้ เป็นการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าแก่ภิกษุทั้งหลายหรือพุทธบริษัทอื่นๆที่มาเข้าเฝ้าเพื่อฟังธรรม โดยไม่เกี่ยวกับบุคคลสำคัญในเรื่องอีก แต่ธรรมที่ทรงแสดงเป็นการย้ำคำสอนหรือแสดง รายละเอียดของคำสอนที่ทรงแสดงแก่บุคคลสำคัญในเรื่องมาแล้วให้ละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น ทั้งนี้ เนื่องจากผู้ฟังธรรมส่วนใหญ่เป็นภิกษุ – ภิกษุณี นอกจากนี้บางเรื่องการแสดงธรรมเป็นพุทธกรรม ที่ข้ามมาแทนพุทธกรรมการแก้ปัญหา แสดงให้เห็นว่าปัญหาของบุคคลนั้นยุติได้ด้วยการ แสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

จากโครงสร้างพุทธกรรมของกลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบทั้งสิ้น ๖๐ เรื่อง สามารถสรุป ได้ดังนี้ พุทธกรรมความเป็นมาพบทุกเรื่องเช่นเดียวกับในโครงสร้างอื่นที่กล่าวมาแล้ว การดำเนิน เรื่องตั้งแต่บุคคลนั้นเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาแล้วทำให้เกือบทั้งหมดไม่ปรากฏพุทธกรรม การ เลื่อมใส โดยพบพุทธกรรมการเลื่อมใสเพียงเรื่องเดียว แต่เป็นพุทธกรรมที่เกิดซ้ำ พุทธกรรมการ

บวชจะไม่ปรากฏในโครงสร้างเรื่องของกลุ่มอุบาสก – อุบาสิกา ซึ่งเป็นเรื่องของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาที่เป็นคฤหัสถ์ พุทธกรรมสารการเกิดปัญหาพบ ๕๕ เรื่อง แบ่งออกเป็นปัญหาในชีวิตประจำวัน และปัญหาอุปสรรคในการนับถือพระพุทธศาสนา ส่วนเรื่องที่ไม่ปรากฏพุทธกรรม การเกิดปัญหาจะเกิดการข้ามพุทธกรรมไปที่การเกิดข้อสงสัยหรือการพึงธรรมแทน พุทธกรรมการแก้ปัญหา พบ ๕๒ เรื่อง แบ่งเป็นการแก้ปัญหาด้วยตนเอง การแก้ปัญหาโดยการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อให้ทรงชี้แนะแนวทางแก้ไข และการแก้ปัญหาโดยพระพุทธเจ้าเสด็จมาแก้ไขให้ แสดงให้เห็นว่าผู้ที่ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรม ธรรมนั้นจะคุ้มครองบุคคลให้สามารถผ่านปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ได้ เรื่องที่ไม่ปรากฏพุทธกรรมการแก้ปัญหา ซึ่งมี ๓ เรื่องนั้นจะเกิดการข้ามพุทธกรรมไปที่การเกิดข้อสงสัยแทน การรับผลของการกระทำพบ ๖ เรื่อง มีทั้งการรับผลกรรมดีและไม่ดี แสดงให้เห็นว่าบุคคลที่ตั้งมั่นในความดีย่อมได้รับผลที่ดี แต่หากทำกรรมไม่ดีก็ต้องได้รับผลการกระทำนั้นเช่นกันไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ พุทธกรรมการพึงธรรมพบ ๔๘ เรื่อง ส่วนการบรรลุดุธรรมพบ ๔๑ เรื่อง แสดงให้เห็นว่าอุบาสกอุบาสิกาส่วนใหญ่ที่ได้พึงธรรมก็จะเข้าใจและบรรลุดุธรรมได้ โดยเรื่องที่ไม่ปรากฏการบรรลุดุธรรมคือเรื่องที่ไม่ปรากฏผลของการพึงธรรมของบุคคลนั้นอย่างชัดเจน โดยบุคคลนั้นพึงธรรมร่วมกับพุทธบริษัทอื่นๆเป็นจำนวนมาก และเรื่องที่ตัวบุคคลเองเป็นเหตุทำให้ไม่สามารถบรรลุดุธรรม ได้แก่ ไม่มีทิวฐิสุง และเป็นเคร่งฉาน พุทธกรรมการเกิดข้อสงสัยพบ ๓๓ เรื่อง ผู้สงสัยส่วนใหญ่เป็นภิกษุทั้งหลายซึ่งสงสัยเกี่ยวกับเรื่องของบุคคลนั้น พระพุทธเจ้าจะเสด็จมาแล้วทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้น เป็นพุทธกรรมก่อนสุดท้าย บางเรื่องเป็นพุทธกรรมที่ข้ามมาแทนพุทธกรรมการเกิดปัญหาและการแก้ปัญหา ส่วนพุทธกรรมสุดท้ายคือการแสดงธรรมพบ ๓๘ เรื่อง เป็นการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า โดยส่วนใหญ่เพื่อแก้ข้อสงสัยซึ่งเป็นพุทธกรรมที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกับการเกิดข้อสงสัย และบางเรื่องการแสดงธรรมเป็นพุทธกรรมแทนการแก้ปัญหา

๑. กลุ่มเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา คือเรื่องที่มีบุคคลสำคัญในการดำเนินเรื่องเป็นบุคคลทั่วไปที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา ได้แก่คฤหัสถ์ทั่วไป นักบวชนอกศาสนา เช่นดาบส ชฎิล สาวกของเจ้าลัทธิตั้ง ๖ ที่มีอิทธิพลในสมัยพุทธกาล กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนานี้พบ ๖๗ เรื่อง มีโครงสร้างพุทธกรรมดังนี้

ตารางที่ ๕ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๑. ยมกวรรค										
๑	๑.๒ มัจจุรณทลี	√	√		√	√	√	√	√	√	√
๒	๑.๔ ความเกิดขึ้นของนางกาลิยักษิณี	√	√		√	√		√	√		
๓	๑.๘ สญชัย	√			√	√				√	√
๔	๑.๑๐ นายจุนทสุกริก	√			√		√			√	√
๕	๒.๔ พาลนักรัศมี	√			√	√				√	√
	๓. จิตตวรรค										
๖	๓.๘ นันทโคปาลกะ	√	√		√			√	√	√	√
	๔. ปุပ္ผวรรค										
๗	๔.๕ โกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่	√	√		√	√		√	√	√	√
๘	๔.๖ ปาฐิกาชิวก	√	√		√	√		√	√		
๙	๔.๑๒ ครหทินัน	√	√		√	√		√	√	√	√
	๕. พาลวรรค										
๑๐	๕.๑ บุรุษคนใดคนหนึ่ง	√	√		√	√		√	√	√	√
๑๑	๕.๓ อานนทเศรษฐี	√			√	√				√	√
๑๒	๕.๔ โจรผู้ทำลายปม	√	√		√	√		√	√	√	√
๑๓	๕.๕ สุมณมาลากาล	√	√		√	√	√			√	√
๑๔	๕.๑๑ ชัมพูกาชิวก	√	√	√	√	√		√	√	√	√

ตารางที่ ๕ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุนิธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
๔๐	๑๘.๑ บุตรของนายโคฆาตก์	√	√		√	√		√	√	√	√
	๑๙. ชัมมัญญวรรค										
๔๑	๑๙.๑ มหาอำมาตย์ผู้วินิจฉัย	√			√					√	√
๔๒	๑๙.๗ พราหมณ์คนใดคนหนึ่ง	√			√	√		√			
๔๓	๑๙.๘ เดียรถิรี	√			√	√				√	√
๔๔	๑๙.๙ พรานเบ็ดชื่ออริยะ	√	√		√	√		√	√		
๔๕	๒๐.๘ พ่อค้ามีทรัพย์มาก	√	√		√	√		√	√	√	√
	๒๑. ปภินณกวรรค										
๔๖	๒๑.๒ กุมาริกากินไข่ไก่	√	√		√	√		√	√		
	๒๒. นiryวรรค										
๔๗	๒๒.๑ นางปริพาชกาชื่อสุนทรี	√			√	√	√			√	√
๔๘	๒๒.๒ สัตว์ผู้ถูกทุกข์เบียดเบียน	√			√	√				√	√
๔๙	๒๒.๔ บุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ	√	√		√	√		√	√	√	√
๕๐	๒๒.๘ นิกรนถ์	√	√	√	√	√		√	√	√	√
๕๑	๒๒.๙ สาวกเดียรถิรี	√	√		√	√		√	√		
	๒๓. นาควรรค										
๕๒	๒๓.๓ บุตรของพราหมณ์เต่า	√	√		√	√		√	√		
๕๓	๒๓.๖ ช้างชื่อปาเวระกะ	√			√	√				√	√

ตารางที่ ๕ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา (ต่อ)

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญหา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การพึงธรรม	การบรรลุนิธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๒๔. ตัณหาวรรค										
๕๔	๒๔.๔ เรือนจำ	√			√					√	√
๕๕	๒๔.๘ มาร	√			√						√
๕๖	๒๔.๙ อุปกาชีวก	√			√	√		√			
๕๗	๒๔.๑๑ เศรษฐีผู้ไม่มีบุตร	√			√					√	√
	๒๖. พรหมณวรรค										
๕๘	๒๖.๓ มาร	√			√					√	√
๕๙	๒๖.๔ พรหมณ์คนใดคนหนึ่ง	√	√		√	√		√	√		
๖๐	๒๖.๖ บรรพชิตรูปใดรูปหนึ่ง	√	√		√	√		√	√		
๖๑	๒๖.๑๐ ชฎิลพรหมณ์	√			√	√		√			
๖๒	๒๖.๑๑ กุหกพรหมณ์	√			√	√				√	√
๖๓	๒๖.๑๓ พรหมณ์คนใดคนหนึ่ง	√	√		√	√		√	√		
๖๔	๒๖.๑๕ พรหมณ์ ๒ คน	√			√					√	√
๖๕	๒๖.๑๖ อภิโสภณการทราพรหมณ์	√	√	√	√	√		√	√	√	√
๖๖	๒๖.๑๙ พรหมณ์คนใดคนหนึ่ง	√	√		√			√	√		
	สรุป	๖๖	๓๖	๔	๖๐	๔๗	๑๐	๔๑	๓๘	๔๑	๔๓
	คิดเป็นร้อยละ	๑๐๐	๕๔.๕	๖.๑	๕๐.๕	๗๑.๒	๑๕.๒	๖๒.๑	๕๗.๖	๖๒.๑	๖๕.๒

จากตารางโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งพบ ๖๗ เรื่อง มีรายละเอียดการเกิดพฤติกรรมดังนี้

พฤติกรรมที่ ๑ ความเป็นมา กล่าวถึงที่มาของบุคคลสำคัญในเรื่องซึ่งส่วนใหญ่เป็นสาวกของลัทธิอื่น แสดงให้เห็นว่าในสมัยพุทธกาลมีสำนักหรือลัทธิความเชื่อหลายสำนัก แต่ละสำนักก็มีสาวกของตน โดยสำนักครูที่มีชื่อเสียงที่เกิดร่วมในสมัยพุทธกาลมี ๖ สำนัก เรียกว่า “ติดถกร” หมายถึงคณาจารย์ ๖ คน คือ ปุณณกัสสป มัคขลิโคสาล อชิตเกสกัมพล ปุกุทธกัจจายนะ สันยชัยเว ลัญฐบุตร และนิครนถนาฏบุตร แต่ละสำนักของครูเหล่านี้มีความเชื่อและหลักปฏิบัติที่แตกต่างกัน เรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่เป็นนักบวชนอกพระพุทธศาสนา เรียกว่า เดียร์ถ์ ได้แก่ ดาบส ชฎิล ชีเปลือย นิครนถ์ พราหมณ์ อาชีวก และปริพาชก เป็นต้น ซึ่งนักบวชแต่ละประเภทมีลักษณะดังนี้

ชฎิล หมายถึง นักบวชประเภทหนึ่ง เปล่าผมมุ่นเป็นมวยสูงขึ้นไป มักถือลัทธิบูชาไฟ บางครั้งจัดเข้าในพวกฤๅษี บางครั้งก็เรียกว่า ดาบส หมายถึง ผู้บำเพ็ญตบะ ผู้เผากิเลส

ชีเปลือย หมายถึง นักบวชจำพวกหนึ่ง ถือเพศเปลือยกาย

นิครนถ์ หมายถึง นักบวชนอกพระพุทธศาสนาที่เป็นสาวกของนิครนถนาฏบุตร, นักบวชในศาสนาเชน

พราหมณ์ เป็นวณะหนึ่งที่สำคัญในสังคมอินเดีย ถือว่าตนเป็นวณะที่ประเสริฐสุด

อาชีวก หมายถึง นักบวชชีเปลือยพวกหนึ่งในครั้งพุทธกาล เป็นสาวกของมัคขลิโคสาล

ปริพาชก หมายถึง นักบวชนอกพระพุทธศาสนาพวกหนึ่ง ชอบสัญจรไปในที่ต่างๆ เพื่อแสวงหาธรรมะทางศาสนาปรัชญาที่ตนนับถือ

การกล่าวถึงความเป็นมาของบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่มีความเชื่อและการปฏิบัติตนที่แตกต่างจากหลักพระพุทธศาสนาทำให้นำไปสู่พฤติกรรมสำคัญอื่นๆตามมา

พฤติกรรมที่ ๒ การเลื่อมใส พบ ๓๖ เรื่อง จากการศึกษาค้นคว้า บุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสคือบุคคลที่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วอาจได้รับการแก้ไขปัญหา หรือได้ฟังธรรมแล้วทำให้มีจิตเลื่อมใส หันมานับถือพระพุทธศาสนา โดยเหตุที่ทำให้บุคคลนอกพระพุทธศาสนาได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าได้แก่ ๑. บุคคลนั้นเกิดปัญหาชีวิต แล้วเข้ามาขอความ

ช่วยเหลือในสำนักพระพุทธเจ้า ๒. บุคคลนั้นปรากฏในข่ายพระญาณของพระพุทธเจ้า ในขณะที่ทรงตรวจคูศัตว์โลก จึงเสด็จมาทรงโปรดบุคคลนั้น และ ๓. บุคคลที่ได้ยินชื่อเสียงของพระพุทธเจ้าแล้วมีความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่งจึงมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

๑. บุคคลนั้นเกิดปัญหาชีวิต แล้วเข้ามาขอความช่วยเหลือในสำนักพระพุทธเจ้า เมื่อปัญหาของคุณได้รับการแก้ไข ก็เกิดความศรัทธาเลื่อมใสหันมานับถือพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องอายุวัฒนกุมาร ในสหัสสวรรค กล่าวถึงพราหมณ์คนหนึ่งออกจากการบำเพ็ญตบะแล้วมีครอบครัวมีบุตร ๑ คน พราหมณ์ผู้เป็นสหายไม่อวยพรและบอกว่าเด็กคนนี้จะมียายุไม่เกิน ๗ วัน โดยแนะวิธีแก้ปัญหาคือให้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงช่วยแก้ไขโดยให้สร้างมณฑป และจัดอาสนะสำหรับพระองค์กับภิกษุ สวดพระปริตร เด็กนั้นจึงมีชีวิตรอดและมีอายุยืน หลังจากนั้นครอบครัวของพราหมณ์จึงหันมานับถือพระพุทธศาสนา

๒. บุคคลนั้นปรากฏในข่ายพระญาณของพระพุทธเจ้า ในขณะที่ทรงตรวจคูศัตว์โลก จึงเสด็จมาทรงโปรดบุคคลนั้น โดยพระองค์อาจส่งพระสาวกไปก่อนจากนั้นพระองค์จะเสด็จตามไป ทำให้ปัญหาของบุคคลนั้นยุติโดยสิ้นเชิง เช่น เรื่องโกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่ ในปุပ္ผวรรค กล่าวถึงเศรษฐีชื่อโกสิยะ เป็นผู้มีความตระหนี่มาก อยากกินขนมเบื้องแต่ไม่บอกภรรยาเพราะกลัวสิ้นเปลือง เมื่อภรรยาทำขนมให้โดยเศรษฐีให้ทำงานเบื้องที่พอสำหรับตนบริโภคนคนเดียวเท่านั้น พระพุทธเจ้าทรงทอพระเนตรด้วยทิพยญาณจึงโปรดให้พระมหาโมคคัลลานะมาทรมานเศรษฐี เพื่อให้หมดมานะ จากนั้นพระองค์เสด็จตามมาแล้วแสดงธรรมแก่เศรษฐี เศรษฐีเกิดความเลื่อมใส ถวายทานด้วยขนมเบื้องแก่พระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลาย หลังจากนั้นก็หมั่นทำทาน ตั้งมั่นในความดีตามหลักพระพุทธศาสนา เรื่องขัมพุกาชีวิต ในพาลวรรค กล่าวถึงขัมพุกาชีวิตซึ่งได้รับทุกข์เวทนาในการดำรงชีวิตจนต้องอ้างตนเป็นผู้วิเศษเพื่อปกปิดเรื่องอายุของตน พระพุทธเจ้าทอพระเนตรเห็นในข่ายพระญาณจึงเสด็จมาโปรด ขัมพุกาเกิดความเลื่อมใส มีดวงตาเห็นธรรม ได้บรรลุอรหัตผล แล้วขอบวชในพระพุทธศาสนา

๓. บุคคลที่ได้ยินชื่อเสียงของพระพุทธเจ้าแล้วมีความต้องการอย่างใดอย่างหนึ่งจึงมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เพื่อทูลถามปัญหาหรือทูลขอความต้องการของตน เมื่อได้รับคำตอบที่มาพร้อมการแสดงธรรม บุคคลนั้นก็เกิดความเลื่อมใสและยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน หรืออาจบรรลุธรรมด้วย เช่น เรื่องบรรพชิตรูปใดรูปหนึ่ง ในพราหมณวรรค กล่าวถึงพราหมณ์คนหนึ่งบวช

ในลัทธิอื่น เห็นว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระสาวกของพระองค์ว่าบรรพชิต ก็คิดว่าพระพุทธองค์ควรตรัสเรียกตนเช่นนั้นบ้างจึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลเรื่องที่ตนคิด พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเรื่องเหตุที่จะเรียกบุคคลว่าบรรพชิตได้ บุคคลนั้นต้องมีความประพฤติเช่นไร หลังจบพระธรรมเทศนาพราหมณ์ผู้นั้นมีดวงตาเห็นธรรม บรรลุเป็นโสดาบัน จะเห็นได้ว่าแม้บุคคลนั้นบวชในลัทธิอื่นอยู่แล้ว แต่ก็รู้จักแสวงหาธรรม เมื่อพบคำตอบหรือแนวทางที่ถูกต้องกว่าก็สามารถเปลี่ยนความเชื่อได้

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมกรรมกรรมเลื่อมใส สามารถแบ่งได้เป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่ ๑. บุคคลที่ไม่เคยเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า และ ๒. บุคคลที่ได้เข้าเฝ้าแล้วได้ฟังธรรมแต่ไม่เกิดความเลื่อมใส โดยกลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมกรรมกรรมเลื่อมใสพบว่าส่วนใหญ่เป็นบุคคลที่ไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

๑. บุคคลที่ไม่เคยเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็จะไม่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าด้วย โดยเป็นบุคคลที่เกิดปัญหา หรือเหตุการณ์ที่เป็นปัญหาแล้วมีภิกษุไปรับรู้จึงกลับมาทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็จะทรงอธิบายเรื่องราวของบุคคลนั้น บางเรื่องพระพุทธเจ้าและพระสาวกไปรับรู้ด้วย จึงทรงยกเรื่องของบุคคลนั้นมาเป็นอุทาหรณ์ในการแสดงธรรม เช่น เรื่องเรือนจำ ในคัมภีร์วรรคกล่าวถึงกลุ่มโจรกลุ่มหนึ่งที่ถูกพวกราชบุรุษจับกุมตัวได้แล้วพันนาการด้วยเครื่องจองจำรับการลงอาญาต่อไป ภิกษุกลุ่มหนึ่งผ่านไปเห็นจึงนำเรื่องดังกล่าวมากราบทูลพระพุทธเจ้า และทูลถามเรื่องเครื่องจองจำ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเทศนาเรื่องเครื่องผู้ทั้งหลาย จากเรื่องเรือนจำนี้จะเห็นได้ว่ากลุ่มโจรหรือราชบุรุษเหล่านั้นไม่เกี่ยวข้องกันกับพระพุทธศาสนา ไม่ได้มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อแก้ปัญหของตน บุคคลเหล่านั้นเกิดปัญหาและเผชิญปัญหานั้นโดยไม่มีบุคคลจากพระพุทธศาสนาเข้าไปช่วย เรื่องราวของกลุ่มบุคคลเหล่านี้จึงเป็นอุทาหรณ์สำหรับการยกประกอบการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าแก่พุทธบริษัททั้งหลายเท่านั้น

๒. บุคคลที่ได้เข้าเฝ้าแล้วได้ฟังธรรมแต่ไม่เกิดความเลื่อมใส โดยบุคคลนั้นได้ยินชื่อเสียงของพระพุทธเจ้า จึงอยากเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าบ้าง อาจมีความอยากรู้หรือต้องการการยอมรับบางอย่าง โดยที่ไม่รู้หรือเข้าใจลักษณะความเป็นพระพุทธศาสนาที่แท้จริง เนื่องจากสำนักพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าก็เป็นสำนักครูที่มีอิทธิพลแพร่หลายอยู่ในขณะนั้น หากได้เข้าเฝ้าและได้รับการยอมรับบางอย่างก็ถือว่าเป็นเรื่องดี แต่หลังจากเข้าเฝ้าแล้ว หรือแม้แต่มีโอกาสได้ฟัง

ธรรมจากพระพุทธเจ้าโดยตรงก็ไม่เกิดความเข้าใจ หรือเลื่อมใสใดๆ โดยบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วไม่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสพบ ๓ เรื่อง ได้แก่ เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง ในอัมมัญจวรรค เรื่องอุปกาชีวิต ในคณหาวรรค และเรื่องชฎิลพราหมณ์ ในพราหมณวรรค เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง กล่าวถึงพราหมณ์คนหนึ่งบวชในลัทธิต่ออื่น ได้ยินว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระสาวกของพระองค์ว่าภิกษุ คิดว่าพระองค์ควรเรียกตนว่าภิกษุเช่นกัน จึงเดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลเรื่องที่ตนคิด พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเรื่องลักษณะของภิกษุและผู้ไม่ใช่ภิกษุ หลังจบพระธรรมเทศนาไม่ปรากฏว่าพราหมณ์ผู้นั้นมีความเลื่อมใสหรือบรรลุธรรมใดๆ เรื่องอุปกาชีวิต กล่าวถึงอาชีพชื่ออุปกะ ได้เห็นพระพุทธเจ้าระหว่างที่พระองค์เสด็จไปเมืองพาราณสี เห็นพระอินทรี พระฉวีบริสุทธีผ่องใส จึงถามพระพุทธเจ้าว่าทรงบวชกับใครและใครเป็นศาสดาของพระองค์ พระพุทธเจ้าตรัสตอบอุปกาชีวิตแล้วทรงแสดงธรรม หลังจบพระธรรมเทศนาอุปกาชีวิตไม่เกิดความเลื่อมใสในธรรมนั้น โดยไม่ยินดี ไม่คัดค้านพระดำรัสของพระพุทธเจ้า แต่สั่นศีรษะ แลบลิ้น แล้วเดินจากไปตามทางคนเดียว ส่วนเรื่องชฎิลพราหมณ์ กล่าวถึงชฎิลพราหมณ์คนหนึ่งคิดว่าตนเกิดในตระกูลพราหมณ์ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระสาวกของพระองค์ว่าพราหมณ์ พระองค์ก็ควรตรัสเรียกตนว่าพราหมณ์ด้วยเช่นกัน จึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลเรื่องตามที่ตนคิด พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเรื่องลักษณะแห่งพราหมณ์ หลังจบพระธรรมเทศนา ไม่ปรากฏว่าชฎิลพราหมณ์นั้นเกิดความเลื่อมใสในธรรม

การที่บุคคลได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระองค์แล้วไม่เกิดความเลื่อมใส หรือยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาในเรื่องเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าบุคคลเหล่านี้ยังมีมิจฉาทิฎฐิจึงยังไม่อาจมีดวงตาเห็นธรรมของพระพุทธเจ้าได้ และในขณะที่เดียวกันพระธรรมของพระพุทธเจ้าก็เป็นของมีค่าแต่หาใช่ของวิเศษที่จะบันดาลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่บุคคลที่ยังมีดวงใจยังไม่เปิดกว้างพอจะรับธรรมะของพระองค์ได้

พฤติกรรมที่ ๓ การบวช กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนาพบ ๔ เรื่อง ได้แก่

๑. เรื่องชัมพูกาชีวิต ในพาลวรรค กล่าวถึงชัมพูกะซึ่งอ้างตนเป็นผู้วิเศษ เพื่อปกปิดความน่าอายในการดำเนินชีวิต เช่น เปลือยกาย กินอุจจาระต่างข้าว เป็นต้น โดยบอกว่า

วิธีที่ตนปฏิบัติคือทางหลุดพ้น แต่เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดก็มีดวงตาเห็นธรรม ขอบวชในพระพุทธศาสนา

๒. เรื่องปุโรหิตชื่ออัคคิทัตต์ ในพุทธวรรค กล่าวถึงปุโรหิตชื่ออัคคิทัตต์ไม่ต้องการรับราชการต่อจึงทูลขอพระราชานุญาตเพื่อออกบวชในลัทธิอื่น พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรในข่ายพระญาณจึงเสด็จมาโปรด อัคคิทัตต์เกิดความเลื่อมใส มีดวงตาเห็นธรรมจึงขอบวชในพระพุทธศาสนา

๓. เรื่องนิครนถ์ ในนiryวรรค กล่าวถึงนักบวชในสำนักของพวกนิครนถ์ที่ยังมีสิ่งปกปิดร่างกายต่างจากพวกชีเปลือย ภิกษุเข้าใจว่ายังมีความละเอียดอยู่ แต่พวกนิครนถ์บอกว่าภิกษุเหล่านั้นเข้าใจผิด ได้โต้เถียงกัน แล้วพากันไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมพวกนิครนถ์เหล่านั้นเกิดความเลื่อมใส มีดวงตาเห็นธรรมจึงขอบวชในพระพุทธศาสนา

๔. เรื่องอภิกโกสการทราชพราหมณ์ ในพราหมณวรรค กล่าวถึงพราหมณ์ครอบครัวหนึ่ง โกรธพระพุทธเจ้าเพราะทำให้คนในครอบครัวออกบวชไปที่ละคน แต่เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าก็เกิดความเลื่อมใส และขอบวชในพระพุทธศาสนา

บุคคลจากเรื่องทั้ง ๔ เรื่องนี้มีเป้าหมายในการแสวงหาทางหลุดพ้น แต่ยังเป็นทางที่ไม่ถูกต้อง เมื่อได้รับการโปรดจากพระพุทธเจ้าจึงมีความเลื่อมใส บรรลุธรรม และเนื่องจากเป้าหมายในชีวิตเพื่อหาทางหลุดพ้น บุคคลเหล่านี้จึงขอบวชในพระพุทธศาสนา มุ่งบำเพ็ญเพื่อนิพพาน นอกจากนี้จากจำนวนเรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ๖๖ เรื่อง ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใส ๓๖ เรื่อง ในจำนวนนี้มีเพียง ๔ เรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมการบวช ซึ่งเป็นจำนวนที่น้อย แสดงให้เห็นว่าการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้าไม่ได้มุ่งหวังให้คนหันมาบวชเป็นสาวกจำนวนมากๆ แต่ต้องการชี้ให้เห็นว่าคำสอนของพระพุทธศาสนาสามารถนำไปปรับใช้และแก้ปัญหามของบุคคลต่างๆ ได้ แม้บุคคลนั้นจะมีความเชื่อหรือศรัทธาในลัทธิอื่นๆ แต่คำสอนหรือธรรมของพระพุทธเจ้าก็เป็นคำสอนที่เหมาะสมกับบุคคลเพื่อใช้แก้ปัญหที่เกิดขึ้นได้โดยไม่จำเป็นต้องหันมาบวชเป็นสาวกพระพุทธเจ้า

พฤติกรรมที่ ๔ การเกิดปัญหา พบ ๖๐ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๕๐.๕ ปัญหาที่บุคคลนอกพระพุทธศาสนาประสบได้แก่ ๑. ปัญหาชีวิตของบุคคลนั้น และ ๒. ปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อ

พระพุทธศาสนาและพระพุทธเจ้า

๑. ปัญหาชีวิตของบุคคลนั้นคือ บุคคลสำคัญในเรื่องประสบปัญหาและได้รับความเดือดร้อนจากปัญหาชีวิตที่เกิดขึ้น เช่น ปัญหาครอบครัว ปัญหาสุขภาพ ปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้ เรื่องมัญญกุนทล ในยมกวรรค กล่าวถึงมัญญกุนทลเป็นบุตรพราหมณ์คนหนึ่งที่มีความตระหนี่มาก ไม่เคยให้อะไรแก่ใคร เมื่อมัญญกุนทลอายุ ๑๖ ปีได้ล้มป่วยลง บิดาไม่ต้องการเสียค่ารักษาให้หมอจึงให้หมอบอกยารักษาแล้วไปหายามาปรุงให้บุตรกินเอง มัญญกุนทลไม่หายจากโรค เมื่อมีคนมาเยี่ยม บิดาก็จะนำมัญญกุนทลออกมานอนนอกบ้านเพราะกลัวว่าถ้าเข้าไปเยี่ยมในบ้าน คนเหล่านั้นจะเห็นทรัพย์สินของตน ในที่สุดจึงมีอาการทรุดลงเรื่อยๆ และเมื่อใกล้สิ้นใจ พระพุทธเจ้าทรงแผ่พระรัศมีให้มัญญกุนทลเห็น เขาเกิดความเลื่อมใสมาก เมื่อตายไปเกิดเป็นเทพบุตร จากนั้นกลับมาหาบิดาซึ่งกำลังมีความเศร้าโศก พระพุทธเจ้าเสด็จมา ทรงแสดงธรรม ทำให้มัญญกุนทลบรรลุธรรม และพราหมณ์ผู้เป็นบิดานั้นหันมานับถือพระพุทธศาสนา เรื่องอนติคันธกุมาร ในปิยวรรค กล่าวถึงอนติคันธกุมารเกิดในตระกูลผู้มีทรัพย์มาก ไม่ปรารถนาการเข้าใกล้หญิงใดๆ เมื่อบิดามารดาหาหญิงมาให้แต่งงานก็ปฏิเสธ โดยสั่งให้ช่างทำรูปหล่อผู้หญิงขึ้นและบอกกับบิดามารดาว่าถ้ามีหญิงที่งามเหมือนรูปหล่อนี้จะยอมแต่งงาน ต่อมาทราบว่าบิดามารดาหาหญิงที่มีความงามมากกว่ารูปหล่อนั้นได้ ก็ดีใจมาก แต่หญิงนั้นป่วยและเสียชีวิตในระหว่างทาง อนติคันธกุมารจึงเสียใจมาก ไม่กินไม่นอนจนล้มป่วยลง วันหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จมาบิณฑบาตผ่านมา พระองค์ทรงแสดงธรรมเทศนา อนติคันธกุมารจึงได้สติและบรรลुโสดาปัตติผล เป็นต้น

๒. ปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาและพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงอุปสรรคและปัญหาในช่วงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าท่ามกลางความแตกต่างและความหลากหลายของลัทธิความเชื่อในสังคมอินเดีย ปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อศาสนาของพระพุทธเจ้า เช่น การใส่ร้ายพระพุทธเจ้าและพระสาวก การปฏิเสธพระพุทธศาสนา การทำร้ายพระพุทธเจ้าและพระสาวก การขัดแย้งทางความคิด เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้ เรื่องเดยรติ์ ในขัมมัญญวรรค กล่าวถึงพวกเดยรติ์ทำอนุโมทนาบุญด้วยการกล่าวคำที่เป็นมงคลทั้งหลายแก่คนที่มาถวายทานแก่พวกตน แต่ภิกษุไม่ทำ คนทั้งหลายจึงกล่าวโทษภิกษุ พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติให้ภิกษุกล่าวอนุโมทนาบุญได้ ทำให้คนจำนวนมากหันมาถวายทานแก่ภิกษุ พวกเดยรติ์เสียผลประโยชน์เกิด

ความไม่พอใจจึงกล่าวโทษภิกษุของพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้เที่ยวกล่าวถากถามมากส่วนพวกตนไม่กล่าว เพราะเป็นผู้หนึ่งเฉย พระพุทธเจ้าทรงได้ยินเรื่องนี้จึงตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่าผู้เป็นมุนี ไม่ใช่ผู้หนึ่งเฉยแต่เป็นผู้ยังบาปให้สงบ เรื่องมาร ในสุขวรรค กล่าวถึงมารเข้าถึงชาวบ้านในหมู่บ้าน แห่งหนึ่งไม่ให้ถวายภัตตาหารแก่พระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลาย ขณะนั้นมีเด็กหญิง ๕๐๐ คนมาเข้า ฝ้าพระพุทธเจ้าถวายบังคมอยู่แต่ไม่ถวายภัตตาหาร มารจึงกล่าวเยาะเย้ยพระพุทธเจ้า ถ้ามถึงความ หิวของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเรื่องผู้ไม่กังวลเสวยปิณฑอาหาร เด็กหญิง ๕๐๐ คนนั้นบรรลุนิเวศน์แล้วถวายภัตตาหารแก่พระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลาย ส่วนมารนั้นหายไป

การเกิดปัญหาทั้ง ๒ ลักษณะของกลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนาแสดงให้เห็นว่าบุคคล นอกพระพุทธศาสนาก็พบปัญหาเช่นเดียวกับพุทธบริษัทในพระพุทธศาสนา ได้รับความเดือดร้อน จากปัญหานั้น แต่ปัญหาที่แตกต่างไปจากกลุ่มพุทธบริษัทคือเป็นปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อ พระพุทธศาสนาและพระพุทธเจ้า เพื่อทำให้เกิดความเสื่อมเสีย ซึ่งตลอดระยะเวลาของการประกาศ พระศาสนาพระพุทธเจ้าและพระสาวกต้องประสบกับปัญหาเหล่านี้อยู่เสมอ

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหา มีทั้งสิ้น ๖ เรื่อง ได้แก่

เรื่องอหิเปรต ในพาลวรรค

เรื่องสัจฉิกุญเปรต ในพาลวรรค

เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลูกของพระสารีบุตรเถระ ในสหัสวรรค

เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระ ในสหัสวรรค

เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นสหายของพระสารีบุตรเถระ ในสหัสวรรค

เรื่องอชครเปรต ในทัณฑวรรค

เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาทั้ง ๖ เรื่อง แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. เรื่องของบุคคลนั้นเป็นข้อสงสัยที่พระสาวกนำไปทูลพระพุทธเจ้าเพื่อให้เกิดการแสดง ธรรม ได้แก่ เรื่องอหิเปรต เรื่องสัจฉิกุญเปรต และเรื่องอชครเปรต โดยการเกิดพฤติกรรมจะข้าม ไปเป็นการเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕) และการแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๑๐)

๒. บุคคลนั้นถูกนำไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อให้ได้ฟังธรรม ได้แก่ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลูก ของพระสารีบุตรเถระ เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตรเถระ และเรื่องพราหมณ์ผู้เป็น สหายของพระสารีบุตรเถระ การเกิดพฤติกรรมจะข้ามไปที่พฤติกรรมการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗)

และพฤติกรรมกรรมการบรรลุมรรณ (พฤติกรรมที่ ๘)

พฤติกรรมที่ ๕ การแก้ปัญหา พบ ๔๗ เรื่อง โดยวิธีการแก้ปัญหา ได้แก่ บุคคลนั้นแก้ปัญหาด้วยตนเอง การแก้ปัญหาด้วยการไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อทูลขอความช่วยเหลือ และการแก้ปัญหาที่พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกเข้ามาช่วยเหลือบุคคลนั้นเอง

การแก้ปัญหาด้วยตนเอง เช่น เรื่องช้างชื้อปาเวระกะ ในนาควรรค กล่าวถึงช้างศึกของพระเจ้าโกศลตกลงไปในสระ ไม่สามารถขึ้นจากสระได้เพราะอายุมากแล้ว ทำให้ได้รับทุกขเวทนาและอาจตายได้ พระเจ้าโกศลจึงแก้ปัญหาด้วยการให้ทหารตีกลองศึก ช้างได้ยินเสียงกลองศึกก็ฮึกเหิมมีกำลังเสมือนพร้อมออกรบสามารถขึ้นมาจากสระได้ ภิคุชทั้งหลายเห็นเรื่องช้างชื้อปาเวระกะนี้จึงนำเรื่องไปทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ภิคุชเหล่านั้น เรื่องสุปปพุทธสาकยะ ในปาปวรรค กล่าวถึงพระเจ้าสุปปพุทธะผู้ถูกอาฆาตพระพุทธเจ้าด้วยเหตุ ๒ ประการคือทำให้พระนางพิมพาซึ่งเป็นพระธิดาของ และทำให้พระเทวทัตซึ่งเป็นพระโอรสของแล้วทำตนเป็นผู้ผูกแหวต่อพระเทวทัต เมื่อพระพุทธเจ้าจะเสด็จไปยังที่ทรงรับนิมนต์ไว้ก็ส่งคนให้ไปปิดทางเสด็จ พระพุทธเจ้าทรงทำนายว่าพระเจ้าสุปปพุทธะจะถูกธรณีสูบภายใน ๗ วัน เมื่อได้รับพุทธทำนายเช่นนี้ทำให้พระเจ้าสุปปพุทธะได้รับความเดือดร้อน ไม่ต้องการถูกธรณีสูบจึงแก้ปัญหาด้วยการขึ้นไปอยู่บนปราสาทชั้น ๗ ปิดทางเข้าออกทุกทาง ไม่ให้สัมผัสหรืออยู่ใกล้พื้นดิน อยางไรก็ตามกรรมชั่วที่พระเจ้าสุปปพุทธทำต่อพระพุทธเจ้าทำให้ไม่สามารถหลีกเลี่ยงผลแห่งกรรมได้ ในวันที่เจ็ดจึงถูกธรณีสูบลงมหานรกอเวจี เป็นต้น จะเห็นได้ว่าการแก้ปัญหาด้วยตนเองของบุคคลสอดคล้องกับปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นปัญหาที่เกิดจากกรรมไม่ดีซึ่งมีเจตนาในการทำกรรมนั้น การแก้ปัญหาด้วยตนเองก็จะไม่สัมฤทธิ์ผล แต่หากเป็นปัญหาทั่วไปและการแก้ปัญหาด้วยตนเองทำด้วยปัญญา ปัญหานั้นก็ยุติลงด้วยดี

การแก้ปัญหาด้วยการไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อทูลขอความช่วยเหลือ เนื่องจากบุคคลนั้นอาจได้ยินชื่อเสียงของพระพุทธเจ้า เมื่อเกิดปัญหาขึ้นก็เข้าไปในสำนักพระพุทธศาสนาและทูลขอความช่วยเหลือ ทำให้ปัญหาได้รับการแก้ไขในที่สุด เช่น เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลิยักษิณี ในยมกวรรค กล่าวถึงหญิงผู้เป็นหมันคนหนึ่งหาผู้หญิงอีกคนมาให้รับใช้สามีเพื่อจะได้มีบุตร แต่กลัวว่าเมื่อหญิงนั้นมีบุตรแล้วตนจะต้องถูกใช้ให้ทำงานหนักและจะไม่ได้สมบัติจึงวางแผนทำให้หญิงคนนั้นแท้งถึง ๓ ครั้ง และเสียชีวิตในครั้งที่ ๓ ก่อนสิ้นใจหญิงแท้งนั้นผูกพยาบาทหญิงหมัน ในชาติ

ต่อมาหญิงแท้งเกิดเป็นแมว ส่วนหญิงหมั้นเกิดมาเป็นแม่ไก่ แมวกินไข่ของแม่ไก่และฆ่าแม่ไก่ตาย ชาติต่อมาแม่ไก่เกิดเป็นเสือ แมวเกิดเป็นเนื้อ เสือกินลูกเนื้อและแม่เนื้อ ชาติปัจจุบันแม่เนื้อซึ่งคือหญิงที่แท้งเกิดเป็นยักษ์ณี ส่วนเสือซึ่งคือหญิงหมั้นนั้นเกิดเป็นกุลธิดาในเมืองสาวัตถี นางยักษ์ณีตามมากินทารกของกุลธิดานั้นสองคนแล้ว และกำลังจะมากินคนที่สาม กุลธิดานั้นจึงเข้าไปในสำนักพระพุทธเจ้าเพื่อทูลขอความช่วยเหลือ และถวายทารกนั้นแก่พระพุทธเจ้า นางยักษ์ณีตามมาเพื่อจะกินเด็ก พระพุทธเจ้าตรัสแสดงธรรม นางยักษ์ณีเกิดความเลื่อมใส เลิกจองเวรต่อกัน เป็นต้น

การแก้ปัญหาที่พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกเข้ามาช่วยเหลือบุคคลนั้นเอง ในขณะที่บุคคลนั้นเกิดปัญหาและได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อนหรือกำลังกระทำการสิ่งที่ทำให้เกิดปัญหาความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านไปพบหรือทอดพระเนตรจากทิพยญาณ ก็จะเสด็จไปโปรดบุคคลนั้น ทำให้ปัญหาได้รับการแก้ไข เช่น เรื่องพ่อค้ามีทรัพย์มาก ในมคควรรค กล่าวถึงพ่อค้าคนหนึ่งบรรทุกผ้ามาเต็มเกวียนจากกรุงพาราณสีเข้าสู่กรุงสาวัตถี หยุดพักริมน้ำแล้วตั้งในจะอยู่ขายผ้าให้หมด พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรพ่อค้าด้วยทิพยจักขุ ตรัสว่าพ่อค้านี้จะมีชีวิตได้อีก ๗ วัน จากนั้นจึงเสด็จไปโปรด พ่อค้าถวายภัตตาหารแก่พระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลาย แล้วฟังธรรมได้บรรลุโสดาปัตตผล ในวันที่ ๗ พ่อค้านั้นเสียชีวิตแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต เรื่องอานนทเศรษฐี ในพาลวรรค กล่าวถึงอานนทเศรษฐีเป็นผู้ที่มีความตระหนี่มากและสอนให้บุตรชื่อมูลสิริมีความตระหนี่ด้วย ก่อนตายก็ไม่ยอมบอกที่ซ่อนสมบัติแก่บุตร เมื่อตายไปเกิดเป็นบุตรหญิงจันทาล ถูกทิ้งให้เป็นขoitาน เมื่อเดินผ่านไปที่บ้านของคนก็ระลึษาติได้ อ้างว่าตนคืออานนทเศรษฐี จะเข้าไปในบ้านแต่มูลสิริไม่เชื่อและไล่ทุบตีออกมา พระพุทธเจ้าเสด็จผ่านไปทรงพบเหตุการณ์ดังกล่าว จึงทรงเชิญมูลสิริออกมาและทรงแสดงให้เห็นว่าเด็กขoitานนั้นเป็นอานนทเศรษฐีกลับชาติมาเกิดจริง ด้วยการให้เด็กขoitานนั้นบอกที่ซ่อนสมบัติ มูลสิริจึงเชื่อว่าเด็กนั้นเป็นบิดาของตนที่ตายไปแล้วจริงๆ พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม มูลสิริเกิดความเลื่อมใสและบรรลุ

เรื่องของบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหา พบ ๑๓ เรื่อง โดยแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่

๑. กลุ่มเรื่องที่ปัญหาของบุคคลนั้นยุติได้ด้วยการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า พบ ๓ เรื่อง ได้แก่ เรื่องมาร ในคณหาวรรค กล่าวถึงมารแปลงเป็นช่างเองวงรัดกระหม่อมพระราหู เพื่อให้พระพุทธเจ้าทรงโกรธ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม หลังจากนั้นมารจึงหายไป เรื่องมาร

ในพราหมณ์วรรค กล่าวถึงมารแปลงเป็นคนเข้าไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงรู้จึงทรงแสดงธรรม หลังจากนั้นมารจึงหายไป และเรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง ใน พราหมณ์วรรค กล่าวถึงพราหมณ์คนหนึ่งมาตามหาทาสซึ่งหนีมาพบกับพระพุทธเจ้า เมื่อพบว่าทาสของตนอยู่กับพระพุทธเจ้าก็กล่าวบริภาษพระองค์และให้พระองค์ส่งทาสคืนมา พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรม เมื่อพราหมณ์นั้นได้ฟังธรรมก็เกิดความเลื่อมใสและบรรลุธรรม กลุ่มเรื่องนี้จะเกิดการข้ามพฤติกรรมไปที่การแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๕) หรือการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) และการบรรลุธรรม (พฤติกรรมที่ ๘)

๒. กลุ่มเรื่องที่ถูกละเลยต่อพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงแสดงธรรม โดยบุคคลนั้นจะไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้า ภิกษุหรือพระสาวกได้เห็นเรื่องของบุคคลนั้น นำมาเป็นอุทาหรณ์ในการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เรื่องของบุคคลกลุ่มนี้จะปรากฏการข้ามพฤติกรรมไปที่พฤติกรรมการเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕) และการแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๑๐)

พฤติกรรมที่ ๖ การรับผลของการกระทำ พบ ๑๐ เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นการรับผลการกระทำไม่ดี ได้แก่ ทำไม่ดีต่อบุคคลอื่น มุ่งประทุษร้ายต่อพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องนายจุนทสุกริก ในยมกวรรค กล่าวถึงนายจุนทะมีอาชีพเลี้ยงสุกรและฆ่าสุกรขายเนื้อ โดยไม่เคยทำบุญ ผลกรรมชั่วนั้นทำให้เจ็บป่วยได้รับความทรมาณส่งเสียงร้องเหมือนสุกรที่ถูกฆ่า เสียงร้องนั้นทำให้ภิกษุเข้าใจว่าเป็นเสียงสุกร ทูลบอกต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงชี้แจงว่าเสียงร้องนั้นเป็นเสียงของนายจุนทะ ซึ่งเป็นผลมาจากการทำบาปมาตลอดชีวิต ส่วนเรื่องที่ได้รับผลการกระทำดี เนื่องจากบุคคลนั้นประพฤติปฏิบัติดีต่อพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องสุมนมลากาล ในพาลวรรค กล่าวถึงนายสุมน มีหน้าที่นำดอกไม้ถวายเข้าวัง วันหนึ่งเห็นพระพุทธเจ้าแล้วเกิดความเลื่อมใสจึงถวายดอกไม้ทั้งหมดต่อพระพุทธเจ้าโดยไม่กล่าวหาอาญา ด้วยผลแห่งกรรมดีนี้จึงเกิดเหตุอัศจรรย์คือดอกไม้ที่นายสุมนถวายลอยอยู่รอบพระพุทธเจ้าได้รับการกล่าวสาธุการ พระราชาก็มีศรัทธาร่วมกับนายสุมนด้วยจึงไม่ลงโทษนายสุมน

พฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม พบ ๔๑ เรื่อง การฟังธรรมในกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนาเป็นการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า แม้บางเรื่องพระพุทธเจ้าจะทรงส่งพระสาวก

ล่วงหน้าไปก่อนแต่บุคคลนั้นเพียงแกล้งความถือทิฐิสูง ต่อเมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าจึงเกิดความเลื่อมใส และมีดวงตาเห็นธรรม ส่วนเรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการฟังธรรมคือเรื่องที่บุคคลสำคัญในเรื่องนั้น ไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

พฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรม พบ ๓๘ เรื่อง จากกลุ่มเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมการฟังธรรม ๔๑ เรื่อง โดย ๓ เรื่องที่ไม่ปรากฏการบรรลุธรรม ได้แก่ เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง ในธัมมัญจวรรค เรื่องอุปกาชีวิต ในคณ्हวรรค และเรื่องชฎิลพราหมณ์ ในพราหมณ์วรรค ซึ่งทั้งสามเรื่องนี้ก็จะไม่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสด้วยเช่นกัน แสดงให้เห็นว่าการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าไม่เป็นผลต่อบางบุคคล โดยรายละเอียดของเรื่องผู้เขียนวิทยานิพนธ์กล่าวไว้แล้วในการอธิบายพฤติกรรมการเลื่อมใส

พฤติกรรมที่ ๙ การเกิดข้อสงสัย พบ ๔๑ เรื่อง แสดงให้เห็นถึงบุคคลหรือเหตุการณ์ที่เป็นปัญหา โดยปัญหานั้นอาจยุติไปแล้วหรือยังเกิดขึ้นแต่ไม่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ภิกษุทั้งหลายจึงเกิดข้อสงสัยและโต้เถียงกันในธรรมสภา การเกิดข้อสงสัยจะนำไปสู่การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ส่วนเรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัย เนื่องจากเรื่องของบุคคลนั้นยุติไปหลังการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) และการบรรลุธรรม (พฤติกรรมที่ ๘) กล่าวคือพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่บุคคลนั้นและ / หรือปัญหาของบุคคลนั้นได้ยุติลงแล้ว โดยภิกษุทั้งหลายหรือบุคคลอื่นไม่เกิดข้อสงสัยหรือนำมากราบทูลต่อพระพุทธเจ้าอีก

พฤติกรรมที่ ๑๐ การแสดงธรรม พบ ๔๑ เรื่อง เป็นการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเพื่อแก้ข้อสงสัยของภิกษุทั้งหลายเกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์นั้นๆ โดยเรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการแสดงธรรมเนื่องจาก การแสดงธรรมนั้นปรากฏในพฤติกรรมการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) แล้ว แต่การแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๑๐) นี้เป็นการแสดงต่อภิกษุทั้งหลายและพุทธบริษัทอื่นๆ ที่มาเข้าเฝ้าเพื่อฟังธรรมจากพระองค์เป็นจำนวนมาก

จากโครงสร้างเรื่องของกลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนาซึ่งพบ ๖๖ เรื่อง สามารถสรุปได้ดังนี้ พฤติกรรมความเป็นมาซึ่งปรากฏทุกเรื่อง แสดงให้เห็นที่มาของบุคคลที่มีความเชื่อความศรัทธาในลัทธิที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งล้วนแต่เป็นลัทธิความเชื่อที่มีชื่อเสียงร่วมกันในสมัยพุทธกาล

พฤติกรรมการเกิดปัญหา พบ ๖๐ เรื่อง โดยปัญหาที่พบมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ ปัญหาชีวิตของบุคคลนั้นซึ่งไม่แตกต่างกับปัญหาของกลุ่มบุคคลอื่นๆ และ ปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาและพระพุทธเจ้า ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอุปสรรคและปัญหาในช่วงการเผยแผ่พระพุทธศาสนา กลุ่มเรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหา ๖ เรื่องนั้นพบว่า จะเกิดการข้ามพฤติกรรมไปที่การเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕) และการแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๑๐) หรือข้ามไปที่พฤติกรรมการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) และการบรรลุธรรม (พฤติกรรมที่ ๘) โดยไม่เกิดพฤติกรรมอื่นอีก

พฤติกรรมการแก้ปัญหา พบ ๔๗ เรื่อง วิธีการแก้ปัญหาได้แก่ การแก้ปัญหาด้วยตนเอง การแก้ปัญหาด้วยการไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อทูลขอความช่วยเหลือ และการแก้ปัญหาด้วยการที่พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกเข้ามาช่วยเหลือบุคคลนั้น เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการแก้ปัญหาได้แก่ เรื่องที่ปัญหาของบุคคลนั้นยุติได้ด้วยการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า โดยข้ามพฤติกรรมไปที่การฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) และการบรรลุธรรม (พฤติกรรมที่ ๘) หรือข้ามไปที่พฤติกรรมการแสดงธรรม และเรื่องที่ถูกยกขึ้นมาทูลพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงแสดงธรรม จะเกิดการข้ามพฤติกรรมไปที่การเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๕) และการแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๑๐)

พฤติกรรมการรับผลการกระทำพบ ๑๐ เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นการรับผลการกระทำไม่ดี ส่วนเรื่องที่ได้รับผลของการกระทำดีจะเป็นเรื่องที่บุคคลนั้นทำดีต่อพระพุทธศาสนา พฤติกรรมการฟังธรรม และพฤติกรรมการบรรลุธรรม เป็นพฤติกรรมที่สัมพันธ์กัน การฟังธรรมจะเกิดขึ้นกับบุคคลที่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพบ ๔๑ เรื่อง

พฤติกรรมการบรรลุธรรมพบ ๓๘ เรื่อง โดยมี ๓ เรื่องที่บุคคลนั้นได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วไม่เกิดผลใดๆ

พฤติกรรมการเลื่อมใส พบ ๓๖ เรื่อง เป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นหลังบุคคลนั้นได้รับการแก้ปัญหา หรือได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ดังนั้นพฤติกรรมจึงเกิดการสลับที่ โดยย้ายมาเกิดหลัง

พฤติกรรมการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) ในขณะที่เรื่องของกลุ่มบุคคลอื่นส่วนใหญ่ปรากฏเป็นพฤติกรรมที่ ๒

พฤติกรรมการบวชเป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นหลังบุคคลนั้นได้ฟังธรรมแล้วเกิดความเลื่อมใสและบรรลुธรรม พฤติกรรมจึงเกิดสลับมาอยู่หลังพฤติกรรมการบรรลุธรรม (พฤติกรรมที่ ๘)

พฤติกรรมการเกิดข้อสงสัย และพฤติกรรมการแสดงธรรม เป็นพฤติกรรมคงที่ที่มักเกิดในสองลำดับสุดท้าย โดยการเกิดข้อสงสัยเป็นพฤติกรรมที่เกิดกับภิกษุทั้งหลายหรือพระสาวกในลักษณะธรรมสภา เพื่อให้เกิดการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัยหรือการแสดงธรรม จะสิ้นสุดพฤติกรรมที่การฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) และการบรรลุธรรม (พฤติกรรมที่ ๘) เนื่องจากการเกิดข้อสงสัยเป็นพฤติกรรมที่เอื้อให้เกิดการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมไปแล้วในพฤติกรรมการฟังธรรม และไม่มีผู้ใดสงสัยเกี่ยวกับเรื่องของบุคคลนั้นอีกจึงไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัยและการแสดงธรรมอีก

๔. กลุ่มเรื่องของพระพุทธเจ้า คือ เรื่องที่มีพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ดำเนินเรื่อง เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าโดยตรง พบทั้งสิ้น ๕ เรื่อง ได้แก่ เรื่องปฐมโพธิกาล ในยมกวรรค เรื่องยมกปาฏิหาริย์ ในพุทธวรรค เรื่องบุพพกรรมของพระองค์ ในปนิทณกวรรค เรื่องเรื่องของพระองค์ และเรื่องมาร ในนาควรรค โดยมีโครงสร้างพฤติกรรมดังนี้

ตารางที่ ๖ ตารางแสดงโครงสร้างพฤติกรรมของกลุ่มเรื่องของพระพุทธเจ้า

ที่	วรรค / เรื่อง	ความเป็นมา	การเลื่อมใส	การบวช	การเกิดปัญญา	การแก้ปัญหา	การรับผลของการกระทำ	การฟังธรรม	การบรรลุธรรม	การเกิดข้อสงสัย	การแสดงธรรม
	๑๑. ชราวรรค										✓
๑	๑๑.๘ ปฐมโพธิกาล	✓									
	๑๔. พุทธวรรค										
๒	๑๔.๒ ขมกปาฏิหาริย์	✓			✓	✓					✓
	๒๑. ปกิณณกวรรค										
๓	๒๑.๑ บุญพกรรมของพระองค์	✓			✓	✓				✓	✓
	๒๓. นาควรรค										
๔	๒๓.๑ เรื่องของพระองค์	✓			✓	✓		✓	✓	✓	✓
๕	๒๓.๘ มาร	✓			✓						✓
	สรุป	๕	๐	๐	๓	๓	๐	๑	๑	๒	๕
	คิดเป็นร้อยละ	๑๐๐	๐	๐	๖๐	๖๐	๐	๒๐	๒๐	๔๐	๑๐๐

โครงสร้างเรื่องของพระพุทธเจ้าทั้ง ๕ เรื่อง ปรากฏการเกิดพฤติกรรมแตกต่างกันไปจากกลุ่มเรื่องอื่นๆ กล่าวคือ เป็นกลุ่มเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมความเป็นมาและการแสดงธรรมทั้ง ๕ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๑๐๐ เนื่องจากเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นกับพระพุทธเจ้าเองหรือเป็นเรื่องที่พระองค์ทรงยกขึ้นเพื่อเป็นหัวข้อในการแสดงพระธรรมเทศนาแก่ภิกษุและบุคคลต่างๆที่มาฟังธรรม ส่วนเรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมการฟังธรรมและบรรลุธรรมนั้นเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปในเมืองหนึ่งแล้ว

เกิดปัญหาขึ้นคือมีกลุ่มคนที่ได้รับการว่าจ้างให้เดินกล่าวคำบริภาษพระองค์ พระพุทธเจ้าทรงอดกลั้นต่อคำเหล่านั้น ทรงแสดงธรรม ทำให้กลุ่มคนเหล่านั้นบรรลุธรรมด้วย พฤติกรรมที่จะไม่ปรากฏในกลุ่มเรื่องนี้จึงได้แก่ การเลื่อมใส การบวช และการรับผลของการกระทำ เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ดำเนินเรื่องและเรื่องที่เกิดขึ้นเกี่ยวข้องกับพระองค์โดยตรง

จากโครงสร้างเรื่องของพระพุทธเจ้าจะเห็นว่าเป็นเรื่องที่สร้างขึ้นเพื่อมีวัตถุประสงค์พิเศษต่างจากเรื่องของกลุ่มบุคคลอื่นๆ พฤติกรรมที่ต้องปรากฏทุกเรื่องได้แก่ความเป็นมาและการแสดงธรรม ซึ่งให้เห็นว่าเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นมาเพื่อทรงแสดงธรรม โดยผู้ฟังธรรมของพระองค์ไม่ได้ระบุว่าเป็นคนใดคนหนึ่ง แต่เป็นผู้ใดก็ได้ซึ่งมีจำนวนมากที่เข้ามาฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้า เรื่องของพระองค์จึงมีลักษณะพิเศษตรงที่แสดงให้เห็นว่าสามารถเป็นประโยชน์แก่ทุกคนได้ บางเรื่องก็ปรากฏพฤติกรรมการแสดงธรรมเพียงพฤติกรรมเดียว บางเรื่องปรากฏปัญหาและการแก้ปัญหาด้วย แต่ท้ายที่สุดในทุกเรื่องล้วนเกิดจากเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงต้องการที่จะแสดงธรรมแก่พุทธบริษัททั้งหลาย

การศึกษาโครงสร้างเรื่องในอรรถกถาธรรมบทส่วนดำเนินเรื่องซึ่งพบการเกิดพฤติกรรมทั้งสิ้น ๑๐ พฤติกรรม แบ่งตามประเภทบุคคล ได้แก่ ๑. กลุ่มนักบวชในพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็นกลุ่มพระอรหันต์และกลุ่มภิกษุ - ภิกษุณีทั่วไป ๒. กลุ่มอุบาสกอุบาสิกา ๓. กลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนา และ ๔. กลุ่มเรื่องของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นว่าการเกิดพฤติกรรมของแต่ละกลุ่มบุคคลมีลักษณะที่แตกต่างกัน ซึ่งจะนำเสนอในรูปแบบตารางดังนี้

ตารางที่ ๗ ตารางแสดงการเปรียบเทียบการเกิดพฤติกรรมของแต่ละกลุ่มบุคคล

พฤติกรรม / บุคคล	พระอรหันต์	ภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป	อุบาสก – อุบาสิกา	บุคคลนอกพระพุทธศาสนา	พระพุทธเจ้า
๑ ความเป็นมา	๑.๑ ชีวิตก่อนบวช ๑.๒ ชีวิตหลังบวช	๑.๑ ชีวิตก่อนบวช ๑.๒ ชีวิตหลังบวช	ชีวิตหลังการนับถือ พระพุทธศาสนา	ชีวิตปกติขณะยังนับถือลัทธิ อื่น	เรื่องที่ทรงยกมา
๒ การเลื่อมใส	๒.๑ ไม่ปรากฏ ๒.๒ ในกรณีกล่าวเรื่อง ยื้อน	๒.๑ ไม่ปรากฏ ๒.๒ ในกรณีกล่าวเรื่องยื้อน	๒.๑ ไม่ปรากฏ ๒.๒ เกิดความ เลื่อมใสช้า	๒.๑ เกิดหลัง ๕ ๒.๒ เกิดหลัง ๗	ไม่ปรากฏ
๓ การบวช	๒.๑ ไม่ปรากฏ ๒.๒ ในกรณีกล่าวเรื่อง ยื้อน	๒.๑ ไม่ปรากฏ ๒.๒ ในกรณีกล่าวเรื่องยื้อน	ไม่ปรากฏ	หลังการบรรลุนิพพาน	ไม่ปรากฏ
๔ การเกิดปัญหา	๓.๑ ก่อนการบรรลุนิพพาน ๓.๒ หลังการบรรลุนิพพาน ๓.๓ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๗ (๒) ข้ามไป ๕	๓.๑ ปัญหาศีล – วินัย ๓.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๗ (๒) ข้ามไป ๕	๔.๑ ปัญหาชีวิต ๔.๒ ปัญหาอุปสรรค ๔.๓ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๗ (๒) ข้ามไป ๕	๔.๑ ปัญหาชีวิต ๔.๒ ปัญหากระทบ พระพุทธศาสนา ๔.๓ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๗ (๒) ข้ามไป ๕	ปัญหาของผู้อื่น

ตารางที่ ๘ ตารางแสดงการเปรียบเทียบการเกิดพฤติกรรมของแต่ละกลุ่มบุคคล (ต่อ)

พฤติกรรม / บุคคล	พระอรหันต์	ภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป	อุบาสก – อุบาสิกา	บุคคลนอกพระพุทธศาสนา	พระพุทธเจ้า
๕ การแก้ปัญหา	๕.๑ แก่ด้วยตนเอง ๕.๒ พระพุทธเจ้าแก้ ๕.๓ ไม่ปรากฏ (๑) ย้อนไป ๓ (๒) ข้ามไป ๗ (๓) ข้ามไป ๙	๕.๑ พระพุทธเจ้าแก้ ๕.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๖ (๒) ข้ามไป ๙ (๓) ข้ามไป ๑๐	๕.๒ แก่ด้วยตนเอง ๕.๒ พระพุทธเจ้าแก้ ๔.๓ ไม่ปรากฏ ข้ามไป ๙	๕.๒ แก่ด้วยตนเอง ๕.๒ พระพุทธเจ้าแก้ ๔.๓ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๗ (๒) ข้ามไป ๙ (๓) ข้ามไป ๑๐	พระพุทธเจ้าทรงแก้
๖ การรับผลของ การกระทำ	๖.๑ ผู้อื่นที่ไม่คิดกับ บุคคล ๖.๒ บุคคลได้รับผลดี ในอดีตชาติ	รับผลกรรมไม่ดี	๖.๑ รับผลกรรมดี ๖.๒ รับผลกรรมไม่ดี	๖.๑ รับผลกรรมไม่ดี ๖.๒ รับผลกรรมดี	ไม่ปรากฏ
๗ การพึงธรรม	๗.๑ บุคคลพึงธรรม ๗.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๘ (๒) ข้ามไป ๙ (๓) ข้ามไป ๑๐	บุคคลพึงธรรม ๗.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๙ (๒) ข้ามไป ๑๐	บุคคลพึงธรรม ๗.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๙ (๒) ข้ามไป ๑๐	บุคคลพึงธรรม ๗.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๙ (๒) ข้ามไป ๑๐	ผู้อื่นพึงธรรม ๗.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๙ (๒) ข้ามไป ๑๐

ตารางที่ ๘ ตารางแสดงการเปรียบเทียบการเกิดพฤติกรรมของแต่ละกลุ่มบุคคล (ต่อ)

พฤติกรรม / บุคคล	พระอรหันต์	ภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป	อุบาสก – อุบาสิกา	บุคคลนอกพระพุทธศาสนา	พระพุทธเจ้า
๘ การบรรลุนิพพาน	บุคคลบรรลุนิพพาน	๘.๑ บุคคลบรรลุนิพพาน ๘.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ไม่มี ๓ (๒) ไม่บรรลุนิพพาน	๘.๑ บุคคลบรรลุนิพพาน ๘.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ไม่มี ๓ (๒) ไม่บรรลุนิพพาน	๘.๑ บุคคลบรรลุนิพพาน ๘.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ไม่มี ๓ (๒) ไม่บรรลุนิพพาน	ผู้บรรลุนิพพาน ๘.๒ ไม่ปรากฏ ไม่มี ๓
๙ การเกิดข้อสงสัย	๙.๑ บุคคลอื่นสงสัย ๙.๒ ไม่ปรากฏ (๑) ข้ามไป ๑๐ (๒) ถึงที่สุดที่ ๘	ภิกษุสงสัย			
๑๐ การแสดงธรรม	๑๐.๑ หลัง ๕ ๑๐.๒ หลังอื่นๆ ได้แก่ ๔ หรือ ๕ ๑๐.๓ ไม่ปรากฏ แต่ไปปรากฏใน ๗	๑๐.๑ หลัง ๕ ๑๐.๒ หลังอื่นๆ ได้แก่ ๔ หรือ ๕ ๑๐.๓ ไม่ปรากฏ แต่ไปปรากฏใน ๗	๑๐.๑ หลัง ๕ ๑๐.๒ หลังอื่นๆ ได้แก่ ๔ หรือ ๕ ๑๐.๓ ไม่ปรากฏ แต่ไปปรากฏใน ๗	๑๐.๑ หลัง ๕ ๑๐.๒ หลังอื่นๆ ได้แก่ ๔ หรือ ๕ ๑๐.๓ ไม่ปรากฏ แต่ไปปรากฏใน ๗	ปรากฏทุกเรื่อง

ตารางเปรียบเทียบการเกิดพฤติกรรมของแต่ละกลุ่มบุคคลทั้ง ๔ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มนักบวช ในพระพุทธศาสนา กลุ่มอุบาสก – อุบาสิกา และกลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนา มีลักษณะการเกิดพฤติกรรมที่มีลักษณะเด่นแตกต่างกัน โดยผู้เขียนวิทยานิพนธ์จะแยกเรื่องของพระพุทธเจ้าไว้

พฤติกรรมที่ ๑ ความเป็นมา เป็นพฤติกรรมที่ปรากฏทุกเรื่องในอรรถกถาธรรมบทแต่ลักษณะการเกิดพฤติกรรมมีความแตกต่างต่างกล่าวคือ กลุ่มนักบวชในพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระอรหันต์ และภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป จะปรากฏพฤติกรรมความเป็นมาทั้งก่อนและหลังการบวช แสดงให้เห็นว่าพฤติกรรมความเป็นมาทั้งก่อนและหลังการบวชมีความสำคัญต่อการเกิดพฤติกรรมอื่นๆ และพฤติกรรมอื่นที่เกิดก่อนและหลังการบวชก็ไม่เหมือนกัน เช่น กลุ่มพระอรหันต์ เรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมก่อนการบวช มักปรากฏพฤติกรรมการเกิดปัญหาในช่วงก่อนการบวชได้แก่ปัญหาในชีวิตประจำวัน ในขณะที่เรื่องที่เป็นมามากกล่าวถึงหลังการบวชมักเกิดพฤติกรรมการเกิดปัญหาที่เกี่ยวกับการบรรลุนิพพาน เป็นต้น พฤติกรรมความเป็นมาจึงถือเป็นพฤติกรรมที่มีความสำคัญและเป็นพฤติกรรมคงที่ คือจะปรากฏในลำดับที่ ๑ เสมอ

พฤติกรรมที่ ๒ การเลื่อมใส และ พฤติกรรมที่ ๓ การบวช ส่วนใหญ่จะไม่ปรากฏในกลุ่มนักบวชในพระพุทธศาสนาและอุบาสกอุบาสิกา เนื่องจากเป็นบุคคลในกลุ่มพุทธบริษัทซึ่งมีความเลื่อมใสอยู่แล้ว และเป็นภิกษุ – ภิกษุณีอยู่แล้ว แต่เรื่องที่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสและการบวช จะเกิดเฉพาะในกรณีที่มีการเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นในอดีตของบุคคลนั้น และเป็นพฤติกรรมซ้ำคือมีความเลื่อมใสอยู่แล้ว เมื่อได้เห็นสิ่งที่น่าเลื่อมใสก็มีความเลื่อมใสอีก ดังนั้นพฤติกรรมการเลื่อมใสและการบวชนี้จึงเป็นพฤติกรรมลำดับที่ ๒ และ ๓ ต่อจากความเป็นมา แต่กลุ่มที่ปรากฏพฤติกรรมการเลื่อมใสและการบวชแตกต่างไปจากกลุ่มดังกล่าว คือกลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนา โดยจะเกิดพฤติกรรมทั้งสองนี้หลังพฤติกรรมการแก้ปัญหา (พฤติกรรมที่ ๕) หลังการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๖) หรือหลังการบรรลุนิพพาน (พฤติกรรมที่ ๘) เนื่องจากบุคคลนอกพระพุทธศาสนาเป็นกลุ่มคนที่มีความเชื่อความศรัทธาในลัทธิอื่นๆ อยู่ก่อนแล้ว บางคนก็เป็นนักบวชในลัทธิอื่น จึงต้องปรากฏพฤติกรรมอื่นๆ ที่มีอิทธิพลทำให้บุคคลนั้นเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้ นั่นคือ การได้รับการแก้ปัญหาจากพระพุทธศาสนาและการได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จนบรรลุนิพพานได้ ดังนั้นพฤติกรรมการเลื่อมใสและการบวชจึงเกิดการสลับที่ จากพฤติกรรมที่ ๒ และ ๓ มาเป็นพฤติกรรมที่เกิดหลังพฤติกรรมที่ ๕, ๖ หรือ ๘

พฤติกรรมที่ ๔ การเกิดปัญหา มีลักษณะปัญหาที่แตกต่างกันกล่าวคือ กลุ่มพระอรหันต์มักประสบปัญหาที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับการบรรลุธรรมคือไม่สามารถบรรลุธรรมขั้นอรหัตผลได้ ภิกษุภิกษุณีทั่วไปมักประสบปัญหาการทำผิดวินัย อุบาสกอุบาสิกาและบุคคลนอกพระพุทธศาสนา มักประสบปัญหาในชีวิตประจำวันทั่วไป แต่กลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนาปรากฏปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาและพระพุทธเจ้าด้วย ลักษณะปัญหาที่เกิดสอดคล้องกับสถานะของบุคคลด้วย ในขณะที่เรื่องที่ไม่ปรากฏพฤติกรรม การแก้ปัญหา (พฤติกรรมที่ ๕) จะเกิดการข้ามพฤติกรรมไปที่การฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) หรือการเกิดข้อสงสัย (พฤติกรรมที่ ๘)

พฤติกรรมที่ ๕ การแก้ปัญหา ส่วนใหญ่ทุกกลุ่มเรื่องจะมีพระพุทธเจ้าเป็นผู้แก้ปัญหา มักเกิดหลังพฤติกรรมการเกิดปัญหา (พฤติกรรมที่ ๔) ส่วนเรื่องที่ไม่ปรากฏการแก้ปัญหาจะเกิดการข้ามพฤติกรรม ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๒ ลักษณะ คือ ปัญหาของบุคคลนั้นยุติได้ด้วยการบวช การฟังธรรม และการบรรลุธรรม ดังนั้นจึงปรากฏการข้ามพฤติกรรมแก้ปัญหาไป แสดงให้เห็นว่า “ธรรมะ” สามารถแก้ไขปัญหาได้โดยเฉพาะปัญหาทางโลก ซึ่งอาจนำไปสู่หนทางการพ้นทุกข์ได้ และอีกลักษณะคือปัญหาของบุคคลนั้นไม่ได้ยุติลง แต่ปัญหาหรือเรื่องราวของบุคคลนั้นทำให้เกิดข้อสงสัย จึงปรากฏการข้ามพฤติกรรมไปที่พฤติกรรมที่ ๘ คือการเกิดข้อสงสัยเพื่อให้เกิดการแสดงธรรม

พฤติกรรมที่ ๖ การรับผลของการกระทำ เป็นพฤติกรรมที่พบในทุกกลุ่มเรื่องยกเว้นกลุ่มเรื่องของพระพุทธเจ้า กลุ่มเรื่องของพระอรหันต์ปรากฏพฤติกรรมการรับผลการกระทำที่แตกต่างจากกลุ่มบุคคลอื่นกล่าวคือผู้ที่ได้รับผลการกระทำเป็นบุคคลที่ทำร้ายพระอรหันต์ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในเรื่อง การรับผลการกระทำจึงเป็นผลของการทำชั่ว ในขณะที่กลุ่มบุคคลอื่นปรากฏทั้งการรับผลการกระทำดีและการรับผลการกระทำชั่ว แสดงให้เห็นว่าพระอรหันต์ซึ่งรวมถึงพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่ละกิเลส มุ่งบำเพ็ญทางธรรมเพื่อหวังผลนิพพานจึงไม่เกิดการกระทำที่ก่อให้เกิดผลในชาตินี้ อีก ในขณะที่กลุ่มบุคคลอื่นยังมีกิเลสและข้องเกี่ยวในโลกนี้จึงยังปรากฏการกระทำที่ก่อให้เกิดผลทั้งดีและไม่ดี

พฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม และพฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรม เป็นพฤติกรรมที่มีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ ถ้าไม่ปรากฏการฟังธรรมก็จะไม่มีการบรรลุธรรมด้วย การบรรลุธรรมของกลุ่มพระอรหันต์มีความแตกต่างจากกลุ่มอื่นอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากเป็นการบรรลุธรรมขั้น

อรหัตผลเท่านั้น และปรากฏความดีในการบรรลุนิพพานสูงกว่าการฟังธรรม ในขณะที่กลุ่มเรื่องอื่น ปรากฏความดีในการฟังธรรมสูงกว่าการบรรลุนิพพาน กล่าวคือ ในกลุ่มพระอรหันต์ มีบางคนที่สามารถบรรลุนิพพานได้ด้วยตนเองโดยไม่ต้องฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าอีก เพราะกลุ่มพระอรหันต์นี้ เป็นผู้รู้หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาอย่างดีคือมีความเชี่ยวชาญในทางทฤษฎีแล้ว เหลือเพียงการฝึกปฏิบัติเพื่อให้บรรลุนิพพานขั้นสูงสุดเท่านั้น ซึ่งต่างจากกลุ่มภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไปที่ยังอยู่ในขั้นการเรียนรู้พระธรรมวินัย จึงยังปรากฏการกระทำผิดวินัยหรือศีลและไม่ปรากฏการบรรลุนิพพานขั้นอรหัตผล ส่วนอุบาสกอุบาสิกาเป็นคฤหัสถ์จึงไม่มีเป้าหมายในการบรรลุนิพพานเหมือนนักบวช และกลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า เพียงแค่มีความเลื่อมใสและบรรลุนิพพานในเบื้องต้น อาจมีบางเรื่องที่บรรลุถึงอรหัตผลแต่ก็เป็นเพราะบุคคลนั้นมุ่งมั่นใช้ชีวิตแบบนักบวชมาตั้งแต่แรกแล้ว โดยบางเรื่องของกลุ่มคนที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าก็ไม่สามารถบรรลุนิพพานใดๆได้ การบรรลุนิพพานที่กลุ่มพระอรหันต์มีความแตกต่างจากกลุ่มอื่นมากที่สุด นอกจากเกิดจากการใช้ชีวิตที่แตกต่างกันแล้วยังเกิดจากระดับสติปัญญาที่แตกต่างกันด้วย โดยการที่บุคคลที่ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วได้รับผลต่างกัน คือบรรลุนิพพานระดับต่างๆ และไม่บรรลุนิพพานใดๆ เนื่องมาจากบุคคลมีหลายประเภท แบ่งออกเป็น ๔ จำพวก^{๒๐} คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู คือผู้รู้ได้จับปล้นเมื่อท่านยกหัวข้อขึ้นแสดง
๒. วิปจิตัญญู ผู้รู้เข้าใจต่อเมื่อท่านขยายความ
๓. เนยยะ คือผู้ที่พอจะแนะนำต่อไปได้
๔. ปทปรมะ คือ ผู้ได้แค่ตัวบทคือถ้อยคำเป็นอย่างยิ่งไม่อาจเข้าใจความหมาย

พระอรหันตถาจารย์เปรียบบุคคล ๔ จำพวกนี้กับบัว ๔ เหล่าตามลำดับคือ

๑. ดอกบัวที่ตั้งขึ้นพ้นน้ำ รอสัมผัสแสงอาทิตย์ก็จะบานในวันนี้
๒. ดอกบัวที่ตั้งอยู่เสมอน้ำ จักบานในวันพรุ่งนี้
๓. ดอกบัวที่ยังอยู่ในน้ำ ยังไม่โผล่พ้นน้ำ จักบานในวันต่อไป
๔. ดอกบัวจมอยู่ในน้ำที่กลายเป็นรกษาแห่งปลาและเต่า

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (กรุงเทพฯ : ธนธรรมาภิมพ์, ๒๕๕๓), ๑๘๒.

ในพระบาลี พระพุทธเจ้าตรัสถึงแต่บุคคลและบัว ๓ จำพวกแรกเท่านั้น^{๒๒} ซึ่งอาจพิจารณาได้ว่าในสมัยพุทธกาลบุคคลที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ไม่มีผู้ใดที่จะไม่บรรลุธรรม เพราะพระพุทธองค์เป็นพระบรมศาสดาหรือครูผู้ยิ่งใหญ่ มีพุทธวิธีสอนที่แยบยลเหมาะแก่ผู้เรียนทุกประเภท ทำให้ทุกคนที่ฟังธรรมจากพระองค์เข้าใจและรู้แจ้งแห่งธรรมได้ ต่อมาสมัยหลังพุทธกาลบุคคลมีความหลากหลายมากการเข้าใจธรรมจึงอาจทำได้ยาก ทำให้ปรากฏเรื่องทีบุคคลได้ฟังธรรมแล้วไม่บรรลุธรรมดังกล่าว โดยกลุ่มพระอรหันต์เป็นกลุ่มที่มีสติปัญญามากกว่ากลุ่มคนอื่นๆ ซึ่งอาจจัดอยู่ในกลุ่มบุคคล ๒ จำพวกแรก

พฤติกรรมที่ ๕ การเกิดข้อสงสัย และ พฤติกรรมที่ ๑๐ การแสดงธรรม เป็นพฤติกรรมที่มักเกิดคู่กันตามลำดับ กล่าวคือเมื่อเกิดพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัยแล้วจะต้องเกิดพฤติกรรมการแสดงธรรมด้วยเสมอ พฤติกรรมการเกิดข้อสงสัยเกิดจากภิกษุทั้งหลายที่สนทนากันในโรงธรรม หรือบางครั้งเป็นข้อสงสัยของพระสาวกที่ยกขึ้นทูลถามพระพุทธเจ้าเพื่อให้ทรงแสดงธรรม แต่บางเรื่องสามารถเกิดพฤติกรรมการแสดงธรรมได้โดยไม่ปรากฏพฤติกรรมการเกิดข้อสงสัย กล่าวคือ พฤติกรรมการเกิดการแสดงธรรมนั้นเป็นพฤติกรรมที่เกิดข้ามไปแทนพฤติกรรมการแก้ปัญหา

จากการศึกษาโครงสร้างพฤติกรรมทั้ง ๑๐ พฤติกรรม โดยส่วนใหญ่เรียงลำดับการเกิดตามลำดับ ๑ – ๑๐ ไม่มีเรื่องใดที่ปรากฏพฤติกรรมครบทั้ง ๑๐ พฤติกรรม โดยปรากฏเรื่องที่มีพฤติกรรมมากที่สุด ๕ พฤติกรรม แต่การเกิดพฤติกรรมที่เรียงตามลำดับนี้อาจข้ามบางพฤติกรรมได้ นอกจากนี้ยังสามารถเกิดการสลับที่ของพฤติกรรมได้โดยการสลับที่นั้นจะเกิดขึ้นเป็นเหตุเป็นผลกัน คือในกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พฤติกรรมการเลื่อมใส (พฤติกรรมที่ ๒) และ พฤติกรรมการบวช (พฤติกรรมที่ ๓) สามารถเกิดขึ้นหลังพฤติกรรมการแก้ปัญหา (พฤติกรรมที่ ๕) ได้ เกิดหลังพฤติกรรมการฟังธรรม (พฤติกรรมที่ ๗) ได้ หรือเกิดหลังพฤติกรรมการบรรลุธรรม (พฤติกรรมที่ ๘) ได้ แสดงให้เห็นว่าบุคคลที่จะเปลี่ยนมาเลื่อมใสศรัทธาในลัทธิที่ต่างจากเดิมนั้น ต้องได้รับสิ่งที่ดี ตอบสนองความต้องการทางจิตใจ เป็นสิ่งที่บุคคลนั้นได้พิสูจน์โดยประจักษ์แล้ว จึงปรากฏการสลับที่ของพฤติกรรมในกลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนา การเกิดพฤติกรรมที่

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔ (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๑๘๒.

เรียงลำดับและอาจข้ามบางพฤติกรรมได้นั้นสอดคล้องกับแนวคิดโครงสร้างนิทานของวลาดิเมียร์ พรอพพ์ ส่วนการเกิดการสลับที่โดยยึดความเป็นเหตุเป็นผลของพฤติกรรมกันนั้นสอดคล้องกับแนวคิดโครงเรื่องของบันเทิงคี่ซึ่งผู้เขียนวิทยานิพนธ์นำมาประยุกต์ในการศึกษาครั้งนี้

อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่าพฤติกรรมที่จะต้องปรากฏเสมอนอกจากความเป็นมาแล้วคือ พฤติกรรมการแสดงธรรม (พฤติกรรมที่ ๑๐) ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของอรรถกถาธรรมบทซึ่งเป็นวรรณกรรมคำสอน โดยจะต้องเป็นการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเท่านั้น หากอรรถกถาธรรมบทเรื่องใดไม่ปรากฏพฤติกรรมที่ ๑๐ คือการแสดงธรรม การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าจะไปปรากฏในพฤติกรรมที่ ๗ คือ การฟังธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่าการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องปรากฏอยู่เสมอ เพราะการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้านั้นเป็นโอกาสที่จะได้แสดงคาถาพระธรรมบทอันเป็นหัวใจของเรื่อง ทำให้แสดงความเป็นพุทธวจนะของพระธรรมบทได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๑.๓ ส่วนปิดเรื่อง

ส่วนปิดเรื่องในอรรถกถาธรรมบท คือส่วนท้ายของแต่ละเรื่องต่อจากส่วนดำเนินเรื่อง ส่วนปิดเรื่องมี ๓ ลักษณะ คือ ส่วนปิดเรื่องที่แสดงผลของการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ส่วนปิดเรื่องที่สรุปเหตุการณ์หรือความเป็นไปของตัวละคร และส่วนปิดเรื่องที่แสดงการอธิบายธรรมเทศนาหรือคาถาในชาดกที่ยกมาแสดงธรรมในครั้งนั้น

๑.๓.๑ ส่วนปิดเรื่องที่แสดงผลของการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า มักประกอบด้วย ส่วนต่างๆ ๔ ส่วน ดังตัวอย่าง

“ในกาลจบเทศนา (๑) พระนางเถรี (๒) ได้บรรลุอรหัตผล (๓) พระธรรมเทศนา ได้เป็นกلاميประโยชน์แก่มหาชนแล้ว ดังนี้แล (๔)”

เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี ในชราวรรค

“ในกาลจบคาถา (๑) ภิกษุสามพันรูป (๒) ได้บรรลุอรหัตต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย (๓) เทศนาได้เป็นกถามีประโยชน์มีผลแม้แก่บริษัทผู้ประชุมกันแล้ว ดังนี้แล (๔)”

เรื่องพระจกขุपालเถระ ในยมกวรรค

“ในกาลจบเทศนา (๑) ภิกษุแสนหนึ่ง (๒) ได้บรรลุอริยผลทั้งหลายมีโสดาปัตติผลเป็นต้น (๓) พระธรรมเทศนาได้เป็นกถามีประโยชน์แก่มหาชนแล้ว (๔) พระติสสเถระ ถึงเป็นคนว่ายากก็กลายเป็นคนว่าง่ายแล้วดังนี้แล (๕)”

เรื่องพระติสสเถระ ในยมกวรรค

จากตัวอย่าง (๑) คือประโยคขึ้นต้นเพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมเทศนาจบแล้ว เช่น “ในกาลจบคาถา” “ในกาลเทศนา” เป็นต้น (๒) คือบุคคลที่ได้ฟังธรรม ได้แก่ บุคคลสำคัญในเรื่อง และบุคคลทั่วไป ส่วนใหญ่จะบอกปริมาณของจำนวนผู้มาฟังธรรม เช่น บอกว่าจำนวนมาก บอกจำนวนเป็นตัวเลข ๕๐๐, ๑,๐๐๐ ๘๔,๐๐๐ เป็นต้น (๓) คือขั้นของธรรมที่บรรลุ คือ การบรรลุเป็นพระอริยบุคคล ตั้งแต่โสดาบันถึงอรหัตต์ หรือการปรับเปลี่ยน การเปลี่ยนแปลง พฤติกรรมของบุคคลในเรื่อง การหันมาเลื่อมใสพระพุทธศาสนา การถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าสามารถเปลี่ยนแปลงความคิดและ พฤติกรรมของบุคคลต่างๆไปในทางที่ดีขึ้นได้ และส่วนสุดท้ายคือ (๔) คือประโยคที่แสดงว่าการแสดงธรรมนั้นมีประโยชน์แก่คนจำนวนมาก เป็นการย้ำคุณค่าและประโยชน์ของพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า

๑.๓.๒ ส่วนปิดเรื่องที่สรุปเหตุการณ์หรือความเป็นไปของตัวละคร มี ๒ ลักษณะ ได้แก่ การสรุปด้วยชีวิตของบุคคลหลังการฟังธรรมหรือหลังจากปัญหาคลี่คลาย และการสรุปแบบสโหมทาน

๑.๓.๒.๑ การสรุปด้วยชีวิตของบุคคลหลังการฟังธรรมหรือหลังจากปัญหาคลี่คลาย ลักษณะการปิดเรื่องคือ หลังจากพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาจบ มีผู้บรรลุธรรมขั้นต่างๆจำนวนมากแล้ว ยังกล่าวสรุปเรื่องของบุคคลหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่อง เป็นการปิดเรื่องโดยสมบูรณ์ เช่น เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลิยักษิณี ในยมกวรรค หลังจากพระพุทธเจ้า

ทรงแสดงธรรมเรื่องเวรระงับด้วยการไม่ผูกเวรแก่นางยักษิณี และนางกุลธิดาซึ่งผลัดกันสังหารใน
แต่ละชาติจนมาถึงชาติปัจจุบันแล้ว นางยักษิณีบรรลุนิพพานก่อนนางกุลธิดา จากนั้นจึงปิดเรื่องด้วย
การสรุปเหตุการณ์ในครั้งนั้นว่า

ครั้งนั้น พวกชนชาวเมืองทั้งสิ้น พวกกันทำสักการะแก่นางยักษิณี
นั้นแล้ว จำเดิมแต่นั้นมา นางยักษิณีเมื่อนั้น แลดูการงานทั้งหลายของชนทั้ง
ปวงอยู่ ได้เป็นผู้ถึงลาภอันเลิศ [และ] มีบริวารมากแล้ว
ในกาลต่อมา นางยักษิณีนั้นเริ่มตั้งสลากภัต ๘ ที่แล้ว สลากภัต
นั้น ชนทั้งหลายยังถวายอยู่จนกาลทุกวันนี้แล^{๒๓}

๑.๓.๒.๒ การสรุปแบบสโหมทาน คือ การสรุปว่าใครเป็นใครในอดีตและ
เกิดมาเป็นใครในปัจจุบัน ซึ่งปรากฏในเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยการยก
ชาติประกอบ เช่น เรื่องพระสุนทรสมุทเธระ ในพราหมณวรรค หลังจากภิกษุทั้งหลายสนทนา
กันเรื่องพระสุนทรสมุทเธระว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นที่พึงให้ พระพุทธเจ้าเสด็จมาจึงทรงแสดงธรรม
เพื่อแสดงให้เห็นว่าแม้ในกาลก่อนพระองค์ก็ทรงเป็นที่พึงของพระสุนทรสมุทเธระ โดยทรงตรัส
ยกเรื่องวาทมิกชาดกมาแสดง เมื่อทรงแสดงจบก็ทรงสรุปเรื่องว่าในกาลก่อนนั้นบุคคลในเรื่องเกิด
เป็นใคร ดังเนื้อความว่า “คั้งนี้แล้ว ทรงประมวลชาดกว่า ในกาลนั้นสุนทรสมุทเธระได้เป็นเนื้อสมัน
ส่วนมหาอำมาตย์ของพระราชผู้กล่าวเวลานี้แล้ว ให้ปล่อยเนื้อนั้นไป ได้เป็นเราเอง”^{๒๔}

จากตัวอย่างส่วนปิดเรื่องดังกล่าวเป็นการสรุปความเป็นไปและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับนาง
ยักษิณีภายหลังได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้ว ซึ่งเป็นผลในด้านบวก กล่าวคือ นางยักษิณีได้รับ
การสักการะบูชาจากคนทั้งหลาย และการริเริ่มตั้งสลากภัตขึ้นครั้งแรกในพระพุทธศาสนา

^{๒๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย
, ๒๕๕๓), ๓๑.

^{๒๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย
, ๒๕๕๒), ๒๔๕.

๑.๓.๓ ส่วนปิดเรื่องที่แสดงการอธิบายธรรมเทศนาหรือคาถาในชาดกที่ยกมาแสดงธรรมในครั้งนั้น กล่าวคือปิดเรื่องด้วยคาถาที่เป็นคำสอนซึ่งมักเกิดขึ้นหลังจากภิกษุทั้งหลายเกิดข้อสงสัยหรือถกเถียงกันในธรรมสภา หลังจากเหตุการณ์ทั้งหลายจบแล้วโดยสิ้นเชิง พระพุทธเจ้าเสด็จมาแล้วทรงแสดงธรรมเพื่อแก้ข้อสงสัยนั้น เช่น เรื่องครหทินน์ ในปุပ္พวรรค ปิดเรื่องด้วยคาถาดังนี้

“...ดังนี้แล้ว จึงทรงนำอดีตนิทานมา ตรัสขทิงการชาดก นี้ ให้พิสดารว่า “เรามีทำขึ้นเบื้องบน มีศิระลงเบื้องต่ำ จะตกสู่เหวโดยแท้ เราจักไม่ทำกรรมอันมิใช่ของพระอริยะ เจริญทำรับก่อน ข้าวเถิด” ดังนี้แล”

จากตัวอย่างจะเห็นว่าเรื่องครหทินน์นี้ไม่มีการปิดเรื่องด้วยผลของการแสดงธรรม และการสรุปเหตุการณ์ของเรื่อง แต่ปิดเรื่องด้วยคาถาที่เป็นคำสอนจากชาดกเรื่องขทิงการชาดก โดยภิกษุทั้งหลายสนทนากันเรื่องเหตุอัศจรรย์ที่เกิดขึ้นที่เรือนของครหทินน์ กล่าวคือมีดอกบัวผุดขึ้นเป็นอาสนะ ทำให้พระพุทธเจ้าและภิกษุที่รับนิมนต์นายครหทินน์ซึ่งเป็นสาวกของพวกนิครนถ์ไม่ตกลงในบ่อถ่านเพลิงที่นายครหทินน์เตรียมไว้ ภิกษุทั้งหลายเกิดความสังสัยและอัศจรรย์ใจ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าในชาติก่อนๆก็มีเหตุการณ์อย่างนี้เกิดขึ้นเช่นกัน ภิกษุทั้งหลายจึงทูลอาราธนาให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม พระพุทธเจ้าจึงตรัสคาถาดังกล่าว

การปิดเรื่องในอรรถกถาธรรมบทในลักษณะต่างๆ ทั้งการปิดด้วยการแสดงผลของการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ปิดเรื่องด้วยการสรุปเหตุการณ์หรือความเป็นไปของตัวละคร และปิดเรื่องด้วยการแสดงหรือการอธิบายธรรมเทศนาหรือคาถาในชาดกที่ยกมาแสดงธรรมในครั้งนั้น แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงประสบความสำเร็จในการทรงประกาศพระพุทธศาสนา ตลอดช่วงระยะเวลา ๔๕ พรรษาแห่งพุทธกิจนี้มีผู้เลื่อมใสเข้ามาเป็นพุทธบริษัทจำนวนมาก ผู้ที่ได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าจะได้แนวทางการแก้ไขปัญหาชีวิต มีดวงตาเห็นธรรมนำไปสู่การบรรลุมรรคขึ้นต่างๆ บุคคลต่างๆที่ได้ฟังธรรมและประกาศตนเป็นสาวกของพระพุทธเจ้ามีพฤติกรรมและสภาพชีวิตที่ดีขึ้นอย่างเห็นได้ชัด แสดงให้เห็นพระปรีชาสามารถในด้านการสอนของพระพุทธเจ้าไม่ว่าจะเป็นบุคคลประเภทใดก็สามารถเข้าถึงธรรมะของพระองค์ได้ แม้แต่บุคคลที่เป็นสาวกของลัทธิตามเชื่ออื่นๆที่มีอิทธิพลในอินเดียสมัยนั้นก็หันมาเลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนาเป็นจำนวน

มาก พระธรรมคำสอนของพระองค์เป็นสิ่งที่น่าฟัง น่าสนใจ เมื่อใดที่พระพุทธเจ้าจะทรงแสดงธรรม ก็มักมีพระสาวก ภิกษุภิกษุณี อุบาสกอุบาสิกา และชนทั้งหลายเข้าฟังธรรมด้วยความปิติยินดี

จากการศึกษาตัวบทของเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบทแสดงให้เห็นการจัดระเบียบเรื่องเล่าที่ใช้ประกอบการสอนอย่างมีเหตุและผล เรื่องเล่าที่มีพฤติกรรมซ้ำกันและเป็นพฤติกรรมที่สามารถเกิดขึ้นได้ทั่วไป ผู้ฟังธรรมจึงสามารถเข้าใจเรื่องและคำสอนได้ง่ายจากสิ่งที่คุ้นเคยนี้ แม้จะมีพฤติกรรมที่ซ้ำกันแต่รายละเอียดอื่น เช่น ตัวละคร หรือจาก บทสนทนาก็แตกต่างกันทำให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินระหว่างฟังธรรม เป็นการใช้กลวิธีการสอนที่เลือกเรื่องให้เหมาะแก่บุคคลประเภทต่างๆ แสดงว่าผู้สอนให้ความสำคัญแก่ผู้เรียนจึงเลือกใช้เรื่องที่มีรายละเอียดต่างกัน สอนธรรมในเรื่องเดียวกัน อีกทั้งยังเป็นการเน้นย้ำคำสอนซึ่งเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาชีวิตอีกด้วย

บทที่ ๔

ความสัมพันธ์ระหว่างประเภทของเรื่องเล่ากับกลวิธีการเล่าเรื่อง

การศึกษาควบบทของเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบท ทำให้เห็นว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณกรรมคำสอนที่มีการเรียบเรียงเรื่องอย่างเป็นระบบ ดังจะเห็นได้จากการปรากฏเรื่องเล่าที่ประกอบด้วยพฤติกรรมทั้ง ๑๐ พฤติกรรม การจัดระเบียบดังกล่าวเป็นกลวิธีที่ผู้เล่าใช้ถ่ายทอดคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่มีการยกเรื่องเล่าทำนองนิทานเป็นอุทาหรณ์ซึ่งหลายเรื่องมีระเบียบการเล่าเรื่องคล้ายๆกัน แตกต่างกันในรายละเอียด เช่น ตัวละคร ฉาก เป็นต้น

หากพิจารณาอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณกรรมคำสอนที่พัฒนามาจากนิทานมุขปาฐะ ซึ่งมีทั้งนิทานชาวบ้าน และเรื่องที่เกิดขึ้นจริงในสมัยพุทธกาล เนื่องจากปรากฏชื่อบุคคลที่มีชีวิตอยู่จริงในพุทธประวัติ ทำให้เห็นลักษณะความเป็นนิทานของอรรถกถาธรรมบทได้ในเบื้องต้น เพราะจะเห็นว่าผู้เรียบเรียงอรรถกถาธรรมบทใช้วิธีการเล่าเรื่องที่เริ่มจากการกล่าวเกริ่นนำว่าเรื่องนั้นกล่าวขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าประทับที่ใดและทรงปรารภเรื่องใด จากนั้นจึงเข้าสู่การดำเนินเรื่องซึ่งบางเรื่องมีการย้อนเรื่องกลับไปในอดีต (flashback) และเมื่อเล่าถึงเหตุการณ์ในอดีตก็จะกล่าวว่า “พระพุทธเจ้าทรงเล่าว่า...” ทำให้น่าสนใจว่ากลวิธีการเล่าเรื่องนั้นใครเป็นผู้เล่าเรื่อง (narrator) และเล่าอย่างไร

เรื่องเล่า (narrative) หมายถึงเหตุการณ์ที่ร้อยเรียงเป็นเรื่องราว ซึ่งอาจสื่อออกมาเป็นตัวอักษร เสียง หรือภาพ ที่อาจครอบคลุมอยู่ในรูปแบบนิทานมุขปาฐะ กวีนิพนธ์ บันเทิงคดี ภาพเขียน ภาพยนตร์ หรือการ์ตูน^๑ โดยอาจเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงหรือเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นหรือเป็นผลสืบเนื่องจากเหตุการณ์นั้น^๒ อรรถกถาธรรมบทที่พัฒนามาจากนิทานมุขปาฐะและเหตุการณ์ที่

^๑ Onega and Landa, *Narratology*, อ้างถึงใน อีราวดี ไตรลงคะ, *ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖), คำนำ.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ – ไทย*, (กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๕).

เกิดขึ้นจริงในสมัยพุทธกาลมาเป็นวรรณกรรมคำสอนที่เป็นลายลักษณ์อักษรจึงจัดเป็นเรื่องเล่าเช่นกัน

เรื่องเล่าทุกเรื่องย่อมมีผู้เล่าเรื่อง (narrator) เช่น นิทานเล่าโดยนักเล่านิทาน เมื่อเรื่องเล่ามุขปาฐะได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์ ผู้เล่าเรื่องก็ยังคงมีอยู่ เพียงแต่มีลักษณะเป็นเสมือน “เสียง” ผู้เล่าเรื่องจึงไม่ใช่ผู้เขียน แต่การเลือก “ผู้เล่าเรื่อง” เป็นวิธีการนำเสนออย่างหนึ่งของผู้เขียนว่าใครเป็นผู้เล่าเรื่องซึ่งเป็นวิธีที่ผู้เขียนจะควบคุมความรู้ของผู้อ่าน

๑. ผู้เล่าเรื่อง (narrator)

ในการศึกษาวิธีการเล่าเรื่องนั้น จะแยกผู้แต่งหรือผู้เรียบเรียงกับผู้เล่าเรื่องออกจากกัน เพราะผู้แต่งเป็นบุคคลที่มีชีวิตอยู่หรือเคยมีชีวิตอยู่จริง ส่วนผู้เล่าเรื่องเป็นผู้ที่ผู้แต่งเลือกขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่เล่าเรื่องแทนตน^๓ ผู้แต่งหรือผู้เรียบเรียงเป็นผู้ที่อยู่นอกเรื่องเล่า แต่เป็นผู้คัดเลือกเหตุการณ์ตัวละคร และวิธีการเล่าเรื่อง ขณะที่ผู้เล่าเรื่องนั้นอาจเป็นตัวละครในเรื่อง หรือเป็นแค่ “เสียง” ที่ไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นคำพูดของตัวละครใด^๔ ดังนั้นจึงสามารถแบ่งผู้เล่าเรื่องได้เป็น ๒ ประเภท คือ ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่อง (internal narrator) และผู้เล่าเรื่องที่ไม่ใช่ตัวละครในเรื่อง (external narrator)^๕

๒.๑.๑ ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่อง แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๒.๑.๑.๑ ผู้เล่าเรื่องที่เล่าสิ่งที่ตนเองประสบมา เรียกว่า ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครหลัก (character narrator) การเล่าเรื่องโดยใช้ผู้เล่าเรื่องเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านต้องตัดสินใจว่าจะเข้าใจหรือเห็นใจฝ่ายใด ใครเป็นผู้เล่าเรื่องที่เชื่อถือได้

^๓ ยูวาลส์ ชัยศิลป์วัฒนา, ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดี, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔).

^๔ โกลด์มันน์, ฌ็อง-ปีแยร์, การอ่านนวนิยาย แปลโดย วลัย วัฒนศิริ อังถึงใน สุมาลี ลิ้มประเสริฐ, “การศึกษาเรื่องอวทาน – กัลปตาของเกษเมณฑระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธน – กนิธกัณฑ์วรรณคดีไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐, ๖๘.

^๕ อีรวาดิ ไคลังคะ, ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖), ๓๑ – ๓๕.

๒.๑.๑.๒ ผู้เล่าเรื่องที่เป็นพยาน (witness narrator) เป็นผู้เล่าเรื่องที่ไม่ได้เป็นตัวละครหลักแต่เป็นตัวละครรองในเรื่องที่เป็นพยานรับรู้สิ่งที่เกิดขึ้นกับตัวละครหลักและนำเรื่องนั้นๆ มาเล่า ลักษณะของผู้เล่าเรื่องประเภทนี้คือเป็นผู้เล่าเรื่องที่มีความรับรู้จำกัด เพราะไม่สามารถรับรู้ความคิดหรือเรื่องราวทั้งหมดที่เกิดขึ้นกับตัวละครหลักได้ เหมาะกับเรื่องแนวระทึกใจ

๒.๑.๒ ผู้เล่าเรื่องที่ไม่ใช่ตัวละครในเรื่อง แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๒.๑.๒.๑ ผู้เล่าเรื่องแบบผู้ประพันธ์ (authorial narrator) เป็นผู้เล่าเรื่องที่ไม่ใช่ตัวละครแต่เรียกตัวเองว่า “ข้าพเจ้าผู้เขียน” หรือ “ผู้เขียน” ผู้เล่าเรื่องแบบนี้มักแสดงความเห็นวิพากษ์วิจารณ์ตัวละคร รู้อดีต ปัจจุบัน และอนาคตของตัวละครทุกตัว

๒.๑.๒.๒ ผู้เล่าเรื่องแบบเสมือนมีตัวตน (personal narrator) แบ่งออกเป็น ๒ แบบ คือ

๑. ผู้เล่าเรื่องแบบผู้รู้ (omniscient) เป็นผู้เล่าเรื่องที่คล้ายกับ ผู้เล่าเรื่องแบบผู้ประพันธ์ คือ แสดงทัศนะ ความเห็น ตีความ วิเคราะห์ได้ สามารถถ่ายทอดอดีต ปัจจุบัน และอนาคตของตัวละครได้ รู้ความคิดของตัวละคร ฯลฯ ส่วนที่ต่างกันคือ ผู้เล่าเรื่องประเภทนี้จะไม่เรียกตัวเองว่า “ข้าพเจ้า” หรือ “ผู้เขียน” ผู้เล่าเรื่องประเภทนี้จะเพียง “เสียง” แต่ผู้อ่านจะรู้สึกเสมือนว่ามีตัวตนเพราะ “เสียง” ที่วิจารณ์หรือตัดสินตัวละคร และความรู้สึกว่าผู้เล่าเรื่องมีทัศนะหรือบรรทัดฐานในการตัดสินสิ่งต่างๆ

๒. ผู้เล่าเรื่องแบบรับรู้จำกัด (limited) เป็นผู้เล่าเรื่องที่เล่าความคิด ความรู้สึกหรือความเป็นไปของตัวละครตัวเดียว ผู้เล่าเรื่องแบบนี้ไม่แตกต่างกับผู้เล่าเรื่องแบบตัวละครหลัก เพราะผู้อ่านรับรู้ความคิดตัวละครได้ตัวเดียว สิ่งเดียวที่ต่างกันคือสรรพนามที่เรียกตัวละครเท่านั้น

๒.๑.๒.๓ ผู้เล่าเรื่องแบบไม่แสดงทัศนะของตน (impersonal narrator) หรือแบบวัตถุวิสัย (objective) หรือแบบตาของกล้อง (camera eye) เรื่องที่มีผู้เล่าแบบนี้คล้ายกับว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นเองโดยไม่มีผู้เล่า คล้ายกำลังดูภาพยนตร์ เพราะผู้เล่าเรื่องบรรยายเฉพาะลักษณะภายนอก หรือเหตุการณ์ หรือบทสนทนา โดยไม่เข้าไปในความคิดของตัวละคร ทำให้ผู้อ่านต้องตีความเอาเองจากการกระทำของตัวละคร จึงเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก

ผู้เล่าเรื่องที่กล่าวมาข้างต้นซึ่งแบ่งเป็นสองประเภทใหญ่และแต่ละประเภทก็แยกย่อยออกไปอีกจึงเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาว่าอรรถกถาธรรมบทที่ใช้ผู้เล่าเรื่องแบบใดและทำให้เห็นลักษณะเฉพาะของอรรถกถาธรรมบทอย่างไร

ผู้เล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบท อรรถกถาธรรมบทแต่เดิมถ่ายทอดด้วยมุขปาฐะ เรื่องราวที่เล่าประกอบคำสอนก็ได้รับการถ่ายทอดมาด้วย เมื่อมีการเรียบเรียงเป็นลายลักษณ์โดยเชื่อว่าพระพุทฺธโฆษาจารย์เป็นผู้เรียบเรียงขึ้น ผู้เรียบเรียงพยายามรวบรวมอรรถกถาแห่งพระธรรมบทที่พระพุทฺธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ แปลจากภาษาสิงหลของชาวลังกากลับมาเป็นภาษามคธและอธิบายใน ส่วนที่ยังไม่อธิบายให้ชัดเจน ดังปรากฏในคำนำมัสการซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา - วชิรญาณวโรส ทรงแปลไว้ ดังนี้

ข้าพเจ้า^๖ อันพระกุมารกัสสปเถระ ผู้ฝึกคนเรียบร้อยแล้ว...ใคร่ความดำรงมั่นแห่งพระ สัทธรรม หวังอยู่ ว่า “พระอรรถกถาอันพรรณนาอรรถแห่งพระธรรมบทอันงาม ที่พระศาสดา... ทรงอาศัยเหตุนี้ๆแสดงแล้วเป็นเครื่องเจริญปีติปราโมทย์ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นคำที่ สุขุมละเอียด น่าสืบๆ กันมา ตั้งอยู่แล้วในตามพินฉิทวิป โดยภาษาของชาวเกาะ ยังไม่ทำความ ถึงพร้อมแห่งประโยชน์ให้สำเร็จแก่สัตว์ทั้งหลายที่เหลือได้ โฉนพระอรรถกถาแห่งพระธรรมบท นั้นจะทำประโยชน์ให้สำเร็จแก่โลกทั้งปวงได้” ดังนี้ อาราธนาโดยเคารพแล้ว จึงขอมัสการพระ บาทแห่งพระสัมพุทฺธเจ้าผู้ทรงศิริ...และทำอัญชลีแด่พระสงฆ์แห่งพระสัมพุทฺธเจ้าพระองค์นั้นแล้ว จักกล่าวอรรถกถา อันพรรณนาอรรถแห่งพระธรรมบทนั้น ด้วยภาษาอื่น โดยอรรถไม่ให้เหลือเลย ละภาษานั้นและลำดับคำอันถึงพิสดารเกินเสีย ยกขึ้นสู่ภาษาอันเป็นแบบที่ไพเราะ อธิบายบท พัญชนะแห่งคาถาทั้งหลายที่ท่านยังมีได้อธิบายไว้แล้วในอรรถกถานั้นให้สิ้นเชิง” ...

จากโครงสร้างเรื่องในอรรถกถาธรรมบทซึ่งประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๓ ส่วน คือ ส่วนเปิดเรื่อง ส่วนดำเนินเรื่อง และส่วนปิดเรื่องนั้น มีลักษณะคล้ายอรรถกถาชาคกซึ่งประกอบด้วย องค์ประกอบ ๕ ส่วน คือ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา ไวยากรณ์ และสโมสราน แต่จะเห็นได้ว่า

^๖ พระพุทฺธโฆษาจารย์

^๗ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,

องค์ประกอบทั้ง ๕ ส่วนนี้ ในส่วนของคาถาและไวยากรณ์เป็นส่วนประกอบเนื้อเรื่องที่อยู่ในอดีตวัตถุ โดยไวยากรณ์เป็นสิ่งที่อรรถกถาจารย์แทรกขึ้นมาเพื่ออธิบายศัพท์ทั้งในด้านไวยากรณ์และด้านความหมายของคาถา ฉะนั้นหากพิจารณาในแง่ของเนื้อเรื่องแล้วก็กล่าวได้ว่าชาดกแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็น ๓ ส่วน คือ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธาน ที่สามารถแบ่งตามระยะเวลาของการเกิดเหตุการณ์ในเรื่องเป็นอดีตกับปัจจุบัน การเล่าเรื่องในชาดกไม่ได้เป็นไปตามลำดับเวลา หากจะเริ่มเล่าเรื่องจากปัจจุบันแล้วย้อนกลับไปสู่อดีตที่ต่างชาติภพกับปัจจุบัน แล้วจึงกลับมาในปัจจุบันอีกครั้งในตอนท้ายเรื่อง การเล่าเรื่องที่มีช่วงเวลาที่ห่างไกลกันมากเช่นนี้จึงใช้ผู้เล่าเรื่องที่แตกต่างกัน^๔

อรรถกถาธรรมบทก็มีลักษณะการเล่าเรื่องที่คล้ายกับชาดกดังกล่าว กล่าวคือ ส่วนเปิดเรื่องเป็นปัจจุบันวัตถุ ซึ่งเล่าถึงว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องนั้นขณะประทับอยู่ ณ สถานที่ใด และทรงปรารภเรื่องอะไร ในส่วนดำเนินเรื่องเป็นการเล่าเรื่องที่ทรงปรารภไว้ในปัจจุบันวัตถุ โดยกล่าวถึงความเป็นมาของบุคคลหรือเหตุการณ์แล้วดำเนินไปสู่การเกิดปัญหาและนำไปสู่การแสดงธรรมเทศนา จากนั้นพระพุทธเจ้าจะทรงยกอดีตนิทานเพื่อแสดงให้เห็นว่าเรื่องลักษณะนี้มีมาแล้วในอดีต ส่วนดำเนินเรื่องนี้จึงเทียบได้กับอดีตวัตถุของชาดก เมื่อทรงเล่าเรื่องนั้นจบก็จะมีการสรุปว่าบุคคลในอดีตชาตินั้นคือใครในปัจจุบันซึ่งตรงกับสโมธาน จากนั้นจึงกลับมาที่เหตุการณ์ในปัจจุบันอีกครั้งเมื่อมีภิกษุทั้งหลายสนทนากันเนื่องจากเกิดข้อสงสัยเกี่ยวกับบุคคลหรือเหตุการณ์ดังกล่าว แล้วจากนั้นพระพุทธเจ้าจึงเสด็จมาทรงแสดงธรรม อย่างไรก็ตามลักษณะการเล่าเรื่องเช่นนี้ไม่ใช่ลักษณะทั้งหมดของเรื่องในอรรถกถาธรรมบท โดยพบว่าบางเรื่องในอรรถกถาธรรมบทเป็นเรื่องในปัจจุบันวัตถุเพียงอย่างเดียวเพราะเป็นการแสดงให้เห็นการปฏิบัติธรรมของพระสาวกเพื่อบรรลุมรรคผล ไม่มีเหตุเชื่อมโยงกับอดีตชาติแต่อย่างใด

ผู้เล่าเรื่องที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทแบ่งเป็น ๓ แบบ คือ

๑. ผู้เล่าเรื่องที่ไม่ใช่ตัวละครในเรื่องแบบผู้รู้ เป็นผู้เล่าที่อยู่นอกเรื่อง โดยจะเล่าในส่วนต้นของอรรถกถาแต่ละเรื่อง ได้แก่ การกล่าววาทะสนทนาที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ใด ทรง

^๔ สุมาลี ลิ้มประเสริฐ “การศึกษาเรื่องอวทาน – กัลปตาของเกษมณทระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธน – กนิรีกับวรรณคดีไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐, ๗๑.

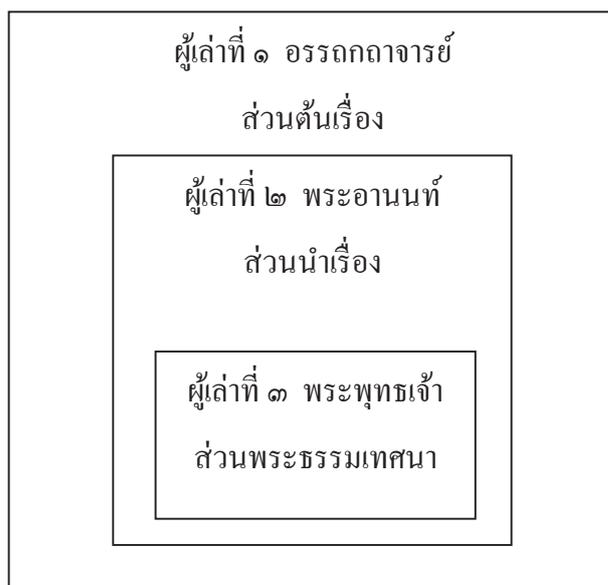
ปรารภใคร และจะทรงแสดงธรรมเทศนาเรื่องอะไร ผู้เล่าเรื่องลักษณะนี้มีทั้งที่ปรากฏและไม่ปรากฏตัวผู้เล่า ผู้เล่าในกลุ่มนี้คือ อรรถกถาจารย์หรือผู้รวบรวมและเรียบเรียงอรรถกถาธรรมบท

๒. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่อง โดยเป็นพยาน รับรู้สิ่งที่เกิดขึ้นกับตัวละครหลัก และนำเรื่องนั้นๆ มาเล่า ซึ่งเป็นลักษณะการเลียนแบบพระสูตรที่เรื่องเล่าต่างๆ ในพระพุทธศาสนา มักถูกเล่าโดยพระอานนท์ซึ่งเป็นพหูสูต โดยจะเริ่มเล่าเรื่องในส่วนดำเนินเรื่องซึ่งมักขึ้นต้นว่า “ดังได้สดับมา” เนื้อหาที่เล่าจึงเริ่มที่ความเป็นมาของบุคคลหรือเหตุการณ์จนนำเข้าสู่เหตุการณ์สำคัญที่มีการปรากฏตัวของพระพุทธเจ้า จากนั้นก็จะเปลี่ยนตัวผู้เล่าเรื่อง

๓. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่อง โดยเล่าสิ่งที่ตนเองประสบมา ผู้เล่าในส่วนนี้คือพระพุทธเจ้า แต่เป็นการเล่าแบบผู้รู้ เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญู จึงทรงรู้เรื่องหรือเหตุการณ์นั้นด้วยพระญาณของพระองค์ เนื้อเรื่องส่วนที่พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้เล่า ได้แก่ ส่วนที่เป็นพระธรรมเทศนา คือ คำกล่าวสอน และการเล่าอดีตชาติของบุคคล

เมื่อพิจารณาผู้เล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบทจะพบว่าในแต่ละเรื่องจะปรากฏผู้เล่าเรื่องทั้ง ๓ ลักษณะภายในเรื่องเดียวกันซึ่งมีโครงสร้างดังนี้

ตารางที่ ๘ ตารางแสดงผู้เล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทมีลักษณะการเล่าเรื่องแบบในอรรถกถาชาดกซึ่งเป็นชาดกที่เลียนแบบพระสูตร ในพระสูตรเมื่อมีการเริ่มเรื่องจะมีคำขึ้นต้นว่า “ข้าพเจ้าได้ฟัง (สดับ) มาแล้วอย่างนี้” ดังในเทวทหสูตร ของมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก^๙ ที่มีความตอนต้นว่า

ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สัถยนิคม อันมีนามว่า เทวทหะ ในสักกชนบท สมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นทูลรับพระคำรัสแล้ว^๙

ส่วนอรรถกถาชาดกจะใช้คำว่า “(ข้าพเจ้า) ได้ยินว่า” หรือ “ดังที่ (ข้าพเจ้า) ได้สดับมา” ดังในอรรถกถาลลิตกชาดก วิสตีนิบาต

พระศาสดาเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ พระเชตะวันมหาวิหาร ทรงพระปรารภพระนางมัลลิกาเทวี ตรัสพระธรรมเทศนานี้มีคำเริ่มต้นว่า ภูลลาคิโก นาม อโหสิ ราชา ดังนี้
ได้ยินว่า วันหนึ่งอาศัยเหตุที่พระนางมัลลิกาเทวี บรรทมร่วมกับพระเจ้าโกศลราช จึงเกิดวิวาท พระราชาทรงกริ้ว ถึงกับไม่ทอดพระเนตรเหลียวแลพระนางมัลลิกาอักรรมเหสี...^{๑๐}

ในอรรถกถาธรรมบทก็ปรากฏลักษณะเช่นเดียวกับอรรถกถาชาดก ดังตัวอย่างต่อไปนี้
ตัวอย่าง ๑ เรื่องนายจุนทสุกริก ในยมกวรรค

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเวฬุวัน ทรงปรารภบุรุษชื่อจุนทสุกริก ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ” เป็นต้น
[นายจุนทะเลี้ยงชีพด้วยการเลี้ยงสุกรขาย]

^๙ สุมาลี ลิ้มประเสริฐ “การศึกษาเรื่องอวทาน – กัลปตาของเกษเมนทระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธน – กนิธกับวรรณคดีไทย” วิทยานพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐, ๗๒.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน.

ได้ยืมว่า นายจันทสุกริกนั้น ฆ่าสุกรทั้งหลายกินบ้าง ขายบ้าง เลี้ยงชีวิตอยู่สิ้น ๕๕ ปี ในเวลาข้าวแพง เขาเอาเกวียนบรรทุกข้าวเปลือกไปสู่ชนบท แลกลูกสุกรบ้าน ด้วยข้าวเปลือกประมาณ ๑ ทะนาน หรือ ๒ ทะนาน บรรทุกเต็มเกวียนแล้วกลับมา...^{๑๑}

ตัวอย่าง ๒ เรื่องโพธิราชกุมาร ในอถิตวรรค

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในแคว้นกพาวัน ทรงปรารภโพธิราชกุมาร ตรัสพระธรรมเทศนาว่า “อตุตทานนฺเจ” เป็นต้น

[โพธิราชกุมารสร้างปราสาทแล้วคิดฆ่านายช่าง]

ตั้งได้สดับมา โพธิราชกุมารนั้น รับสั่งให้สร้างปราสาท ชื่อโกกนท มีรูปทรงไม่เหมือนปราสาทอื่นๆ บนพื้นแผ่นดิน ปานดังลอยอยู่ในอากาศแล้ว ตรัสถามนายช่างว่า “ปราสาทที่มีรูปทรงอย่างนี้ เธอเคยสร้างในที่อื่นบ้างแล้วหรือ หรือว่าเป็นศิลปะครั้งแรกของเธอทีเดียว...”^{๑๒}

จากตัวอย่างในอรรถกถาธรรมบทจะเห็นว่า มีลักษณะเหมือนกับอรรถกถาชาดก คือประกอบด้วยปัจจุบันวัตถุซึ่งกล่าวถึงเรื่องในปัจจุบันสมัยของพระพุทธเจ้า ประทับอยู่ที่ใด ปรารภเรื่องใดเพื่อจะแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องที่ทรงปรารภ จากนั้นผู้เล่าเรื่องจะกล่าวว่า “ได้ยืมมาว่า” หรือ “ได้สดับมา” เพื่อเริ่มเล่าเรื่องดังกล่าว

ชาดกเป็นส่วนหนึ่งของพระสูตรคืออยู่ในขุททกนิกาย ของพระสูตรตันตปิฎก จึงมีการเล่าเรื่องเลียนแบบพระสูตร โดยเชื่อกันว่าพระสูตรทั้งหลายนี้เป็นส่วนที่พระอานนท์ท่องจำมาและได้รับหน้าที่ตอบคำถามเกี่ยวกับพระธรรมเพื่อจัดระเบียบคำสอนให้เป็นหมวดหมู่เมื่อครั้งปฐมสังคายนา^{๑๓} “ข้าพเจ้า” ที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรทั้งหลายจึงเชื่อกันว่าเป็นพระอานนท์^{๑๔}

^{๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), ๑๖๘.

^{๑๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๑.

^{๑๓} สุชีพ ปุญญานุภาพ อ้างถึงใน สุมาลี ลิ้มประเสริฐ, “การศึกษาเรื่องอวทาน – กัลปตาของเกษเมณฑระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธน – กนิรีกับวรรณคดีไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐, ๗๓.

ในพระสูตรใช้คำว่า “ข้าพเจ้าได้สดับมาดังนี้” คือ “เอวัมเม สุตัง” คำว่า “สุต” ในแง่ความหมายมีน้ำหนักน่าเชื่อถือมากกว่า มีนัยหมายถึงผู้ฟังนั้นได้เรียนรู้ความที่ได้ฟังมาแล้วนั้นอย่างดี เป็นลักษณะการฟังที่ได้ข้อมูลแบบปฐมภูมิ พระสูตรทั้งหลายจึงเชื่อว่าพระอานนท์ซึ่งเป็นพระสาวกที่ใกล้ชิดพระพุทธเจ้าที่สุดและได้รับการยกย่องให้เป็นพหูสูตเป็นผู้เล่า ในขณะที่อรรถกถาชาดกใช้คำว่า “ได้ยินว่า” คือคำว่า “กิริ” หมายความว่า เขาเล่าว่า หรือ ข้าพเจ้าได้ยินมาว่า เมื่อนำมาใช้ในการเล่าเรื่องจึงมีน้ำหนักความน่าเชื่อถือน้อยกว่า ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอรรถกถาจารย์ไม่ต้องการทำเทียมพระเถระที่มีคุณูปการยิ่งต่อพระพุทธศาสนาจึงใช้ “กิริ” แทนคำว่า “สุต” ซึ่งเป็นคำที่เหมาะสมยิ่งที่พระอานนท์จะใช้ในการสาธยายธรรมที่ได้ฟังมาจากพระพุทธเจ้า

จากตัวอย่างอรรถกถาธรรมบทที่ยกไปแล้วข้างต้นจะเห็นว่ามีการใช้ “ดังได้สดับมา” และ “ได้ยินว่า” เช่นเดียวกับอรรถกถาชาดก ซึ่งในคาถาใช้คำว่า “กิริ” แสดงให้เห็นว่าอรรถกถาธรรมบทรวบรวมขึ้นในภายหลัง และพระอรรถกถาจารย์นำมาเรียบเรียงไว้ โดยพบการเริ่มต้นเรื่องในลักษณะเดียวกับ “ได้ยินว่า” แต่ใช้คำต่างกัน ๓ ลักษณะ ดังนี้

๑. ได้ยินว่า พบ ๑๐๗ เรื่อง
๒. ดังได้สดับมา พบ ๗๔ เรื่อง
๓. ดังได้ทราบมาว่า พบ ๓ เรื่อง

การเริ่มต้นเรื่องของอรรถกถาธรรมบทลักษณะเดียวกับ “ได้ยินว่า” ในอรรถกถาชาดกนี้ แสดงให้เห็นว่าทั้งสองคัมภีร์มีลักษณะร่วมกันกล่าวคือ การเลียงไม่กล่าวว่าเป็นผู้เล่าแบบในพระสูตรที่ใช้คำว่า “สุต” เพื่อไม่ให้เป็นการทำเทียมพระเถระ แต่สร้างความน่าเชื่อถือโดยสมมติว่าผู้เล่าเรื่องนั้นเป็นผู้ที่ท่องจำสืบทอดต่อมาจากพระอานนท์ โดยใช้ “กิริ” มีความหมายว่า “ข้าพเจ้าได้ยินมาว่า” โดยไม่ได้ระบุเวลาที่เกิดขึ้นอย่างแน่นอน ผู้อ่านจะสามารถอนุมานได้ว่าเรื่องเหล่านี้ น่าจะเป็นพระเถระที่ได้ฟังเรื่องและท่องจำสืบทอดต่อมาจากพระอานนท์ซึ่งได้ฟังพระพุทธพจน์มาโดยตรง

^{๑๔} สุชีพ ปุญญานุภาพ อ้างถึงใน สุมาลี ลิ้มประเสริฐ “การศึกษาเรื่องอวทาน – กัลปตาของเกษมเมตตระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุธน – กนิรีกับวรรณคดีไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐, ๗๓.

ชาดกนอกจากจะเลียนแบบการเล่าเรื่องแบบพระสูตรแล้วยังมีชาดกที่ไม่ได้เลียนแบบพระสูตรอีกด้วย^{๑๕} กล่าวคือ เป็นชาดกที่ไม่ได้ขึ้นต้นด้วย “กิริ” หรือ “(ข้าพเจ้า) ได้ยินว่า” แต่ใช้ผู้เล่าเรื่องเสมือนมีตัวตนคือผู้เล่าแบบผู้รู้ที่ไม่แสดงทรรศนะกล่าวคือ ผู้เล่าเรื่องจะบรรยายเฉพาะลักษณะภายนอก หรือเหตุการณ์ หรือบทสนทนา โดยไม่เข้าไปในความคิดของตัวละคร โดยชาดกลักษณะนี้จะขึ้นเรื่องในปัจจุบันวัตถุว่า “ความพิสดารว่า” ซึ่งเป็นข้อความที่ผู้แปลเพิ่มเข้ามาเพื่อเป็นการเกริ่นให้ทราบว่าเรื่องนั้นมีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามลำดับเวลาหลายเหตุการณ์

อรรถกถาธรรมบทที่ปรากฏการขึ้นเรื่องดังกล่าวเช่นกัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้
เรื่องครหทินน์ ในปุพพวรรค

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภสาวกของนิครนถ์ ชื่อครหทินน์ ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “ขถา สงฺการชานสมฺมึ” เป็นต้น

[เป็นสหายนันแต่เลื่อมใสวัตถุไม่ตรงกัน]

ความพิสดารว่า ในกรุงสาวัตถี ได้มีชนผู้เป็นสหายนัน ๒ คน คือ สิริคุตต์ ๑ ครหทินน์ ๑ ใน ๒ คนนั้น สิริคุตต์เป็นอุบาสก ครหทินน์เป็นสาวกของนิครนถ์ พวกนิครนถ์ยอมกล่าวจะครหทินน์นั้นเนื่องๆ อย่างนี้ว่า “การที่ท่านพูดจะสิริคุตต์ ผู้สหายนันของท่านว่า ท่านเข้าไปหาพระสมณโคดมทำไม ท่านจักได้อะไรในสำนักของพระสมณโคดมนี้แล้ว ดังนี้แล้ว กล่าวสอนโดยอาการที่สิริคุตต์เข้ามาหาพวกเราแล้ว จักให้ไทยธรรมแก่พวกเรา จะไม่ควรหรือ” ครหทินน์ฟังคำของนิครนถ์เหล่านั้นแล้ว ก็หมั่นไปพูดจะสิริคุตต์ในที่ๆเขาขึ้นและนั่งแล้วเป็นต้น อย่างนี้ว่า “สหายนัน ประโยชน์อะไรของท่านด้วยพระสมณโคดมเล่า ท่านเข้าไปหาพระสมณโคดมนี้แล้วจักได้อะไร การที่ท่านเข้าไปหาพระผู้เป็นเจ้าของเราแล้ว ถวายทานแก่พระผู้เป็นเจ้าของเราแล้ว จะไม่ควรหรือ” สิริคุตต์แม้ฟังคำของครหทินน์นั้น ก็นั่งเฉยเสียหลายวัน รำคาญแล้ว วันหนึ่งจึงพูดว่า “เพื่อน ท่านหมั่นมาพูดจะเราในที่ๆขึ้นแล้วเป็นต้น อย่างนี้ว่า ท่านไปหาพระสมณโคดมแล้ว จักได้อะไร ท่านจงเข้าไปหาพระผู้เป็นเจ้าของเรา ถวายทานแก่พระผู้เป็นเจ้าของเราเหล่านั้น ท่านจงบอกแก่เราก่อน พระผู้เป็นเจ้าของทั้งหลายของท่าน ย่อมรู้อะไร...”^{๑๖}

^{๑๕} สุมาลี ลิ้มประเสริฐ, “การศึกษาเรื่องอวทาน – กัลปตาของเกษเมนทระ : ความสัมพันธ์ของเรื่องสุทฺธน – กิรกีกับวรรณคดีไทย” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐, ๕๑.

^{๑๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๑๓๖.

การขึ้นเรื่องว่า “ความพิสดารว่า” ดังตัวอย่าง แสดงให้เห็นว่าผู้เล่าเรื่องไม่ใช่บุคคลในเรื่อง โดยไม่แสดงพรรณนาของตน บรรยายให้เห็นลักษณะภายนอกของตัวละครตามลำดับเวลาที่ เหตุการณ์นั้นๆเกิดขึ้น ดังเรื่องครหทินน์ ในปุပ္พวรรคนั้น ผู้เล่าเรื่องเป็นผู้รู้เหตุการณ์และบทสนทนาที่เกิดขึ้นตามลำดับเวลา โดยล่วงรู้ความคิดของตัวละครคือครหทินน์และสิริคุตต์ แต่ไม่วิพากษ์วิจารณ์การกระทำหรือตัดสินใจการกระทำของตัวละครนั้น โดยตัวละครแต่ละตัวตัดสินใจและวิพากษ์การกระทำของอีกฝ่ายเอง เช่น เมื่อสิริคุตต์ได้ฟังคำกล่าวชักชวนของครหทินน์ให้ลวาทานแก่พวกนิครนถ์ ก็เฉยเสียหลายวัน แสดงให้เห็นว่าสิริคุตต์ไม่ได้มีความยินดีที่จะไปตามที่ครหทินน์เชิญชวน จึงไม่ปรากฏพรรณนาของผู้เล่าเรื่องในเรื่องที่มีการเริ่มเรื่อง “ความพิสดารว่า”

นอกจากนี้ยังมีบางเรื่องที่ไม่ปรากฏการใช้คำเริ่มเรื่อง กล่าวคือเมื่อพูดถึงสถานที่ที่พระพุทธรูปประทับ เรื่องที่ทรงปรารภและพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงแล้วก็เริ่มเล่าเรื่องโดยไม่ได้กล่าวว่า ได้ยินมา หรือได้สดับมาแต่อย่างไร เช่นเรื่องพระเจ้าวิฑูทกะ ในปุပ္พวรรค ปรากฏการเริ่มเรื่องดังนี้

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระนครสาวัตถี ทรงปรารภ
พระเจ้าวิฑูทกะ พร้อมทั้งบริษัท ซึ่งถูกห้วงน้ำท่วมทับให้สวรรคตแล้ว
ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “ปุပ္พผานิ เหว ปจินนุต” เป็นต้น

อนุပ္พพิทถาในเรื่องนั้น ดังต่อไปนี้

[สามพระกุมารไปศึกษาศิลปะในกรุงคักกสิลา]

พระกุมาร ๓ พระองค์เหล่านี้คือ พระราชโอรสของ
พระเจ้ามหาโกศล ในพระนครสาวัตถี พระนามว่าปเสนทิกุมาร พระกุมาร
ของเจ้าลิจฉวี ในพระนครเวสาลี พระนามว่ามหาลิ โอรสของเจ้ามัลละ
ในพระนครกุสินารา พระนามว่าพันธุละ เสด็จไปพระนครคักกสิลาเพื่อ
เรียนศิลปะในสำนักอาจารย์ ทิสปาโมกข์ มาพบกันที่ศาลานอก
พระนคร ต่างก็ถามถึงเหตุที่มา ตระกูล และพระนามของกันและกันแล้ว
เป็นพระสหายกัน ร่วมกันเข้าไปหาอาจารย์ ต่อกาลไม่นานนัก (ก็) เรียน
ศิลปะสำเร็จ (จึง) กราบลาอาจารย์ พร้อมกันเสด็จออก (จากกรุงคักกสิลา)
ได้ไปสู่ที่อยู่ของตนๆ

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าผู้เล่าเรื่องไม่ได้กล่าวคำเริ่มต้น “ได้ยินว่า” “ดังได้สดับมา” หรือ

“ความพิสดารว่า” ตามที่ปรากฏในเรื่องอื่นๆดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น หลังจากกล่าวถึงส่วนที่เกี่ยวกับการเริ่มเรื่องแล้วก็เล่าเรื่องตามลำดับเหตุการณ์ทันที ในอรรถกถาธรรมบทการเริ่มเรื่องโดยเล่าเรื่องทันทีนี้พบไม่มาก

นอกจากนี้บางเรื่องจะไม่ปรากฏผู้เล่าแบบที่ ๒ คือส่วนที่เชื่อว่าพระอานนท์เป็นผู้เล่า ได้แก่ เรื่องที่ปรากฏตัวผู้เล่าแบบที่ ๑ คืออรรถกถาจารย์อย่างชัดเจน ซึ่งจะไม่มีการกล่าวเริ่มเรื่องว่า “ดังได้สดับมา” แต่จะบอกว่าเรื่องนั้น “ข้าพเจ้า” ได้กล่าวถึงแล้วหรืออธิบายอย่างละเอียดแล้วในที่อื่นซึ่งมีทั้งในวรรคอื่นของอรรถกถาธรรมบทหรือในคัมภีร์อื่นๆ ผู้เล่าส่วนนี้จึงได้แก่อรรถกถาจารย์ผู้เรียบเรียงอรรถกถาธรรมบทในชั้นหลัง ซึ่งมีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวเนื้อเรื่องซ้ำอีก เพราะสามารถไปสืบค้นเรื่องตามที่ได้ระบุไว้ ซึ่งต่างจากการเล่าเรื่องของผู้เล่าแบบที่ ๒ และแบบที่ ๑ ซึ่งเป็นผู้เล่าในสมัยก่อนที่ยังถ่ายทอดความรู้ คำสอนต่างๆด้วยมุขปาฐะ

ตัวอย่างเรื่องที่ปรากฏตัวผู้เล่าเรื่องแบบที่ ๑ เช่น เรื่องนางปฎาจารา ในมัคควรรค

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภนางปฎาจารา ตรัสพระธรรมเทศนาว่า “น สนฺติ ปุคฺคา” เป็นต้น

เรื่องข้าพเจ้ากล่าวพิสดารไว้แล้ว ในการพรรณนาพระคาถาในสหัสสวรรคว่า

“ก็ผู้ใดไม่เห็นความเกิดและความเสื่อม พึงเป็นอยู่ลิ้นรือยปี, ความเป็นอยู่วันเดียวของผู้เห็นความเกิดและความเสื่อม ยังประเสริฐกว่าความเป็นอยู่ของผู้นั้น”

ก็ในกาลนั้น พระศาสดาทรงทราบนางปฎาจาราว่ามีความโศกเบาบางแล้ว จึงตรัสว่า “ปฎาจารา ชื่อว่าปิยชนทั้งหลายมีบุตรเป็นต้น ย่อมไม่สามารถเป็นผู้ต้านทานหรือป้องกันของบุคคลผู้ไปสู่ปรโลกได้ เพราะฉะนั้น ชนเหล่านั้น แม้มีอยู่ ก็ชื่อว่าไม่มีแท้ อันการที่บัณฑิตชำระศีลให้หมดจดแล้ว ชำระหนทางเป็นที่ไปพระนิพพานเพื่อตนนั้นแล ย่อมควร” ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงธรรมได้ทรงภายิตพระคาถาเหล่านี้ว่า...

จากตัวอย่างเรื่องนางปฎาจารา ในมัคควรรค จะเห็นได้ว่าเป็นเรื่องที่อรรถกถาจารย์เคยกล่าวไว้ละเอียดในสหัสสวรรค (วรรคที่ ๘) แล้ว เมื่อเล่าเรื่องนี้อีกครั้งจึงละส่วนที่เป็นรายละเอียดของเรื่องไป โดยส่วนที่เป็นรายละเอียดของเรื่องคือ นางปฎาจาราเป็นธิดาของเศรษฐีในกรุงสาวัตถี หนีตามคนรับใช้ออกจากเรือน ไปอยู่ด้วยกันที่บ้านแห่งหนึ่ง ต่อมาตั้งครรภ์ใกล้คลอดจึงคิดจะกลับไปบ้าน

บิดามารดา แต่คลอดลูกในระหว่างทาง จึงกลับมาบ้านสามีตามเดิม เมื่อตั้งครรภ์ลูกคนที่สองก็จะกลับไปคลอดที่บ้านของตน ระหว่างทางเจ็บครรภ์ สามีหาที่สำหรับให้นางคลอดลูกถูกงูกัดตาย นางปญจาราคลอดลูกและเมื่อรู้ว่าสามีตาย จึงพาลูกทั้งสองเดินทางกลับไปถึงแม่น้ำอจิรวดี ให้ลูกคนโตรอที่ฝั่ง ส่วนนางอุ้มลูกคนเล็กข้ามไปวางไว้อีกฝั่งขณะกำลังกลับไปรับลูกอีกคน เหยี่ยวตนหนึ่งบินโฉบมาเอาลูกคนเล็กไป นางโบกมือไล่จน ลูกอีกคนคิดว่าแม่เรียกก็เดินลงมาจึงถูกน้ำพัดหายไป นางปญจาราร้องไห้คร่ำครวญ เดินทางกลับบ้านก็ได้ทราบข่าวบิดามารดาและพี่ชายของตนตาย จึงสิ้นสติราวกับคนบ้าเดินไปอย่างไร้จุดหมาย ในอดีตชาติสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตระ นางปญจาราพบพระเถระที่เป็นเอตทัคคะ จึงบำเพ็ญความดี ตั้งความปรารถนาให้เป็นพระเถระที่เลิศกว่าพระเถระผู้ทรงวินัยทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงเห็นถึงความปรารถนา จึงทรงทำให้นางสิ้นสติ ตรัสแสดงธรรม น้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ น้อยกว่าน้ำตาของคนทุกข์ นางจึงขอบวชเป็นภิกษุณี ต่อมาได้พิจารณาน้ำที่ตักแล้วเทจากหม้อน้ำ พระพุทธเจ้าทรงแผ่รัศมีไป ตรัสแสดงธรรมความเกิดและความเสื่อมของปัญจันท์ จากนั้นได้บรรลุอรหัตผล เมื่อในสหัสวรรษมาแล้วเรื่องของนางปญจาราโดยละเอียดแล้ว ในมัจจวรรคนี้บรรดาจารย์จึงไม่เล่าอีก เพราะสามารถไปค้นอ่านได้ จึงปรากฏตัวผู้เล่าเรื่องในส่วนนี้เป็นแบบที่ ๑ คือผู้เล่าแบบผู้รู้ที่ไม่ใช่ตัวละครในเรื่อง โดยใช้คำว่า “ข้าพเจ้า” อย่างชัดเจน

๒. การเล่าเรื่อง

เจราต์ เจอเนตต์ นักทฤษฎีเรื่องเล่าศึกษาเวลาในเรื่องเล่าเกี่ยวกับกลวิธีในการเล่าเรื่องที่เกี่ยวกับการจัดลำดับเวลาของผู้เขียนอาจใช้ได้ไว้ ๓ ประเภท คือ ลำดับ ระยะเวลา และความถี่^{๑๗} การเล่าเรื่องในบรรดาธรรมเนียมแบ่งเป็น ๒ ประเภทได้แก่ การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับลำดับเวลาในเรื่อง และการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาของผู้อ่าน

๒.๑ การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับลำดับเวลาในเรื่อง เป็นกลวิธีในการเล่าเรื่องโดยใช้ลำดับเหตุการณ์ตามเวลาปฏิทิน บันเทิงคดีบางเรื่องอาจมีลำดับเหตุการณ์ของเรื่องและ โครงเรื่อง

^{๑๗} อิวราดี ไตรลึงคะ, ศาสตรและศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์

เหมือนกันแต่บางเรื่องอาจมีลำดับเหตุการณ์ของเรื่องและโครงเรื่องไม่เหมือนกัน การลำดับเหตุการณ์ในอรรถกถาธรรมบทตามเวลาในเรื่องมีช่วงเวลาทั้งในปัจจุบันและอดีต ช่วงเวลาปัจจุบันคือการกล่าวถึงเหตุการณ์ในชาติปัจจุบันของบุคคลซึ่งเป็นปัจจุบันวัตถุ และช่วงเวลาในอดีตคือการกล่าวถึงเหตุการณ์ในอดีตชาติของบุคคลซึ่งเป็นอดีตวัตถุ การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับลำดับเวลาในเรื่องของอรรถกถาธรรมบทแบ่งเป็น ๓ แบบ ได้แก่ การเล่าเรื่องในปัจจุบัน การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต และการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน

๒.๑.๑ การเล่าเรื่องในปัจจุบัน คือเรื่องเล่าที่กล่าวถึงเหตุการณ์ปัจจุบันในช่วงเวลาหนึ่ง พบ ๒๓๑ เรื่อง การเล่าเรื่องในปัจจุบันจะปรากฏเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชาติปัจจุบันของบุคคลในเรื่อง โดยดำเนินเรื่องตามลำดับเวลาตั้งแต่ต้นจนจบ ดังตัวอย่างเรื่องหญิงจีหิงในนิรยวรรค เล่าเรื่องโดยกล่าวถึงหญิงคนหนึ่งหิงหญิงรับใช้เพราะไม่พอใจที่มาใกล้ชิดกับสามีของตน จึงจับหญิงรับใช้ขังไว้และทำร้ายร่างกาย แล้วไปฟังธรรมกับสามี ญาติเข้ามาเห็นจึงช่วยหญิงรับใช้นั้นและพาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม เป็นต้น เรื่องหญิงจีหิงดังกล่าวปรากฏการเล่าเรื่องดังนี้

ได้ยินว่า สามีของหญิงนั้น ได้ทำความเชยชิดกับหญิงรับใช้ในเรือนคนหนึ่ง หญิงจีหิงนั้นมัดมือมัดเท้าหญิงรับใช้คนนั้นไว้แล้วตัดหูและจมูกของเขา ขังไว้ในห้องว่างห้องหนึ่ง ...ขณะนั้นพวกญาติผู้เป็นแขกของนางมายังเรือน...แก่หญิงรับใช้ออก หญิงรับใช้นั้นไปวัด...

พระศาสดาทรงสดับคำของหญิงรับใช้นั้นแล้ว ตรัสว่า “จันชื่อว่าทุจริต แม้เพียงเล็กน้อยบุคคลไม่ควรทำ ด้วยความสำคัญว่า ‘ชนพวกอื่นย่อมไม่รู้กรรมนี้ของเรา’...

ในกาลจบเทศนา อุบาสกและหญิงนั้น ตั้งอยู่ในโศดาปัตติผลแล้ว ก็และชนทั้งหลายทำหญิงรับใช้นั้นให้เป็นไทย ในที่นั้นนั้นแล แล้วทำให้เป็นหญิงมีปกติประพฤดิธรรม ดังนี้แล”^{๑๘}

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่องอยู่ในช่วงเวลาชาติปัจจุบันของบุคคล การเล่าเรื่องจึงดำเนินตั้งแต่การเกิดเหตุการณ์จนจบเรื่อง

^{๑๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๒๐๐.

๒.๑.๒ การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต คือ การเล่าเรื่องที
กล่าวถึงในปัจจุบันแล้วสลับไปเล่าเหตุการณ์ในอดีต โดยเริ่มจากการกล่าวถึงเหตุการณ์ในปัจจุบัน
ของบุคคลในเรื่อง จากนั้นจึงเล่าเรื่องในอดีตเพื่อแสดงให้เห็นว่าเหตุการณ์ในปัจจุบันเป็นผล
สืบเนื่องมาจากเหตุการณ์ในอดีต พบ ๕๕ เรื่อง เช่น เรื่องพระโกณฑธานเถระ ในพันทวารวค เล่า
เรื่องโดยเริ่มจากเหตุการณ์ในปัจจุบันซึ่งกล่าวถึงพระโกณฑธานะมีรูปผู้หญิงติดตามคองเขา โดยที่
ตนเองไม่เห็นแต่ผู้อื่นเห็น จึงถูกชาวบ้านและภิกษุทั้งหลายตำหนิ บุญกรรมของพระโกณฑธานะคือ
ในอดีตชาติเป็นเทวดาเคยพุดคุยงให้ภิกษุสองรูปแตกแยกกัน ผลกรรมทำให้มีรูปผู้หญิงติดตามใน
ชาตินี้ เป็นต้น การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต ผู้ฟังจะสามารถรู้ได้ว่าเหตุการณ์ที่กำลังเล่า
นั้นอยู่ในช่วงเวลาใดจากการเกริ่นบอกว่าพระพุทเจ้าจะทรงเล่าบุญกรรมของบุคคล ทรงเล่าอดีต
นิทาน หรือทรงเล่าชาดก นอกจากนี้ยังใช้วิธีปุจฉา – วิสัชนา เพื่อนำเข้าสู่การเล่าเรื่องในอดีต
การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีตมีลักษณะการเล่า ดังนี้

ปัจจุบัน	{	<p>ดังได้สดับมา จำเดิมแต่วันที่พระเถระนั้นบวชแล้ว รูปสตรีรูปหนึ่ง เทียวไปกับ พระเถระ (แต่) พระเถระไม่เห็นรูปสตรีนั้น ส่วนมหาชนเห็น...</p>
อดีต	{	<p>ถามว่า “บุญกรรมของท่านเป็นอย่างไร” ตอบว่า “ได้ยินว่า ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสปะ ภิกษุ ๒ รูปเป็น สหายนัน ได้เป็นผู้กลมเกลียวกันอย่างยิ่ง...</p>
อดีต	{	<p>เทวดาผู้เกิดในชั้นดาวดึงส์ผู้หนึ่ง เห็นท่านทั้ง ๒ แล้ว คิดว่า “ภิกษุเหล่านี้ช่างกลม เกลียวกันเหลือเกิน เราอาจทำลายภิกษุเหล่านี้ได้หรือหนอ”...</p>
ปัจจุบัน	{	<p>บุญกรรมของเทวดามีประมาณเท่านี้ ก็ในเวลาสิ้นอายุ..ฝ่ายเทวดาบังเกิดในอเวจี แล้ว...ในพุทธปรุบาทกาลนี้ ได้บังเกิดในกรุงสาวัตถี...ได้บรรพชาอุปสมบทในพระ ศาสนา...รูปสตรีนั้นก็ปรากฏอย่างนั้นนั่นแล...</p> <p>ภิกษุทั้งหลายเห็นท่านเทียวไปอยู่อย่างนั้น จึงบอกอนาถบิณฑกเศรษฐีว่า “ท่าน เศรษฐี ท่านจงจับไล่ภิกษุผู้ศีลรูปนี้ออกจากวิหารของท่านเสีย...</p> <p>พระศาสดา รับสั่งให้เรียกพระโกณฑธานะนั้นมาแล้ว ตรัสถามว่า “ภิกษุ ข้าว่า เรอกล่าวอย่างนั้นจริงหรือ”...^{๑๔}</p>

^{๑๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๗๔.

จากตัวอย่างจะเห็นว่ามีการเล่าเรื่องสลับไปมาระหว่างปัจจุบันกับอดีต โดยเริ่มเล่าเรื่องในปัจจุบัน จากนั้นสลับไปเล่าเรื่องในอดีตเพื่อแสดงให้เห็นว่าเหตุการณ์ในปัจจุบันเกิดขึ้นจากการกระทำในอดีต จากนั้นก็สลับมาเล่าเรื่องในปัจจุบันเพื่อแสดงให้เห็นถึงการแก้ปัญหา

๒.๑.๓ การเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน คือการเล่าเรื่องที่กล่าวถึงเหตุการณ์ตั้งแต่ในอดีตชาติของบุคคลจนถึงเหตุการณ์ปัจจุบัน เป็นการเล่าตามลำดับเหตุการณ์จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ไม่มีการสลับลำดับ พบ ๑๖ เรื่อง เช่น เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลีชกษิณี ในยมกวรรค เล่าเรื่องในอดีตชาติของนางชกษิณีตั้งแต่ในชาติที่เป็นหญิงคนหนึ่งซึ่งถูกหญิงที่เป็นหมันทำร้ายให้แท้งบุตรจนตาย จึงผูกพยาบาทจองเวรกันหลายภพหลายชาติ จนถึงชาติปัจจุบันซึ่งเกิดเป็นนางชกษิณี ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าจึงเลิกพยาบาทและหันมาปฏิบัติธรรม การเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบันมีตัวอย่างดังนี้

อดีต	}	<p>ดังได้สลับมา บุตรของกฎ มพิคนหนึ่ง เมื่อบิดาทำกาละแล้ว ทำการงานทั้งปวง.. ปฏิบัติมารดาอยู่ ต่อมามารดาได้บอกแก่เขาว่า “พ่อ แม่จักนำนางกุมาริกามาให้เจ้า”.....มารดาได้ไปในตระกูลนั้น หมั้นนางกุมาริกาไว้แล้ว กำหนดวัน (แต่งงาน) นำนางกุมาริกาคนนั้นมา ได้ทำไว้ในเรือนบุตร นางกุมาริกานั้น ได้เป็นหญิงหมั้น ที่นั้นมารดาจึงพูดกะบุตรว่า “...แม่จักนำนางกุมาริกาคนอื่นมา (ให้เจ้า)”...หญิงหมั้นได้ยินคำนั้น จึงคิดว่า “ธรรมดาบุตรข่มไม่อาจฝืนคำมารดาบิดาไปได้ บัดนี้แม่ผู้คิดจะนำหญิงอื่น ผู้ไม่เป็นหมันมาแล้วก็จักใช้เราอย่างทาสี ถ้าอย่างไรเราพึงนำนางกุมาริกาคนหนึ่งมาเสียเอง”...</p> <p>...เมื่อตั้งครรภ์แล้ว...ภายหลัง นางได้ให้ยาสำหรับทำครรภ์ให้ตก...นางตั้งความปรารถนาว่า “...บัดนี้เราจุติจากอภัพนี้ พึงเกิดเป็นนางชกษิณี อาจเคี้ยวกินทารกของมันเกิด”...[ผลัดกันสังหารคนละชาติด้วยอำนาจผูกเวร] ...ดังนี้แล้วได้ตายไปเกิดเป็นนางชกษิณี...</p>
ปัจจุบัน	}	<p>ในสมัยนั้น พระศาสดา ทรงแสดงธรรมอยู่ในท่ามกลางบริษัท...ในกาลจบพระคาถา นางชกษิณีนั่ง ตั้งอยู่ในพระโสดาปัตติผล...^{๒๐}</p>

^{๒๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ๖๔.

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าเรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลิย์กษิณี มีการเล่าเรื่องตามลำดับเวลา จากอดีตจนถึงปัจจุบันโดยไม่สลับลำดับเวลา ทำให้เห็นความต่อเนื่องของเหตุการณ์ในเรื่อง

การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่องแสดงให้เห็นช่วงเวลาที่สำคัญของบุคคลในเรื่อง เมื่อพิจารณาประเภทของเรื่องเล่าแต่ละกลุ่ม พบการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่องทั้ง ๓ แบบ ในแต่ละกลุ่มดังนี้

ตารางที่ ๘ ตารางแสดงการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับลำดับเวลาในเรื่อง

ประเภทของเรื่องเล่า	การเล่าเรื่องในปัจจุบัน	การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต	การเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน	รวม
นักบวชในพระพุทธศาสนา	๑๒๘	๓๔	๕	๑๖๗
อุบาสก – อุบาสิกา	๔๕	๑๓	๒	๖๐
บุคคลนอกพระพุทธศาสนา	๕๔	๕	๓	๖๖
พระพุทธเจ้า	๔	๑	-	๕
รวม	๒๓๑	๕๓	๑๐	๓๐๒

จากตารางแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเภทของเรื่องเล่ากับกลวิธีการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับลำดับเวลาในเรื่องทั้ง ๓ แบบ ได้แก่ การเล่าเรื่องในปัจจุบัน การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต และการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน

การเล่าเรื่องในปัจจุบัน พบทั้งสิ้น ๒๓๑ เรื่อง จากอรรถกถาธรรมบททั้งหมด ๓๐๒ เรื่อง คิดเป็น ร้อยละ ๗๖.๔๕ พบในเรื่องเล่าต่างๆดังนี้

เรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนา พบ ๑๒๘ เรื่อง จาก ๑๖๗ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๗๔.๘๕

เรื่องเล่าของอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๔๕ เรื่อง จาก ๖๐ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๗๕

เรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๕๔ เรื่อง จาก ๖๖ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๘๑.๘๑

เรื่องเล่าของพระพุทธเจ้า พบ ๔ เรื่อง จาก ๕ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๘๐

จะเห็นว่าเรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนาพบการเล่าเรื่องในปัจจุบันมากที่สุด ทั้งนี้เนื่องมาจาก บุคคลนอกพระพุทธศาสนาเป็นผู้ที่ไม่เคยมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนามาก่อน จึงไม่มีพื้นฐานทางธรรม เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาจึงถือเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่ธรรม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่องจึงเป็นเหตุการณ์ในปัจจุบัน ซึ่งต่างจากเรื่องเล่าประเภทอื่นซึ่งเป็นพุทธบริษัทที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมของพระพุทธเจ้า และมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในอดีตชาติ จึงปรากฏการเล่าเรื่องในปัจจุบันในสัดส่วนที่น้อยกว่าเรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา

การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต พบทั้งสิ้น ๕๗ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๑๘.๘๗ พบในเรื่องเล่าต่างๆดังนี้

เรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนา พบ ๓๔ เรื่อง จาก ๑๗๑ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๑๙.๘๘

เรื่องเล่าของอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑๓ เรื่อง จาก ๖๐ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๒๑.๖๗

เรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๕ เรื่อง จาก ๖๖ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๑๓.๖๓

เรื่องเล่าของพระพุทธเจ้า พบ ๑ เรื่อง จาก ๕ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๒๐

การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีตพบในเรื่องเล่าของอุบาสก – อุบาสิกามากที่สุด ซึ่งเป็นกลุ่มบุคคลที่นับถือพระพุทธศาสนาที่เป็นคฤหัสถ์ มีหน้าที่บำรุงพระศาสนา บุคคลในเรื่องมีความเลื่อมใสในธรรมะของพระพุทธเจ้า บางเรื่องบุคคลนั้นมีความเลื่อมใสมาตั้งแต่อดีตชาติ จึงปรากฏการเล่าเหตุการณ์ในอดีตด้วยเพื่อแสดงให้เห็นสาเหตุของการเกิดเหตุการณ์ในปัจจุบัน

การเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน พบ ๑๔ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๔.๖๔ โดยพบในเรื่องเล่าต่อไปนี้

เรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนา พบ ๕ เรื่อง จาก ๑๗๑ เรื่องคิดเป็นร้อยละ ๕.๒๖ โดยพบในกลุ่มเรื่องเล่าของพระอรหันต์มากที่สุด

เรื่องเล่าของอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๒ เรื่อง จาก ๖๐ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ ๓.๓๓

เรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๓ เรื่อง จาก ๖๖ เรื่อง คิดเป็นร้อยละ

๔.๕๔

การเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบันพบในเรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนามากที่สุด และพบในกลุ่มพระอรหันต์มากที่สุด แสดงให้เห็นว่านักบวชในพระพุทธศาสนาเป็นบุคคลที่ตั้งมั่นในการปฏิบัติเพื่อหลุดพ้น การเล่าเรื่องตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันทำให้เห็นเหตุการณ์อย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งได้บรรลุอรหัตผลซึ่งเป็นธรรมขั้นสูงสุดที่นำไปสู่การนิพพาน ปัจจุบันเป็นช่วงเวลาสุดท้ายของชีวิต จึงใช้การเล่าตามลำดับจากอดีตถึงปัจจุบันในสัดส่วนที่มากกว่าเรื่องเล่าของบุคคลอื่นๆ

การเล่าเรื่องที่มีลำดับเหตุการณ์สัมพันธ์กับเวลาในอรรถกถาธรรมบท แสดงให้เห็นว่า อรรถกถาธรรมบทเน้นเหตุการณ์ในปัจจุบัน จะเห็นได้จากการพบการเล่าเรื่องในปัจจุบันมากที่สุด จำนวน ๒๓๑ เรื่อง และเรื่องเล่าทุกประเภทปรากฏการเล่าเรื่องในปัจจุบันมากที่สุด เมื่อบุคคลเกิดปัญหาแล้วก็สามารถแก้ไขปัญหาได้โดยใช้ “ธรรม” ของพระพุทธเจ้า ซึ่งเมื่อบุคคลนั้นน้อมนำธรรมะของพระพุทธเจ้าไปปฏิบัติ นอกจากจะช่วยแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันแล้วยังป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาในอนาคตได้อีกด้วย ในขณะที่บางเรื่องที่มีการเล่าเรื่องในอดีตแสดงให้เห็นว่าเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นผลสืบเนื่องมาจากเหตุการณ์ในอดีต แต่ไม่สามารถย้อนกลับไปแก้ไขสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีตได้ เหตุการณ์ในอดีตจึงเป็นอุทาหรณ์ที่ยกมาประกอบคำสอนของพระพุทธเจ้า ธรรมะของพระองค์แก้ไขปัจจุบันได้ เพื่อเริ่มต้นทำสิ่งที่ดีในปัจจุบันซึ่งจะเป็นอดีตของอนาคตต่อไป เมื่อปัจจุบันคืออนาคตที่ดีตามไปด้วย

การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลานี้เป็นลักษณะสำคัญของเรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนาที่แสดงให้เห็นผลสืบเนื่องของการกระทำตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน หากพิจารณาเปรียบเทียบอรรถกถาธรรมบทกับอรรถกถาชาดกก็จะพบว่ามีลักษณะการเล่าเรื่องคล้ายกัน แต่อรรถกถาชาดกเน้นการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในอดีตมากกว่า เนื้อเรื่องที่เป็นอดีตชาติของพระพุทธเจ้าแสดงให้เห็นถึงการบำเพ็ญบารมีพระพระองค์ตั้งแต่ในอดีตชาติ และแสดงให้เห็นถึงวิธีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในอดีต เพื่อเป็นตัวอย่างของการปฏิบัติในปัจจุบัน ในขณะที่อรรถกถาธรรมบทเน้นเรื่องเล่าที่สัมพันธ์กับเวลาในปัจจุบัน บุคคลในเรื่องเกิดปัญหาหรือข้อสงสัยซึ่งนำไปสู่การแก้ปัญหาและการแสดงธรรม

ของพระพุทธเจ้า บางเรื่องที่มีการเล่าเหตุการณ์ในอดีตเพื่อแสดงให้เห็นว่าเหตุการณ์ในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะเป็นผลสืบเนื่องในอดีต ดังนั้นจึงต้องแก้ปัญหาในปัจจุบันเพื่อไม่ให้เกิดเหตุการณ์ที่จะนำไปสู่ปัญหาในอนาคตได้ และสิ่งที่ใช้แก้ปัญหาก็คือ "ธรรม" ของพระพุทธเจ้า กลวิธีการเล่าเรื่องจึงสัมพันธ์กับระเบียบการเล่าเรื่องดังที่กล่าวไว้ในบทที่ ๓ ซึ่งมีการเกิดพฤติกรรมที่ให้ความสำคัญกับพฤติกรรมที่นำไปสู่การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

๒.๒ การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาของผู้อ่าน เป็นกลวิธีการเล่าเรื่องโดยใช้ความสัมพันธ์ระหว่างเวลาที่ผู้อ่านใช้อ่านบนเตียงคดกับเวลาที่เล่าในเรื่องมี ๕ แบบ ได้แก่

๑) การเล่าย่อ (summary) คือการที่ผู้เขียนอาจย่อเรื่องที่เกิดขึ้นกับตัวละคร เช่น อาจเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นกับตัวละครในระยยะเวลานับสิบปีภายในย่อหน้าเดียวเพื่อให้เรื่องเดินไปเร็วขึ้น คือเวลาที่เกิดขึ้นในเรื่องอาจใช้เวลาหลายสิบปี แต่ผู้อ่านใช้เวลาอ่านเพียงไม่กี่นาที

๒) การเล่าข้าม (ellipsis) คือ ผู้เขียนตัดเหตุการณ์บางตอนแล้วไปเล่าเหตุการณ์ที่เกิดหลังจากนั้นแทน อาจเพราะเป็นเหตุการณ์ที่ไม่สำคัญ หรือเป็นการเล่าข้ามเพื่อสร้างปมเรื่องและคลี่คลายต่อไป ซึ่งหากเปรียบเทียบกับภาพยนตร์ก็คือการตัดภาพนั่นเอง (cut)

๓) การเล่าละเอียดแบบฉลุละคร (scene) คือการใช้การนำเสนอแบบละครมาผสมกับเรื่องเล่า เป็นการบรรยายอย่างละเอียด เวลาที่ใช้อ่านกับเวลาที่เล่าในเรื่องใกล้เคียงกัน

๔) การยืดเวลา (stretch) เกิดขึ้นเมื่อเวลาที่เล่าช้ากว่าเวลาในเรื่อง ในภาพยนตร์คือการถ่ายภาพช้า (slow motion) สำหรับบนเตียงคดอาจเป็นการถ่ายทอดความคิดของตัวละคร ทั้งนี้เพราะการถ่ายทอดความคิดออกมาเป็นตัวหนังสือย่อมช้ากว่าความคิดจริงๆ หรืออาจเป็นการบรรยายรายละเอียดของวัตถุหรือลักษณะตัวละคร ซึ่งอาจใช้พื้นที่ในการบรรยายมาก ทั้งที่ในความเป็นจริงสามารถมองเห็นได้ทันที

๕) การหยุด (pause) เกิดขึ้นเมื่อเหตุการณ์หนึ่งดำเนินอยู่แต่ผู้เล่าเรื่องไม่เล่าเหตุการณ์นั้นต่อ กลับไปเล่าประเด็นอื่น แล้วอาจย้อนกลับไปเล่าเรื่องต่อได้

จากการศึกษาการเล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบทพบการเล่าเรื่อง ๓ แบบ คือ การเล่าย่อ การเล่าข้าม และการเล่าละเอียด ดังนี้

๑. การเล่าย่อ พบได้โดยทั่วไปในอรรถกถาธรรมบท เนื่องจากเรื่องจำนวนมากเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบันวัตถุ เหตุการณ์ที่เล่านั้นอาจเกิดขึ้นเป็นช่วงเวลานาน ผู้เล่าไม่สามารถเล่าเหตุการณ์ทุกอย่างได้ตามเวลาที่เกิดขึ้นจริงจึงใช้วิธีการเล่าย่อ ดังตัวอย่างเรื่องกุมภโกมุท ในอัปปมาทวารค^{๒๐}

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเวฬุวัน ทรงปรารภเศรษฐีชื่อ
กุมภโกมุท ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “อุฏฐานาวัต” เป็นต้น

ความพิสดารว่า ในนครราชคฤห์ อหิวาตโรคเกิดขึ้นในเรือนของรา
ชคหเศรษฐี เมื่ออหิวาตโรคนั้นเกิดขึ้นแล้ว สัตว์คิริจกาน ตั้งตั้งแต่
แมลงวันจนถึงโคย่อมตายก่อน ถัดนั้นมาก็ทาสแลกรรมกร ภายหลังเขา
ทั้งหมดก็คือเจ้าของเรือน เพราะฉะนั้น โรคนั้นจึงจับเศรษฐีและภริยา
ภายหลังเขาทั้งหมด สองสามีภริยานั้นโรคถูกต้องแล้ว แลบุตรซึ่งยืนอยู่
ณ ที่ใกล้ มีนัยน์ตาทั้ง ๒ ด้วยน้ำตา พุดกะบุตรว่า “พ่อเอ๋ย เขาว่า เมื่อ
โรคนิคนั้นเกิดขึ้น คนทั้งหลาย พังฝาเรือนหนีไปข้อมได้ชีวิต ตัวเจ้าไม่
ต้องห่วงใยเราทั้งสองพึงหนีไป (เสียโดยด่วน) มีชีวิตอยู่จึงกลับมาอีก พึง
ชุดเอาทรัพย์ ๕๐ โกฎิที่เราทั้งสองพึงเก็บไว้ในที่โน้นขึ้นเลี้ยงชีวิต”

เขาฟังคำของมารดาและบิดานั้นแล้วร้องไห้ ไหว้มารดาบิดา กล่าวต่อ
ภักคือความตาย ทำลายฝาเรือนหนีไปสู่ขัณฑ์แห่งภูเขา อยู่ในที่นั้นสิ้น ๑๒
ปีแล้ว จึงกลับมายังที่อยู่ของมารดาบิดา

ครั้งนั้น ใครๆ จำเขาไม่ได้ เพราะความที่เขาไปในกาลยังเป็นเด็ก
กลับมาในกาลมีผมและหนวดขึ้นรุงรัง...

จากระยะเวลาที่บุตรของเศรษฐีรับปากต่อบิดามารดาให้หนีโรคระบาดไปอยู่ที่อื่น เมื่อโรค
สงบแล้วจึงกลับมาในระยะเวลาจนถึง ๑๒ ปี ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นานเห็นได้จากเมื่อกลับมายัง
หมู่บ้านอีกครั้งก็ไม่มีใครจำเขาได้ ผู้เล่าเรื่องได้เล่าย่อเรื่องอย่างรวดเร็วโดยใช้การบอกเวลาว่าผ่าน
ไป “สิ้น ๑๒ ปี” จากนั้นจึงเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากนั้น อันนำไปสู่การได้รับแต่งตั้งจาก
พระราชอาให้เป็นเศรษฐีตามเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงปรารภไว้ในตอนต้น

^{๒๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๕๗.

๒. การเล่าข้าม อรรถกถาธรรมบทประกอบด้วยเรื่องเล่าจำนวนมาก และพบว่ามีการยกเรื่องที่เป็นอุทาหรณ์ซ้ำเรื่องกัน ดังนั้นเมื่อมีการเล่าซ้ำเป็นครั้งที่สองหรือสามผู้เล่าเรื่องจึงไม่เล่าซ้ำเหตุการณ์เดิม โดยตัดเหตุการณ์บางตอนแล้วไปเล่าเหตุการณ์ที่เกิดหลังจากนั้นแทน แต่จะบอกว่าเรื่องดังกล่าวได้เล่ามาแล้วในตอนใด เช่นเรื่องนางกิสาโคตมิ ในมัลลควรรค^{๒๒}

พระศาสดา เมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภนางกิสาโคตมิ ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า “ดี ปุตุตปสุสมมุตติ” เป็นต้น

เรื่องข้าพเจ้ากล่าวให้พิสดารไว้แล้ว ในการพรรณนาพระคาถาในสหัสสวรรคว่า “ก็ผู้ใดไม่เห็นบทอันไม่ตาย พึงเป็นอยู่สิ้น ๑๐๐ ปี ความเป็นอยู่วันเดียว ของผู้เห็นอมตบทยังประเสริฐกว่า ความเป็นอยู่ของผู้นั้น”

ก็ในคราวนั้น พระศาสดาตรัสว่า “กิสาโคตมิ เมล็ดพันธ์ฝักกาดประมาณหยิบมือหนึ่ง ท่านได้แล้วหรือ” กิสาโคตมิ. ไม่ได้ พระเจ้าข้า (เพราะ) ในบ้านทั้งสิ้น คนตายแหล่มีมากกว่าคนเป็นอยู่”

ลำดับนั้นพระศาสดาตรัสกะนางว่า “ท่านเข้าใจว่า บุตรของเราเท่านั้น ตายแล้ว ความตายนั้นเป็นธรรมเที่ยงแท้ของสรรพสัตว์ เพราะมัจจุราชคร่าสรรพสัตว์ ผู้มีอชยาศัยยังไม่เต็มเปี่ยมเท่านั้น ชดลงไปในสมุทรคืออบาย จุห้วงน้ำใหญ่ ฉะนั้น” ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงธรรม จึงตรัสพระคาถานี้ว่า...

ผู้เล่าเรื่องเล่าข้ามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับนางกิสาโคตมิซึ่งได้เล่าไว้แล้วในสหัสสวรรค คือเหตุการณ์ที่นางกิสาโคตมิสูญเสียบุตรซึ่งยังเป็นเด็ก ไม่เคยเห็นความตายมาก่อน จึงมาทูลขอความช่วยเหลือจากพระพุทธเจ้าเพื่อทรงประทานยารักษาความตายของบุตร พระพุทธเจ้าจึงมีรับสั่งเป็นกุศโลบายให้นางกิสาโคตมิไปหาเมล็ดฝักกาดจากเรือนที่ไม่มีคนตาย ผลปรากฏว่าไม่มีเรือนใดที่ไม่เคยมีคนตาย จึงกลับมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ผู้เล่าเรื่องตัดข้ามมาเล่าเหตุการณ์นี้ เพราะเหตุการณ์ตอนนั้นเรื่องได้กล่าวไว้แล้วในวรรคอื่น การเล่าข้ามเพื่อตัดมาเล่าถึงเหตุการณ์ที่เป็นการศึกษาธรรมจึงเป็นการแสดงว่าผู้เล่าเรื่องต้องการย้ำคำสอนเรื่องดังกล่าวอีกครั้งให้ผู้ฟังเข้าใจยิ่งขึ้น

^{๒๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๑๓๐.

๑. การเล่าละเอียด เรื่องในอรรถกถาธรรมบทจำนวนมากเป็นเรื่องที่ไม่ปรากฏการเล่าชาดกหรืออดีตนิทานประกอบ กล่าวคือเป็นเรื่องในปัจจุบันสมัยทั้งเรื่อง ดังนั้นอาจไม่มีความจำเป็นที่ต้องเล่าย่อหรือ เล่าข้ามเพื่อให้ผู้ฟังทราบเรื่องอย่างละเอียดตามลำดับ จนนำไปสู่การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ดังตัวอย่างในเรื่องการฟังธรรม ในบัณฑิตวรรค^{๒๓}

พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภการฟังธรรม ตรัสพระธรรมเทศานี้ว่า
“อุปปกา เต มนุสเสสุ” เป็นต้น

ดังได้สลับมา พวกมนุษย์ผู้อยู่ถนุสนทนายศเดียวกัน ในกรุงสาวัตถี เป็นผู้พร้อมเพรียงกัน ถวายทานโดยรวมเป็นคณะแล้ว ก็ให้ทำการฟังธรรมตลอดคืนอันรุ่ง แต่ไม่อาจฟังธรรมตลอดคืนอันรุ่งได้ บางพวกเป็นผู้อาศัยความยินดีในกามก็กลับไปเรือนเสียก่อน บางพวกเป็นผู้อาศัยโทสะไปแล้ว แต่บางพวกวงงุนเต็มที นั่งสัปประหงงอยู่ในที่นั่นเอง ไม่อาจจะฟังได้ ในวันรุ่งขึ้น พวกภิกษุยังถ้อยคำให้ตั้งขึ้นในโรงธรรมเจาะจงถึงเรื่องนั้น พระศาสดาเสด็จมา ตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเรอนั่งสนทนากันด้วยเรื่องอะไรหนอ” เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “ด้วยเรื่องชื่อนี้” จึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมดาสัตว์เหล่านี้ อาศัยภพแล้วเลยข้องอยู่ในภพนั่นเอง โดยคาดคิด ชนิดผู้ถึงฝั่งมีจำนวนน้อย” เมื่อจะทรงสืบบอนุสนธิแสดงธรรม ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า...

เรื่องการฟังธรรมดังกล่าวเป็นเหตุการณ์ที่เกิดในช่วงระยะเวลาสั้นๆ กล่าวคือช่วงระยะเวลาหนึ่งวันที่ผู้คนในเรื่องทำบุญแล้วตั้งใจจะฟังธรรมให้ถึงรุ่งเช้า แต่ละคนมีพฤติกรรมต่างกันซึ่งผู้เล่าเรื่องก็บอกอย่างละเอียดว่ามีพฤติกรรมใดบ้าง เพื่อนำไปสู่ข้อสนทนาของภิกษุทั้งหลาย เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาจึงตรัสแสดงธรรม การเล่าเหตุการณ์ที่เกิดในช่วงสั้นๆ ไม่มีช่วงห่างเวลาของอดีตกับปัจจุบัน จึงไม่จำเป็นต้องเล่าย่อหรือข้ามเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งไป ผู้เล่าจะเล่าเรื่องตามลำดับอย่างละเอียดตามลำดับพฤติกรรมที่เกิดขึ้นในขณะนั้น

นอกจากนี้ยังพบว่า การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาของผู้อ่านในอรรถกถาธรรมบทมีความสัมพันธ์กับโครงเรื่องและการเกิดพฤติกรรมด้วย กล่าวคือการเล่าเรื่องทำให้สามารถจำแนกเรื่องในอรรถกถาธรรมบทได้เป็น ๓ กลุ่ม คือ

^{๒๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปัทมกถาแปล ภาค ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๓๖.

๑. กลุ่มเรื่องทั่วไป เป็นเรื่องที่เล่าใหม่ ไม่ปรากฏในวรรณคดีหรือวรรณกรรมบทกวีอื่น หรือการอ้างจากคัมภีร์อื่น เรื่องในกลุ่มนี้จะมีการเล่าเรื่องแบบเล่าย่อ และการเล่าละเอียด

๒. กลุ่มเรื่องเดิมหรือเรื่องซ้ำ คือมีการเล่าเรื่องดังกล่าวแล้วในวรรณคดีอื่นๆ หรือในคัมภีร์อื่นๆ เรื่องกลุ่มนี้เล่าเรื่องแบบเล่าซ้ำ โดยบอกว่าเรื่องดังกล่าวกล่าวไว้แล้วในวรรณคดีอื่นๆ หรือในคัมภีร์อื่น เช่น เรื่องนางกิสาโคตมิ เรื่องนางปญจารา ในสหัสสวรรคซึ่งมีการเล่าเหตุการณ์ต่างๆ โดยละเอียด และเล่าย่อในส่วนที่กล่าวถึงการผ่านไปของเหตุการณ์ในระยะเวลาต่างๆ แต่เมื่อเล่าเรื่องทั้งสองซ้ำในมัททวรรค ก็จะเล่าซ้ำรายละเอียดของเหตุการณ์นั้นไป โดยเข้าไปเล่าถึงหัวข้อธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในครั้งนั้น ต่อมาเมื่อเล่าเรื่องกิสาโคตมิซ้ำอีกในพราหมณวรรค ก็ซ้ำรายละเอียดทั้งหมด เป็นต้น

๓. กลุ่มเรื่องที่มีโครงเรื่องและรายละเอียดเหตุการณ์แบบเดียวกัน ต่างกันเพียงชื่อตัวละครและสถานที่ เช่น เรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลิย์กนิณี ในยมกวรรค กับเรื่องกุมาริกินไข้ไก่ ในปกิณณกวรรค เรื่องสันตติมหาอำมาตย์ ในทัณฑวรรค กับเรื่องอภัยราชกุมาร ในโลกวรรค เป็นต้น

โดยเรื่องทั้ง ๓ กลุ่มเรื่องนี้พบกลุ่มเรื่องลักษณะที่ ๑ มากที่สุด รองลงมาคือกลุ่มที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ ทำให้เห็นว่าการซ้ำของการเกิดพฤติกรรมหลัก แต่รายละเอียดของพฤติกรรมและบุคคลแตกต่างกันทำให้เรื่องมีความหลากหลายดังปรากฏลักษณะเรื่องในกลุ่มที่ ๑ มากที่สุด การที่วรรณคดีหรือวรรณกรรมบทกวีแกนหลักของพฤติกรรมคงที่ แต่รายละเอียดของเรื่องต่างกัน เป็นการเอื้อต่อการสร้างตัวอย่างเรื่องที่ยกมาประกอบการแสดงธรรมที่มีคาถาจำนวนมาก

จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างประเภทของเรื่องเล่ากับกลวิธีการเล่าเรื่องซึ่งแบ่งเป็นการศึกษาผู้เล่าเรื่องและการเล่าเรื่อง การศึกษาผู้เล่าเรื่องพบว่าวรรณคดีหรือวรรณกรรมบทกวีใช้ผู้เล่าเรื่องแบบผสมผสาน ๓ แบบ คือ ๑. ผู้เล่าเรื่องที่ไม่ใช่ตัวละครในเรื่องแบบผู้รู้ เป็นผู้เล่าที่อยู่นอกเรื่อง โดยเล่าในส่วนเปิดเรื่อง ผู้เล่าในส่วนนี้คือ อรรถกถาจารย์ ๒. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่องโดยเป็นพยาน เล่าเรื่องในส่วนดำเนินเรื่องซึ่งมักขึ้นต้นว่า “ดังได้สดับมา” ผู้เล่าในส่วนนี้คือ พระอานนท์ ๓. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่องคือ พระพุทธเจ้า โดยทรงเล่าสิ่งที่พระองค์ประสบมารวมทั้งส่วนที่เป็นพระธรรมเทศนาด้วย การใช้ผู้เล่าเรื่องทั้ง ๓ แบบ ดังกล่าวเป็นลักษณะเฉพาะของเรื่องเล่าทางพระพุทธศาสนา ทำให้เรื่องเล่าที่น่าเชื่อถือว่าเป็นเรื่องที่ฟังมาจากพระโอรสของพระพุทธเจ้าโดย

มีผู้ท่องจำและสืบทอดผ่านทางมุขปาฐะจนกระทั่งบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร

การศึกษาการเล่าเรื่องในวรรณคดีประเภท พิจารณาเกี่ยวกับการจัดลำดับเวลาในเรื่องเล่า พบว่าวรรณคดีประเภทใช้การเล่าเรื่อง ๒ ประเภท คือ ๑. การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่อง ได้แก่ การเล่าเรื่องในปัจจุบัน การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต และการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน ๒. การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาของผู้อ่าน ได้แก่ การเล่าย่อ การเล่าข้าม และการเล่าละเอียด

การเล่าเรื่องที่สำคัญและสัมพันธ์กับประเภทของเรื่องเล่าในวรรณคดีประเภทการใช้การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่อง เพราะเวลาในเรื่องสัมพันธ์กับบุคคลในแต่ละเรื่องกล่าวคือถ้าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันของบุคคลในเรื่องมีผลสืบเนื่องมาจากการกระทำในอดีตก็จะใช้การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต หรือการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน หากเหตุการณ์ปัจจุบันนำไปสู่การแก้ไขปัญหาหรือการเปลี่ยนแปลงของบุคคลในอนาคตก็จะใช้การเล่าเรื่องในปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาจากอัตราร้อยละของเรื่องเล่าของบุคคลแต่ละประเภทพบว่าการเล่าเรื่องในปัจจุบันพบในเรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนามากที่สุด เนื่องจากเป็นบุคคลที่ไม่เคยเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามาก่อนจึงยังไม่มีความรู้ความเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธศาสนา การเล่าเรื่องจึงเน้นที่ปัจจุบันซึ่งแสดงให้เห็นการเริ่มต้นชีวิตที่สัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีตพบในเรื่องเล่าของอุบาสก – อุบาสิกา มากที่สุด แสดงให้เห็นว่าบุคคลในเรื่องมีความเลื่อมใสศรัทธาและสะสมความคิดตามหลักพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในอดีตชาติ ส่งผลให้บุคคลนั้นมีความตั้งมั่นในพระพุทธศาสนาในชาติปัจจุบัน และการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบันพบในเรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนาที่สุด แสดงให้เห็นว่าบุคคลนั้นมีความตั้งมั่นในการปฏิบัติธรรมเพื่อการหลุดพ้นมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันผลแห่งความเพียรพยายามทำให้บรรลุผลขั้นต่างๆ

อย่างไรก็ตามทุกประเภทของเรื่องเล่าจะพบการเล่าเรื่องในปัจจุบันมากที่สุด แสดงให้เห็นว่าเรื่องเล่าวรรณคดีประเภทเน้นเหตุการณ์ในปัจจุบันของบุคคลซึ่งมีผลต่อการเกิดเหตุการณ์ในอนาคต สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของพระธรรมบทซึ่งเป็นทางแห่งธรรม เมื่อบุคคลเกิดปัญหาในปัจจุบันซึ่งอาจสืบเนื่องมาจากเหตุการณ์ในอดีตหรือไม่ก็ได้ “ธรรม” เป็นเครื่องมือที่ใช้แก้ปัญหา นั้นได้และเป็นเครื่องป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาในอนาคต

บทที่ ๕

อรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณกรรมคำสอน

พระธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งตรัสแสดงแก่บุคคลต่างๆ ทั้งพุทธบริษัท ๔ ได้แก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา รวมถึงการแสดงธรรมแก่บุคคลนอกพระพุทธศาสนา คำสอนในพระธรรมบทจึงมีหลายระดับตั้งแต่ระดับต้นคือ ระดับโลกิยะ จนถึงระดับสูงคือระดับโลกุตตระ พระธรรมบทจึงเป็นเครื่องมือนำทางแก่ผู้ที่ต้องการปลดปล่อยทุกข์ และช่วยคุ้มครองให้ดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข คำสอนในคัมภีร์พระธรรมบทจึงมีคุณค่าและเหมาะสมกับบุคคลโดยไม่จำกัดเพศ วัย เชื้อชาติ หรือศาสนา

อรรถกถาธรรมเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถาที่อรรถกถาจารย์นำเรื่องราวเกี่ยวกับตัวบุคคลที่ปรากฏในพระวินัยและพระสูตรมาประพันธ์เพื่ออธิบายคาถาพระธรรมบท เรื่องราวที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ในการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าแต่ละเรื่อง ทำให้เกิดความเพลิดเพลินสามารถเข้าใจคำสอนนั้นได้อย่างชัดเจน ทำให้อรรถกถาธรรมบทมีลักษณะเป็นวรรณกรรมคำสอนที่แทรกเรื่องเล่าทำนองนิทานอธิบายคำสอนซึ่งเป็นคาถาในพระธรรมบท ดังนั้นเรื่องราวเหล่านั้นจึงเป็นส่วนที่เพิ่มขึ้นมาแต่พระคาถาที่เป็นหัวใจของพระธรรมบทยังคงเดิม

ในบทนี้ จะกล่าวถึงอรรถกถาธรรมบทในฐานะวรรณกรรมคำสอนเพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวคำสอนว่ามีคำสอนเรื่องใดบ้าง คำสอนนั้นมุ่งสอนบุคคลกลุ่มใด และการใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นแบบเรียนของคณะสงฆ์ไทยซึ่งทำให้เห็นความสำคัญในฐานะวรรณกรรมคำสอนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยในการศึกษาจะแบ่งเป็นคำสอนในอรรถกถาธรรมบท และพระธรรมบทในฐานะแบบเรียนของพระสงฆ์

๑. คำสอนในอรรถถาธรรมบท

หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนา หรือคำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระพุทธพจน์ ๓ คาถากึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอรหันต์ ๑,๒๕๐ รูปที่ไปประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย ณ พระเวฬุวนาราม ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ หรือวันมาฆบูชา พระพุทธพจน์นั้น เรียกว่า โอวาทปาฏิโมกข์ มีใจความดังนี้^๑

การไม่ทำชั่วทั้งปวง ๑ การบำเพ็ญแต่ความดี ๑ การทำจิตของตนให้ผ่องใส ๑ นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ขันติ คือ ความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวว่านิพพานเป็นบรมธรรม ผู้ทำร้ายคนอื่นไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนคนอื่น ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ

การไม่กล่าวร้าย ๑ การไม่ทำร้าย ๑ การสำรวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ๑ ที่นั่งนอนอันสงัด ๑ ความเพียรในอธิจิต ๑ นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พระพุทธพจน์ดังกล่าวที่เข้าใจกัน โดยทั่วไปและเป็นที่ยึดจำกันได้มากคือความในคาถาแรกที่ว่า ไม่ทำชั่ว ทำแต่ความดี และทำจิตใจให้ผ่องใส^๒ อย่างไรก็ตาม ความในคาถาหลังทั้งสองคาถา ก็ยังสามารถจัดเข้ากลุ่มเดียวกับความในคาถาแรกได้เช่นกัน กล่าวคือ ผู้ทำร้ายคนอื่นไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต ผู้เบียดเบียนคนอื่น ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ เป็นคำสอนในส่วนการไม่ทำชั่ว การไม่กล่าวร้าย การไม่ทำร้าย การสำรวมในปาฏิโมกข์ ความเป็นผู้รู้จักประมาณในอาหาร ที่นั่งนอนอันสงัด เป็นคำสอนในส่วนการทำดี และขันติ คือ ความอดกลั้น ความเพียรในอธิจิต เป็นคำสอนในส่วนการทำจิตใจให้ผ่องใส

อรรถถาธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่อธิบายคาถาในพระธรรมบทซึ่งเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธศาสนาจึงอาจกล่าวได้ว่าอรรถถาธรรมบทนั้นบรรจุคำสอนสำคัญอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาซึ่งสอดคล้องกับโอวาทปาฏิโมกข์ดังกล่าว คือ การละเว้นความชั่ว การทำความดี และการทำจิตใจให้บริสุทธิ์

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : ธนธัชการพิมพ์, ๒๕๕๑), ๕๘๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

๑.๑. การละเว้นความชั่ว

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เชื่อในกรรม กรรมคือ การกระทำ ซึ่งประกอบด้วยเจตนาคือ ความจงใจ ทั้งทำด้วยกาย เรียกว่า กายกรรม ทำด้วยวาจาคือพูด เรียกว่า วาจากรรม และทำด้วยใจคือ คิด เรียกว่า มโนกรรม พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “เรากล่าวเจตนา (ความจงใจ) ว่าเป็นกรรม เพราะคน จงใจ คือมีใจมุ่งแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง”^๓ ดังนั้นกรรมจึงเป็นกิจที่บุคคลจง ใจทำ ถ้าทำโดยไม่มีเจตนาไม่จัดว่าเป็นกรรม อย่างไรก็ตามเมื่อจัดอย่างละเอียด สิ่งที่ทำโดยไม่มี เจตนาที่สามารถจัดเป็นกรรมได้ชนิดหนึ่งเรียกว่า กัตตตาคารม หรือ กัตตตาวาปนกรรม^๔ แปลว่า กรรมสักว่าทำ เพราะอาจให้โทษได้เหมือนกัน ดังที่กฎหมายถือว่าเป็นความผิดในฐานะประมาท^๕

กรรมที่ทำให้เกิดผลเป็นโทษเบียดเบียนตนเองและผู้อื่นให้เดือดร้อน คือ กรรมชั่ว หรือ เรียกว่า อกุศลกรรม รากเหง้าหรือต้นเหตุของอกุศลกรรมเรียกว่าอกุศลมูล คือต้นเหตุของความชั่ว มี ๓ อย่าง ได้แก่ โลภะ คือ ความอยากได้ โทสะ คือ ความคิดประทุษร้าย และ โมหะ คือ ความไม่รู้ตาม เป็นจริง โลภะ โทสะและโมหะ เป็นกิเลสอย่างหยาบ เรียกว่า วิติกมกิเลส คือ กิเลสที่เป็นเหตุให้ ล่วงละเมิดออกไปทางไตรทวาร สำเร็จเป็นกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม^๖

ในการพิจารณาเรื่องการละเว้นความชั่วจะพิจารณา ๒ ประเด็น คือ ความชั่วที่ยกมาเป็นเหตุ เพื่อสอนให้ละเว้น และวิธีการละเว้นความชั่วที่สรุปเป็นคาถา

๑.๑.๑ ความชั่ว

อรรถกถาธรรมบทปรากฏการกระทำที่จัดเป็นกรรมชั่ว ๑๔ แบบ ได้แก่

^๓ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ธรรมาภิธาน : พจนานุกรมคำสอน พระพุทธศาสนา**, คณะรัฐศาสตร์จัดพิมพ์ถวายในงานฉลองพระชันษา ๘๖ ปี วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๕๒, ๒.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๔.

^๕ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, **ธรรมาภิธาน : พจนานุกรมคำสอน พระพุทธศาสนา**, คณะรัฐศาสตร์จัดพิมพ์ถวายในงานฉลองพระชันษา ๘๖ ปี วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๕๒, ๓.

^๖ เรื่องเดียวกัน, ๓๐.

๑. การเบียดเบียนผู้อื่น
๒. การกล่าวเท็จ
๓. การพุดหยาบ
๔. การ โลก
๕. การทำให้ผู้อื่นแตกแยก
๖. การคิดร้ายต่อผู้อื่น
๗. การขัดขวางการทำความดีของผู้อื่น
๘. การประพฤตินอกในกาม
๙. ความตระหนี่
๑๐. การหลงมัวเมาในกิเลสและตัณหา
๑๑. การเห็นผิดครองธรรม
๑๒. การละทิ้งบิดา
๑๓. การประพฤติดบายมุขต่างๆ
๑๔. ความชั่วที่ไม่ระบุพฤติกรรม

ความชั่วทั้ง ๑๔ แบบนี้พบในบุคคลทุกกลุ่มเรื่องยกเว้นกลุ่มเรื่องของพระพุทธเจ้า การทำความชั่วที่ปรากฏในกลุ่มเรื่องอื่นๆเรียงตามลำดับการปรากฏที่พบมากที่สุดไปหาความชั่วที่พบน้อยที่สุด ดังนี้

๑. การเบียดเบียนผู้อื่น คือ การทำร้าย การทำลาย การประทุษร้ายต่อชีวิตผู้อื่น ให้ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อนทั้งกายและใจ เป็นกรรมชั่วที่พบในแต่ละกลุ่มเรื่องดังนี้^๗

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๓ เรื่อง^๘ โดยกล่าวถึงพระอรหันต์ถูกทำร้าย ๒ เรื่อง คือเรื่องพระอุบลวรรณาเถรีถูกนันทมาณพข่มขืน เรื่องพระติสสเถระผู้เข้าถึงสกุลนายช่างแก้วถูกนายช่างทำร้ายได้รับบาดเจ็บสาหัส ส่วนเรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ ในอดีตชาติเคยฆ่ามารดาบิดาเพราะเชื่อคำยุยงของภรรยา ในชาตินี้จึงถูกโจรลอบทำร้ายจนนิพพาน

^๗ พิจารณาเรื่องตามลำดับในตารางบทที่ ๓

^๘ ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๒๒, ๔๗ และ ๔๘.

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๗ เรื่อง^๙ เช่น เรื่องพระเทวทัต กล่าวถึงพระเทวทัตคบคิดกับพระเจ้าอชาตศัตรูพยายามฆ่าพระพุทธเจ้า ทำให้พระพุทธเจ้าห่อพระโลหิต เรื่องภิกษุณัฬพัคคีย์ กล่าวถึงภิกษุทะเลาะวิวาทและทำร้ายกัน และเรื่องชน ๓ คน กล่าวถึงบุคคลในเรื่องเคยฆ่าสัตว์หรือผู้อื่น ในชาตินี้จึงถูกฆ่าตาย บางคนในอดีตชาติเคยฆ่าสัตว์ไว้ให้ได้รับความทรมาณในชาตินี้จึงถูกขังไว้ในถ้ำไม่ได้กินน้ำกินอาหารเช่นกัน

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๖ เรื่อง^{๑๐} เช่น เรื่องพระนางสามาวดี กล่าวถึงพระนางสามาวดีถูกพระนางมาคันทียาจูดไฟเผาพระตำหนัก ทำให้พระนางและบริวารถึงแก่ชีวิตทั้งหมด ส่วนพระนางสามาวดีนั้นในอดีตชาติเคยจูดไฟเผาพระปัจเจกพุทธะเพื่อทำลายหลักฐานปกปิดความผิดของตนเอง เรื่องหญิงจีหิง กล่าวถึงหญิงคนหนึ่งทำร้ายหญิงรับใช้ด้วยการจับมัดตัว ตัดหูตัดจมูกแล้วขังไว้ในเรือนเพราะหึงที่สามีเข้าไปใกล้ชิตสนิทสนม เป็นต้น

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๑๔ เรื่อง^{๑๑} เช่น เรื่องสัตถุฎฐฎฐเปต กล่าวถึงเปตตนหนึ่งซึ่งในอดีตชาติเป็นชายคนหนึ่งต้องการลองวิชาดีดกรวดที่เรียนมาจึงคิดก่อนกรวดใส่พระปัจเจกพุทธะองค์หนึ่งได้รับบาดเจ็บจนนิพพาน เรื่องเด็กหลายคน กล่าวถึงเด็กกลุ่มหนึ่งกำลังดีงูเพราะกลัวว่างูตัวนั้นจะมากัด เรื่องครหทินันท์ กล่าวถึงครหทินันท์ซึ่งนับถือพวกนิครนถ์ต้องการแก้แค้นสิริคุตต์ผู้เป็นสหายที่เคยทำร้ายนักบวชนิครนถ์ จึงเตรียมบ่อคูดและบ่อถ่านเพลิงเพื่อให้พระพุทธเจ้าและภิกษุตกลงไป เป็นต้น

๒. การกล่าวเท็จ คือ การกล่าวสิ่งที่ไม่เป็นจริงให้เห็นว่าเป็นจริง มีเจตนาเพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจผิด การกล่าวเท็จทำให้ผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนจากการกล่าวเท็จนั้น บางครั้งก็เป็นการเอื้อประโยชน์บางอย่างแก่ตนเอง พบในกลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป กลุ่มเรื่องอุบาสก- อุบาสิกา และกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ดังนี้

^๙ ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๑, ๔, ๗, ๑๕, ๑๖, ๑๗ และ ๕๐ .

^{๑๐} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๓, ๖, ๒๑, ๓๓, ๔๑ และ ๕๔ .

^{๑๑} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๒, ๔, ๖, ๘, ๑๕, ๑๖, ๒๖, ๒๘, ๒๙, ๓๑, ๔๔, ๔๖, ๔๗ และ ๕๗ .

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๔ เรื่อง^{๑๒} เช่น เรื่องพระอุปนันทศากยบุตร กล่าวถึงภิกษุชื่อพระอุปนันทะตัดสินใจความให้คู่ภิกษุณีที่มาขอความช่วยเหลือด้วยความเท็จ โดยเอื้อประโยชน์ให้ตน เรื่องภิกษุหนุ่มชื่อติสสะ กล่าวถึงภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งชื่อติสสะ โทษว่าญาติของตนเป็นผู้มีทรัพย์มาก มีโรงเลี้ยงสำหรับภิกษุที่มาจากทิศทั้งสี่ แต่ความจริงแล้วพระติสสะเป็นเพียงบุตรของนายประตู่เท่านั้น เรื่องพระอุชฌมานัสญญิเถระ กล่าวถึงพระอุชฌมานัสญญิที่ทำผิดแล้วมักกล่าวโทษว่าเป็นความผิดของผู้อื่นอยู่เสมอ เป็นต้น

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๒ เรื่อง^{๑๓} ได้แก่ เรื่องพระนางมัลลิกาเทวี กล่าวคำเท็จต่อพระเจ้าปเสนทิโกศลว่าไม่ได้กระทำสันถวะกับสุนัข แล้วยังกล่าวหาว่าพระเจ้าปเสนทิโกศลกล่าวคำไม่จริงเพื่อใส่ร้ายตนเอง เรื่องอุบาสกชื่อมหากาล กล่าวถึงมหากาลซึ่งในอดีตชาติใส่ร้ายชายผู้หนึ่งว่าขโมยแก้วมณีเพราะหวังจะครอบครองภรรยาของชายผู้นั้น แล้วสั่งให้คนทุบตีชายนั้นจนตาย ในชาตินี้จึงถูกใส่ร้ายว่าเป็นโจรและถูกชาวบ้านทุบตีจนตาย

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๕ เรื่อง^{๑๔} เช่น เรื่องนางจัญจมาณวิกา กล่าวถึงหญิงคนหนึ่งชื่อจัญจมาณวิกาได้รับการว่าจ้างจากเดียรถีย์ให้ทำอุบายใส่ร้ายพระพุทธเจ้า โดยกล่าวหาว่าพระพุทธเจ้าทำให้อันตังครรภ์ เรื่องอุทกพราหมณ์ กล่าวถึงพราหมณ์ผู้หนึ่งหลอกหลวงชาวบ้านว่าเป็นผู้วิเศษให้นำของมาถวาย ไม่เช่นนั้นจะทำให้บ้านเมืองเดือดร้อน เป็นต้น

๓. การพุดหยาบ คือ การพุดที่มีเจตนามุ่งทำลายผู้อื่น เผาผลาญจิตใจผู้อื่น ทำลายไมตรีของผู้อื่น พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป และกลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา ดังนี้

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๓ เรื่อง^{๑๕} ได้แก่ เรื่องพระสุธรรมเถระ กล่าวถึงพระสุธรรมะโกรธจิตตคฤหบดีที่นิมนต์ตนเองหลังนิมนต์พระอัครสาวกแล้ว จึงกล่าวบริภาษจิตตคฤหบดีด้วยคำหยาบคายแล้วไปทูลฟ้องพระพุทธเจ้า เรื่องพระฉันทเถระ กล่าวถึงพระฉันทเถระที่ถือว่าตนเป็น

^{๑๒} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๒๑, ๒๖, ๓๗ และ ๔๐ หน้า ๘๑ – ๘๕.

^{๑๓} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๒๒ และ ๒๔ หน้า ๘๓ - ๘๗.

^{๑๔} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๕, ๓๑, ๔๑, ๔๗ และ ๖๒ หน้า ๑๐๕ - ๑๐๘.

^{๑๕} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๒๓, ๒๖ และ ๔๘ หน้า ๖๓ - ๗๐.

พระญาติของพระพุทธเจ้าจึงไม่เกรงใจพระเถระทั้งหลาย กล่าวบริภาษพระอัครสาวกอยู่เสมอ **เรื่องพระโกณฑธานเถระ** กล่าวถึงพระโกณฑธานะรับนิมนต์ฉันอาหารในที่ที่พระราชารাজจัดให้ จึงถูกภิกษุรูปอื่นตำหนิ เมื่อถูกตำหนิก็โกรธแล้วกล่าวบริภาษตอบโต้ภิกษุเหล่านั้น

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๑ เรื่อง^{๑๖} คือ **เรื่องภิกษุชื่อโกกาลิกะ** กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งชื่อพระโกกาลิกะ เมื่อยังมีชีวิตมักกล่าวบริภาษพระอัครสาวก เมื่อตายไปจึงเกิดในปทุมมรก

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑ เรื่อง^{๑๗} คือ **เรื่องอตุลอุบาสก** กล่าวถึงอุบาสกชื่ออตุล เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วกล่าวนิทาต่อว่าพระเวทตะ พระสารีบุตรและพระอนนทที่แสดงธรรมไม่ถูกใจตนเอง

๔. การโลภ คือ การอยากได้อะไรก็มี การหวังในลาภสักการะ พบในกลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป โดยพบทั้งสิ้น ๒ เรื่อง^{๑๘} ได้แก่ **เรื่องภิกษุมากรูป** กล่าวถึงภิกษุกลุ่มหนึ่งเข้ามามาทูลขอให้พระพุทธเจ้าโปรดให้ภิกษุเข้ารับการทดสอบจากพวกตนเพื่อหวังลาภสักการะ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาต **เรื่องภิกษุคบภิกษุผู้เป็นฝักฝ่ายผิดรูปใดรูปหนึ่ง** กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งเห็นว่าสำนักพระเวททัตมีผู้มาถวายสักการะมาก จึงเกิดความโลภอยากได้รับลาภสักการะนั้นบ้างจึงเข้าไปอยู่กับสหายนี่เป็นภิกษุของพระเวททัต

๕. การทำให้ผู้อื่นแตกแยก โดยการพุดยุแยะ หรือกระทำให้ผู้อื่นแตกความสามัคคี พบในกลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณี โดยพบ ๒ เรื่อง^{๑๙} ได้แก่ **เรื่องกระเสือกกระสนเพื่อจะทำลายสงฆ์** กล่าวถึงพระเวททัตต้องการเป็นใหญ่ในหมู่สงฆ์แทนพระพุทธเจ้าจึงยุแยะให้สงฆ์แตกแยกมาเป็นพวกตน **เรื่องสุกรเปรต** กล่าวถึงเปรตคนหนึ่งในอดีตชาติเป็นพระยูงให้พระเถระที่เป็นสหายนทะเลาะกัน เพื่อให้พระเถระทั้งสองออกไปจากวิหารที่ตนอยู่แล้วตนจะได้รับการอุปัฏฐากแต่เพียงผู้เดียว

^{๑๖} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๕๑.

^{๑๗} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๔๔.

^{๑๘} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๓๕ และ ๕๒.

^{๑๙} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๒๔ และ ๔๓.

๖. การคิดร้ายต่อผู้อื่น คือ การคิดมุ่งร้ายต่อผู้อื่น เพราะเกิดจากโทสะ คือความโกรธ จึงคิดอาฆาต พยาบาท อยากให้ผู้อื่นเป็นทุกข์ โดยพบในกลุ่มเรื่องต่างๆ ดังนี้

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๒ เรื่อง^{๒๐} ได้แก่ เรื่องภิกษุหนุ่ม กล่าวถึงภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งถูกอุบาสิกากล่าวบริภาษจึงรู้สึกโกรธ เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งกำลังหาที่สำหรับนั่งบำเพ็ญเพียรจึงตัดต้นไม้ที่เทวดาสงสถิตอยู่ เทวดานั้น โกรธมากก็คิดจะฆ่าภิกษุนั้น

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑ เรื่อง^{๒๑} คือ เรื่องโพธิราชกุมาร กล่าวถึงพระโพธิราชคิดฆ่านายช่างและครอบครัว เพราะไม่ต้องการให้นายช่างมีโอกาสไปสร้างปราสาทที่สวยงามกว่าปราสาทของตน

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๑ เรื่อง^{๒๒} คือ เรื่องพราณกุกกุฏมิตร กล่าวถึงนายพราณคนหนึ่ง โกรธพระพุทธเจ้าที่ทำให้ตนล่าสัตว์ไม่ได้จึงคิดทำร้ายพระองค์

๗. การขัดขวางการทำความดีของผู้อื่น เช่น ขัดขวางไม่ให้ทำบุญ ทำทาน ฟังธรรม ปฏิบัติหน้าที่ เป็นต้น เนื่องจากเกรงว่าตนจะเสียผลประโยชน์หรือเสื่อมจากลาภสักการะที่ตนมีอยู่ การขัดขวางการทำความดีของผู้อื่นไม่พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบในกลุ่มเรื่องอื่นดังนี้

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๑ เรื่อง^{๒๓} คือ เรื่องพระกาลเถระ กล่าวถึงพระกาลเถระกล่าวว่าถ้าหญิงคนหนึ่งซึ่งคอยอุปฐากตนได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าจะเอาใจออกห่างตนจึงขัดขวางไม่ให้หญิงนั้นได้ไปฟังธรรม

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑ เรื่อง^{๒๔} ได้แก่ เรื่องอนาถบิณฑิกเศรษฐี กล่าวถึงอนาถบิณฑิกเศรษฐีถูกเทวดาขัดขวางไม่ให้ทำบุญเพราะทำให้สิ้นเปลืองทรัพย์ เรื่องเศรษฐีชื่อพิพาพทกะ โกรธที่บิณฑิกคนหนึ่งมาชวนให้ทำบุญ กล่าวถ้อยคำดูถูกบิณฑิกนั้นว่าทำบุญโดยไม่ดูกำลังของตน แล้วบริจาคอาหารและน้ำเพียงเล็กน้อย จากนั้นส่งคนให้ไปติดตามบิณฑิกถ้าบิณฑิก

^{๒๐} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๒๖ และ ๓๐.

^{๒๑} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๒๓.

^{๒๒} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๒๕.

^{๒๓} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๒๕.

^{๒๔} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๑๖, ๑๗ และ ๒๕.

กล่าวโทษเรื่องทานของตนก็ให้ฆ่าเสีย เรื่องอสทิสทาน กล่าวถึงอำมาตย์ผู้หนึ่งไม่เห็นด้วยกับการถวายทานครั้งใหญ่ของพระเจ้าปเสนทิโกศลและพระมเหสีเพราะเห็นว่าเป็นการสิ้นเปลือง และไม่มีประโยชน์ พระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงอนุโมทนาบุญนั้น

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๓ เรื่อง^{๒๕} ได้แก่ เรื่องปาฎิกากีว กกล่าวถึงชีวิตคนหนึ่งห้ามหญิงแม่เรือนที่คอยดูแลตนไม่ให้ไปฟังธรรม เมื่อหญิงนั้นเข้าไปฟังธรรมก็ตามไปกล่าวบริภาษทำให้หญิงคนนั้นไม่มีสมาธิในการฟังธรรม

๘. การประพาศิณในกาม คือ การประพาศิณล่วงละเมิดภรรยาของผู้อื่น พบในกลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา และกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ดังนี้

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑ เรื่อง^{๒๖} คือ เรื่องพระนางมัลลิกาเทวี กล่าวถึงพระนางมัลลิกาเทวีประพาศิณในกามคือการกระทำสนธิ์นถะกับสุนัขที่เลี้ยงไว้เพราะพอใจในสัมผัส ก่อนสิ้นพระทัยก็นึกถึงกรรมนี้จึงเกิดในนรกก่อนแล้วจึงได้ไปเกิดในสวรรค์

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๒ เรื่อง^{๒๗} ได้แก่ เรื่องบุรุษคนใดคนหนึ่ง กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลอยากได้ภรรยาของชายคนหนึ่ง จึงทรงวางอุบายเรียกชายนั้นมารับใช้เพื่อหาความผิดและลงโทษ เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ กล่าวถึงเขมกะซึ่งเป็นชายหนุ่มรูปงามมักประพาศิณเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น ถูกทางการจับได้หลายครั้ง ในที่สุดโดนอาณานิคมทักเศรษฐีซึ่งเป็นญาตินำตัวไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

๙. ความตระหนี่ คือ ความหวง ไม่อยากให้ บุคคลที่มีความตระหนี่จะไม่ทำบุญทำทานใดๆ พบในกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ๒ เรื่อง^{๒๘} ได้แก่ เรื่องโกสิยเศรษฐีผู้มีความตระหนี่ กล่าวถึงเศรษฐีชื่อโกสิยะเป็นผู้มีความตระหนี่มาก วันหนึ่งอยากกินขนมเบื้องแต่ไม่ต้องการแบ่งให้ใครกินจึงสั่งให้ภรรยาทำขนมที่พอสำหรับตนคนเดียวแล้วนำขึ้นไปให้ตน

^{๒๕} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๘, ๒๓, และ ๓๔.

^{๒๖} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๒๒.

^{๒๗} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๑๐ และ ๔๕.

^{๒๘} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๗ และ ๑๑.

บนปราสาทชั้น ๗ เพื่อไม่ให้ใครเห็น เมื่อพระมหาโมคคัลลานเถระมาบิณฑบาตก็ไม่ยอมถวาย **เรื่องอานนทเศรษฐี** กล่าวถึงเศรษฐีชื่ออานนทะเป็นคนตระหนี่และสอนให้บุตรของตนเป็นคนตระหนี่ด้วย ก่อนตายไม่ยอมบอกที่ซ่อนสมบัติ เมื่อตายไปแล้วมาเกิดเป็นขทาน

๑๐. การหลงมัวเมาในกิเลสและตัณหา พบในกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ๑ เรื่อง^{๒๙} คือ **เรื่องเจ้าลิจฉวี** กล่าวถึงกษัตริย์ลิจฉวีซึ่งเป็นพี่น้องกัน ต่างกลุ่มหลงในความงามของหญิงแพศยาคนหนึ่ง ติดอยู่ในกามตัณหา จึงทำสงครามแย่งชิงหญิงคนนั้นและตายในสงครามทั้งหมด

๑๑. การเห็นผิดครองธรรม คือ ความเห็นที่ผิดจากคลองธรรม เช่น เห็นว่ากรรมไม่มีผล การเห็นว่าไม่มีความชั่วความดี คุณของบิดามารดาไม่มี เป็นต้น และความเห็นที่ไม่นำไปสู่การพ้นทุกข์ พบในกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนาจำนวน ๖ เรื่อง^{๓๐} เช่น **เรื่องเดียรถีย์** กล่าวพวกเขาเดียรถีย์ต่อว่าพระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลายว่าเที่ยวกล่าวถาดด้วยถ้อยคำมาก เป็นผู้ไม่นั่ง ส่วนตนไม่กล่าวเพราะเป็นผู้หนึ่งเฉย **เรื่องสาวกเดียรถีย์** กล่าวถึงมารดาบิดาที่เป็นเดียรถีย์สั่งห้ามลูกๆไม่ให้ไหว้พระสมณะและไม่ให้เข้าไปในสำนักพระพุทธศาสนา เมื่อเด็กเหล่านั้นได้ฟังธรรมแล้วเลื่อมใสก็เสียใจที่ลูกเห็นผิดจากลัทธิของตน เป็นต้น

๑๒. การละทิ้งบิดา คือ การไม่ดูแลเลี้ยงดูผู้มีพระคุณ ผู้ให้กำเนิด เมื่อถึงวัยชราได้สมบัติจากมารดาบิดาแล้วก็ละทิ้งไม่ดูแลปรนนิบัติ พบในกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ๑ เรื่อง^{๓๑} คือ **เรื่องบุตรของพราหมณ์เต่า** บุตรทั้งหลายของพราหมณ์ให้พราหมณ์ยกสมบัติของหมดแก่พวกตน แล้วละทิ้งไม่มีใครดูแลบิดา พราหมณ์จึงไปทูลขอความช่วยเหลือจากพระพุทธเจ้า

^{๒๙} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๓๗.

^{๓๐} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๓, ๑๔, ๓๓, ๔๓, ๕๐ และ ๕๑.

^{๓๑} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๕๒.

๑๓. การประพุดิอบายมุขต่างๆ อบายมุขคือ ช่องทางของความเลื่อม มี ๔ อย่าง ได้แก่ เป็นนักร้องหญิง เป็นนักร้องสุรา เป็นนักร้องการพนัน และคบคนชั่วเป็นมิตร^{๓๒} พบในกลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา และกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ดังนี้

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑ เรื่อง^{๓๓} คือ เรื่องหญิงสหายของนางวิสาขา กล่าวถึงสามีกลุ่มหนึ่งส่งภรรยาของตนให้มาอยู่กับนางวิสาขาเพื่อจะได้ฟังธรรม แต่หญิงเหล่านั้นลอบพากันดื่มสุราจนมีอาการเมา เมื่อเข้ามานั่งฟังธรรมจึงแสดงกิริยาไม่เหมาะสม

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๑ เรื่อง^{๓๔} คือ เรื่องบุตรเศรษฐีมีทรัพย์มาก กล่าวถึงบุตรเศรษฐีคนหนึ่งเมื่อบิดามารดาตายไปก็ไม่ทำงาน คบคนไม่ดี ชอบดื่มสุราและเล่นการพนัน จนทรัพย์หมดต้องไปเป็นขอทาน

๑๔. ความชั่วที่ไม่ระบุพฤติกรรม โดยกล่าวเพียงว่าบุคคลในเรื่องทำกรรมชั่วหรือเป็นคนชั่ว พบในกลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป และกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ดังนี้

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๓ เรื่อง^{๓๕} ได้แก่ เรื่องเทวทัต กล่าวถึงภิกษุทั้งหลายสนทนากันว่าพระเทวทัตเป็นคนชั่วจึงไม่สมควรได้นุ่งห่มผ้าที่ดี เรื่องพระเทวทัต กล่าวถึงภิกษุสนทนากันว่าพระเทวทัตเป็นคนชั่ว ประพุดิไม่ดีหลายอย่าง พระพุทธเจ้าจึงตรัสเล่าถึงความชั่วร้ายของพระเทวทัตในชาติต่างๆ เรื่องปลาช็อกปีละ กล่าวถึงปลาตัวหนึ่งในอดีตชาติเป็นพระช็อกปีละบวชแล้วไม่ตั้งอยู่ในธรรม ประพุดิคนทำให้ศาสนาของพระพุทธเจ้าวิบัติเสื่อมเสีย

นอกจากการกระทำที่เป็นความชั่วทั้ง ๑๔ แบบแล้วยังพบว่ามีการกระทำที่ไม่ดีที่ไม่สามารถจัดเข้าพวกกับความชั่วทั้ง ๑๔ แบบได้ โดยพบ ๒ ลักษณะ คือ การกระทำที่ผู้ทำไม่มีเจตนาอกุศล และการกระทำที่ผิดแบบแผนของกลุ่ม

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๔๕๖.

^{๓๓} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๒๐.

^{๓๔} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๓๐.

^{๓๕} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๓, ๒๓ และ ๔๗.

การกระทำบางอย่างที่ไม่เหมาะสมแต่ไม่ถึงขั้นที่เป็นกรรมชั่ว กล่าวคือ เป็นกรรมที่ผู้ทำไม่มีเจตนาอกุศล แต่การกระทำดังกล่าวก่อให้เกิดผลเดือดร้อนตามมา พระพุทธเจ้าก็ทรงสอนว่าเป็นการกระทำที่ควรละเว้น พบ ๑๑ เรื่อง^{๓๖} โดยทั้ง ๑๑ เรื่องเป็นการกระทำที่ทำให้เกิดความเดือดร้อนทั้งแต่ตนเองและผู้อื่นไม่มาก มีผลไม่ร้ายแรง ซึ่งผู้กระทำไม่มีเจตนาอกุศลในการกระทำ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นเพราะความไม่รู้ โดยมีเพียงเรื่องเดียวที่เกิดจากความเคยชิน เรื่องที่บุคคลกระทำเพราะความไม่รู้ เช่น เรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ กล่าวถึงภิกษุสามเษิงเท้าเดินไปมาทำให้มีเสียงดัง และเป็นการไม่สำรวม เรื่องชวานา กล่าวถึงโจรนำห่อผ้าที่มีทรัพย์สินซึ่งขโมยมาจากชาวบ้านทิ้งไว้ในที่นา ชวานาเห็นแล้วก็กลัวความผิดจึงนำไปซ่อน โดยไม่นำส่งทางการ แม้ชวานาจะไม่มีเจตนาประสงค์ต่อทรัพย์นั้น แต่การกระทำดังกล่าวทำให้ชาวบ้านเข้าใจผิดว่าชวานาเป็นโจร การกระทำที่เกิดเพราะความเคยชินคือ เรื่องพระปิลินทวัจฉเถระ กล่าวถึงพระเถระรูปหนึ่งเป็นผู้พูดคำหยาบเสมอ มักเรียกผู้อื่นว่าคนถ้อย แต่พระเถระไม่มีเจตนาร้ายตามถ้อยคำที่พูด แต่เป็นเพราะความเคยชิน การพูดหยาบของพระเถระรูปนั้นจึงไม่จัดเป็นความชั่ว

การกระทำบางอย่างเป็นความผิดตามกฎหมายที่เป็นข้อตกลงของกลุ่ม สามารถอนุโลมให้เป็นการกระทำที่เป็นความชั่วได้ แต่เป็นความชั่วในลักษณะที่เกิดกับเฉพาะกลุ่มบุคคล กล่าวคือ การกระทำดังกล่าวกลุ่มบุคคลหนึ่งทำแล้วเป็นความชั่ว แต่หากกลุ่มบุคคลอื่นทำก็ไม่เป็นความชั่ว ได้แก่ การทำผิดวินัยของภิกษุ ภิกษุ – ภิกษุณีที่ละเมิดสิกขาบทจะต้องทำอาบัติ อาบัติของภิกษุมี ๗ อย่าง เรียงตามลำดับความหนักไปจนถึงเบา ดังนี้^{๓๗}

๑. ปาราชิก เป็นอาบัติหนักที่ภิกษุต้องเข้าแล้วขาดจากความเป็นภิกษุ
๒. สังฆาทิเสส เป็นอาบัติหนักที่ยังแก้ไขหรือเยียวยาได้โดยภิกษุต้องอยู่ปริวาสกรรมเพื่อสำนึกผิดจึงจะพ้นได้
๓. อุทธัจจยัย เป็นอาบัติที่หนักรองจากสังฆาทิเสส
๔. ปาจิตติย เป็นอาบัติที่ล่วงละเมิดสิกขาบท ๑๒๒ ข้อ พ้นได้ด้วย การแสดง

^{๓๖} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๑๐๖ และ ๑๐๗ ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๘, ๑๒, ๒๐, ๓๒, ๓๔ และ ๔๒ ตารางที่ ๑ เรื่องที่ ๑๑ และ ๒๖

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๕๔๔.

๕. ปาฏิเทศนียะ เป็นอาบัติที่จะพึงแสดงคืน

๖. ทุกกฏ เป็นอาบัติเบารองจากปาฏิเทศนียะ

๗. ทุพภายิต เป็นอาบัติที่เบาที่สุดที่เกี่ยวกับการพูด

ทั้งนี้การกระทำที่มีลักษณะเข้ากับความชั่วทั้ง ๑๔ แบบก็เป็นวินัยของภิกษุเช่นกัน แต่ยังมี ความผิดที่เป็นการละเมิดวินัยของภิกษุที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ที่ไม่สามารถจัดเข้ากลุ่มความชั่ว ทั้ง ๑๔ แบบ โดยพบทั้งสิ้น ๗ เรื่อง^{๓๘} เช่น เรื่องภิกษุไม่ถนอมบริวาร กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งใช้ของ แล้วไม่เก็บให้เรียบร้อย พระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกมาเตือนแล้วให้โอวาท เรื่องภิกษุซื้ออุปสารี กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งทำเวชกรรมเลี้ยงชีพ พระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกมาเตือนว่าเป็นความผิดตามวินัย ของสงฆ์ที่ทรงบัญญัติไว้ เป็นต้น

ความชั่ว การกระทำที่ไม่เหมาะสม และการกระทำที่อาจอนุโลมเข้ากับความชั่วส่วนใหญ่ เป็นการยกตัวอย่างจากพฤติกรรมของบุคคลในเรื่องของอรรถกถาธรรมบท อย่างไรก็ตามยังปรากฏ คำสอนเรื่องความชั่วที่ไม่มีตัวอย่างพฤติกรรมของบุคคลในเรื่อง ซึ่งเป็นการทูลถามข้อสงสัยต่อ พระพุทธเจ้า หรือบางเรื่องก็มุ่งสอน โดยตรงเพื่อเป็นการย้ำให้เห็นลักษณะของการทำชั่วต่างๆ ความ ชั่วดังกล่าวเป็นสิ่งที่ควรละเว้น โดยจะกล่าวถึงคำสอนเหล่านี้ในหัวข้อคำสอนที่ให้ละเว้นความชั่ว

ความชั่วที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทที่พบมากที่สุดคือ การเบียดเบียนผู้อื่น ได้แก่ การทำ ร้ายผู้อื่นให้ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อน หรือถึงแก่ชีวิต ซึ่งสาเหตุส่วนใหญ่มาจากโทสะ คือ ความโกรธ และโมหะ คือความหลง ทำให้บุคคลนั้นกระทำชั่วทางกายด้วยการทำร้ายหรือฆ่าผู้อื่น

กรรมชั่วที่พบรองลงมาก็คือ การกล่าวเท็จ โดยผู้กระทำความผิดดังกล่าวมีจุดมุ่งหมายในการ ทำลายชื่อเสียงของผู้อื่นและเพื่อเอื้อผลประโยชน์ต่อตนเอง และกรรมชั่วในลักษณะอื่นๆพบใน จำนวนที่ใกล้เคียงกัน

การที่อรรถกถาธรรมบทปรากฏการทำชั่วเรื่องการเบียดเบียนผู้อื่นมากที่สุด แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญการกระทำนี้มากที่สุด เพราะเป็นกรรมที่มีผลมาก กล่าวคือทำให้ ผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนมากที่สุด ทำให้เกิดทุกข์ทางกายคือได้รับบาดเจ็บ หรือถึงแก่ความตาย และได้รับความทุกข์ทางใจ คือเมื่อถูกทำร้ายก็เกิดความ โกรธคิดอยากแก้แค้น หรือบุคคลใกล้ชิดผู้

^{๓๘} ตารางที่ ๑ เรื่องที่ ๕, ๑๓, ๑๔, ๑๘, ๓๕, ๓๘ และ ๔๕.

ถูกทำร้ายเกิดความเศร้าโศกเสียใจที่คนที่รักบาดเจ็บหรือตายไป การทำกรรมชั่วด้วยการเบียดเบียนผู้อื่นจึงอาจส่งผลทำให้เกิดกรรมชั่วแบบเดียวกันเพิ่มขึ้นจากความพยายามของผู้ถูกทำร้าย ดังตัวอย่างในเรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลัญญิณี และเรื่องกุมาริกากินไข่ไก่

พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนเรื่องการเบียดเบียนมากที่สุดโดยทรงแสดงให้เห็นว่าเมื่อทำกรรมนี้แล้วจะทำให้เกิดผลเสียหายมาก และผู้กระทำความกรรมนั้นจะไม่มีโอกาสแก้ไขความผิดที่เกิดขึ้นได้ เช่น เรื่องพระเทวทัต ซึ่งพยายามฆ่าพระพุทธเจ้า จนทำให้พระพุทธเจ้าเกิดหื้อพระโลหิต แม้ภายหลังพระเทวทัตจะสำนึกได้ ขอเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่กรรมที่ทำเป็นกรรมหนัก จึงไม่ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและถูกธรณีสูบลงนรกอเวจี หรือตัวอย่างในเรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ แม้ในชาติปัจจุบันจะเป็นพระอรหันต์ แต่ในอดีตชาติเคยทำกรรมหนักคือฆ่าบิดาและมารดาของตนเอง ผลกรรมที่เหลือทำให้ในชาตินี้ถูกโจรทุบตีจนนิพพาน เป็นต้น ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงให้ความสำคัญกับการสอนเรื่องการเบียดเบียนผู้อื่นมากที่สุด

กรรมชั่วลักษณะอื่นๆ เช่น การกล่าวเท็จ การพูดคำหยาบ การดื่มสุรา เป็นต้น เป็นกรรมที่ให้ผลไม่มาก หรือมีผู้เดือดร้อนไม่มาก ผู้ถูกกระทำได้รับความทุกข์แต่ไม่ถึงแก่ชีวิต ผู้กระทำจึงมีโอกาสในการแก้ไข ปรับปรุงตนเองให้พัฒนาไปในทางที่ดีขึ้นได้ รวมทั้งกรรมที่กลุ่มบุคคลหนึ่งกระทำแล้วจัดเป็นกรรมชั่วเพราะข้อจำกัดในเรื่องหน้าที่ ได้แก่ การทำผิดวินัยสงฆ์ของภิกษุ ก็จัดเป็นกรรมชั่วได้เช่นกัน หากบุคคลนั้นละเมิดข้อปฏิบัติก็จะทำให้เกิดผลเสียหายต่อตนเอง และยังส่งผลเสียต่อองค์กรคือพระพุทธศาสนาได้เช่นกัน

เมื่อพิจารณากรรมชั่วทั้ง ๑๔ แบบ แล้วพบว่าสามารถจัดกลุ่มการกระทำชั่วได้ ๓ กลุ่มคือ

๑. กรรมชั่วที่เกี่ยวกับการกระทำ ได้แก่ การเบียดเบียนผู้อื่น การขัดขวางการทำ ความดีของผู้อื่น การประพฤติดิฉันในกาม การดื่มสุรา การละทิ้งบิดา การประพฤดิอบายมุข และการทำชั่วต่างๆ

๒. กรรมชั่วที่เกี่ยวกับการพูด ได้แก่ การกล่าวเท็จ การทำให้ผู้อื่นแตกแยก และการพูดคำหยาบ

๓. กรรมชั่วที่เกี่ยวกับความคิด ได้แก่ การ โลก การคิดร้ายต่อผู้อื่น ความตระหนี่ การหลงมัวเมาในกิเลสและตัณหา และการเห็นผิดจากครรลองธรรม

การกระทำชั่วทั้ง ๑๔ แบบซึ่งแบ่งเป็น ๓ กลุ่มดังกล่าวเมื่อพิจารณาแล้วพบว่าสอดคล้องกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นหลักธรรมที่ว่าด้วยการกระทำที่เป็นอกุศล เรียกว่า อกุศลกรรมบถ ซึ่งเป็นทางนำไปสู่ทุกข์ มี ๑๐ ประการ^{๓๕} ประกอบด้วยกรรมต่อไปนี้

ก. กายกรรม ได้แก่

- ๑) ปาณาติบาต การทำลายชีวิต
- ๒) อทินนาทาน การถือเอาของที่ผู้อื่นมิได้ให้
- ๓) กามเมสุมิฉาจาร การประพฤตินอกใจ

ข. วาจากรรม ได้แก่

- ๔) มุสาวาท การพูดเท็จ
- ๕) ปิสุณาวาจา การพูดต่อเสียด
- ๖) ผรุสวาจา การพูดหยาบ
- ๗) สัมผัสปล่าปะ การพูดเพื่อเจ้อ

ค. มโนกรรม ได้แก่

- ๘) อภิชฌา การละโมภอยากได้ของผู้อื่น
- ๙) พยาบาท การคิดร้ายต่อผู้อื่น
- ๑๐) มิจฉาทิฎฐิ การเห็นผิดจากคลองธรรม

เมื่อพิจารณาความชั่วทั้ง ๑๔ แบบ จะเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างความชั่วที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทกับอกุศลกรรมบถ ดังนี้

ความชั่วที่เกี่ยวกับการกระทำเป็นอกุศลกรรมทางกายกรรม พบว่า การเบียดเบียนผู้อื่นตรงกับปาณาติบาต การประพฤตินอกใจ ตรงกับ กามเมสุมิฉาจาร

ความชั่วที่เกี่ยวกับการพูดเป็นอกุศลกรรมทางวาจากรรม พบว่า การกล่าวเท็จ ตรงกับมุสาวาท การพูดหยาบ ตรงกับ ผรุสวาจา การทำให้ผู้อื่นแตกแยก ตรงกับ ปิสุณาวาจา

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนสารการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๔๓๑.

ความชั่วที่เกี่ยวกับความคิดเป็นอกุศลกรรมทางมโนกรรม พบว่า การโลภ ตรงกับ อภิชฌา การคิดร้าย ตรงกับ พยาบาท และการเห็นผิดครองธรรม ตรงกับมิจฉาทิฎฐิ

กรรมชั่วทั้ง ๑๐ ประการ เป็นกรรมที่พระพุทธเจ้าทรงให้ละเว้น เพื่อป้องกันไม่ให้บุคคล ไปสู่ความเสื่อม ความทุกข์ทั้งปวง สอดคล้องกับหัวใจของพระพุทธศาสนาประการหนึ่งคือ การละเว้นความชั่วทั้งปวง ซึ่งจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

๑.๑.๒ คำสอนที่ให้ละเว้นความชั่ว

การยกตัวอย่างบุคคลที่ทำความชั่วในลักษณะต่างๆทั้ง ๑๔ แบบ ซึ่งแบ่งเป็นกรรมชั่วทางกาย วาจา และใจ เป็นกรรมที่ให้ผลเดือดร้อนต่อตนเองและผู้อื่น พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์เพื่อจะทรงสอนว่าบุคคลไม่ควรทำความชั่วเหล่านั้น รวมถึงการกระทำที่ไม่เหมาะสมที่อาจไม่ถึงกับเป็นความชั่ว และการกระทำที่ถือเป็นกรรมชั่วเฉพาะกลุ่มบุคคล ทั้งที่มีตัวอย่างพฤติกรรมของบุคคลในเรื่องและคำสอนที่ไม่มีตัวอย่างพฤติกรรม โดยคำสอนที่ให้ละเว้นความชั่วนี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในคถา ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของพระธรรมบท บางคำสอนยกคถาทิ้งหมดแล้วอธิบายความหมาย บางคำสอนยกเฉพาะคถาสั้นๆมาเท่านั้น แต่ใจความคถายังคงเป็นหัวใจคำสอนที่แปลจากคถาพระธรรมบท คำสอนที่กล่าวถึงการละเว้นความชั่วที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทมีดังต่อไปนี้

๑.๑.๒.๑ การละเว้นความชั่วทางกายกรรม คือการไม่ทำความชั่วทางกาย ได้แก่ การเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่น การเว้นจากการลักทรัพย์ และการเว้นจากการประพฤตินอกใจในกาม ดังนี้

๑. การเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่น เนื้อความของคถาที่กล่าวสอนมี ๓ ลักษณะ คือ สอนให้รักชีวิตของผู้อื่นเหมือนรักตัวเอง สอนให้เห็นผลของการกระทำ และสอนไม่ให้เบียดเบียนผู้อื่น

ก. การสอนให้รักชีวิตของผู้อื่นเหมือนรักชีวิตของตนเอง เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมรักชีวิตของตนเองและกลัวความตาย ถ้าไม่ต้องการถูกทำร้ายก็ไม่ควรทำร้ายผู้อื่น พบ ๓ เรื่อง ดังเช่นเรื่องภิกษุฉัพพัคคีย์ ในพันทวารวค กล่าวถึงภิกษุกุ่มหนึ่งเข้าไป

แย่งอาสนะของภิกษุสันตรสจนเกิดเป็นเรื่องทำเลาะวิวาททำร้ายร่างกายกัน พระพุทธเจ้าจึงทรง
บัญญัติสิกขาบทแล้วตรัสพระธรรมเทศนา ปรากฏเนื้อความในคาถาดังนี้

สพเพ ตสนฺติ ทณฺทสุส สพเพ ภายนฺติ มจฺจุโน
อตุตฺตานํ อุปมํ กตฺวา น หนฺนยฺน ฆาตये

ความว่า บุคคลพึงเอาตัวเองมาเทียบกับสัตว์ทั้งหลายว่า สัตว์ทั้งหลายย่อมสะดุ้งแก่อาญาคือการ
เบียดเบียน สัตว์ทั้งหลายย่อมกลัวต่อความตาย ดังนี้แล้วจึงอย่าพึงเมี้ยนและฆ่าสัตว์ทั้งปวง^{๕๐}

ข. การสอนให้เห็นผลของการกระทำ เพื่อชี้ให้เห็นว่า
การเบียดเบียนผู้อื่นย่อมให้ผลเดือดร้อนตามมา พบ ๔ เรื่อง ดังเช่นเรื่องพระมหาโมคคัลลานเถระ
ในทัณฑวรรค กล่าวถึงพระโมคคัลลานะถูกโจรทุบตีทำร้ายจนนิพพาน พระพุทธเจ้าตรัสว่า
พระโมคคัลลานะถึงมรณะสมควรแก่กรรมในอดีตชาติซึ่งเคยฆ่าบิดามารดาของตน แล้วทรงแสดง
ธรรมเทศนาว่า ปรากฏเนื้อความในคาถาดังนี้

โย ทณฺเฑน อทณฺทสุ อปฺปทฺฐุ ฐฺเสสุ ทฺสุสฺสตี
ทสนฺนมนฺณญฺตฺรํ ฐานํ จิปปิเมว นิคฺคจฺจตี
เวทนํ ผรฺสํ ฆานี สรีรสฺส ปภทฺนํ
ครุํ วาปี อาพาธํ จิตฺตฺกฺเขปํ ปาปฺเณ
ราชโต วา อุปฺสคฺคํ อทุกฺกฺขานญจ ทารุณํ
ปริกฺขยํ ว ญฺาตีนํ โภกานํ ว ปภงฺกฺคณํ
อถ วาสฺส อคารานี อคฺคิ ทฺหตี ปาวโก
กายสฺส เภทา ทฺปฺปยฺโย นิริยํ โส อุปฺปชฺชตี

ความว่า ผู้ใดประทุษร้ายในท่านผู้ไม่ประทุษร้ายทั้งหลาย ผู้ไม่มีอาชญา ด้วยอาชญา ย่อมถึงฐานะ
๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งพลันทีเดียว คือ ถึงเวทนาเกล้า ๑ ความเสื่อมทรัพย์ ๑ ความสลายแห่ง
สรีระ ๑ อาพาธหนัก ๑ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ๑ ความขัดข้องแต่พระราชา ๑ การถูกกล่าวต่ออย่าง

^{๕๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒), ๖๘.

ร้ายแรง ๑ ความข้อยยับแห่งเครื่องญาติ ๑ ความเสียหายแห่งโภคะทั้งหลาย ๑ อีกอย่างหนึ่ง ไฟป่า
 ย่อมไหม้เรือนของเขา ผู้นั้นมีปัญญาทราม เพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงนรก^{๔๑}

ก. การสอนไม่ให้เบียดเบียนผู้อื่น คือสอนว่าผู้ที่จะได้
 ชื่อว่าเป็นคนดีนั้นจะต้องไม่เบียดเบียนผู้อื่น พบ ๖ เรื่อง ดังเช่นเรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ในพราหมณ
 วรรค กล่าวถึงพระเถระรูปหนึ่งบรรลอรหันต์แล้วจะกลับไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ระหว่างนั้นมีหญิง
 คนหนึ่งซึ่งทะเลาะกับสามีเดินตามพระเถระไป สามีของหญิงนั้นตามมาจึงเข้าใจผิดเข้าทำร้ายพระ
 เถระ แต่พระเถระไม่โกรธ เมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วก็กราบทูลเรื่องราวต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึง
 ตรัสคาถาว่า “นิชาย ตเสสุ ถาวเรสุ จ โย น หนติ ผู้ใดวางอาชญาในสัตว์ทั้งหลาย ผู้สะดุ้งและ
 ผู้มันคง ไม่ฆ่าเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นฆ่า เราเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ์”^{๔๒}

๒. การเว้นจากการลักทรัพย์ เนื้อความของคาถาชี้ให้เห็นว่าผู้เป็นคนดี
 ย่อมไม่ลักทรัพย์ ไม่ถือของที่เขาไม่ให้ พบชัดเจนเพียงคาถาเดียว คือเรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ใน
 พราหมณวรรค ดังนี้ “โยช ทิฆิ ผู้ใด ไม่ถือเอาของยาวหรือสั้น น้อยหรือใหญ่ งามหรือไม่งาม
 อันเขาไม่ให้แล้ว ในโลกนี้ เราเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ์”

๓. การไม่ประพฤติดิฉินในกาม เนื้อความของคาถาชี้ให้เห็นโทษของการ
 ประพฤติดิฉินในกาม พบชัดเจนเพียงคาถาเดียว คือ เรื่องบุตรเศรษฐีชื่อเขมกะ ในนिरยวรรค กล่าวถึง
 นายเขมกะที่มักประพฤติดินเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น ถูกทางการจับได้หลายครั้ง อนาคตบัณฑิต
 เศรษฐีซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่จึงพามาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงโทษของการ
 ประพฤติดิฉินในกาม ดังนี้

^{๔๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปัทมฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
 ๒๕๕๒), ๑๐๐.

^{๔๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปัทมฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
 ๒๕๕๒), ๒๐๕.

จตุตถาริ ฐานานิ ปมตโต อาปชชติ ปรรหารูปเสวี อปฺปญฺญลาภํ น นิแกมเสขยฺ อปฺปญฺญลาโภ จ
รติ จ โลกิกา คุรุถํ ตสุมา

นระผู้ประมาทชอบเสพภรรยาของคนอื่น ย่อมถึงฐานะ ๔ อย่าง คือ การได้สิ่งที่มีโชบุญเป็นที่ ๑
การนอนไม่ได้ตามความปรารถนาเป็นที่ ๒ การนินทาเป็นที่ ๓ นรกเป็นที่ ๔ ได้สิ่งที่มีโชบุญอย่าง
๑ คติลามกอย่าง ๑ ความยินดีของบุรุษผู้กลัว มีประมาณน้อยอย่าง ๑ พระราชาข่มลงอาชญาอัน
หนักอย่าง ๑ เพราะฉะนั้น นระไม่ควรเสพภรรยาของคนอื่น^{๔๓}

๑.๑.๒.๒ การละเว้นความชั่วทางจิกรรม

๑. การไม่กล่าวคำหยาบ ซึ่งให้เห็นว่าไม่ควรกล่าวคำหยาบตอบได้ผู้อื่น
เพราะจะทำให้เกิดทุกข์ พบในเรื่องพระโกณฑชานเถระ ในทณทวารวค กล่าวถึงพระโกณฑชาน
เถระรับนิมนต์จากพระราชาให้ไปบริโภคนในพระราชวัง จึงถูกพวกภิกษุติเตียน พระโกณฑชานะไม่
พอใจจึงกล่าวบริภาษตอบโต้ภิกษุเหล่านั้นแล้วไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลเรื่องทั้งหมด พระพุทธเจ้า
จึงตรัสเล่าบุพกรรมและแสดงธรรม ดังนี้

มาโจจ ฆุสฺสํ กณฺจิจิ วุคฺคตา สารมฺภกฺกา ปฏฺฐิตฺถนฺชา สเจ เนเรสิ กัสโส อุพฺโหโต ยลา
เอส ปตฺโตสิ สารมฺโภ เต น วิชฺชติ

เธออย่าได้กล่าวคำหยาบกะใครๆ คนเหล่านี้ถูกเธอว่าแล้ว จะฟังว่าตอบเธอ เพราะการกล่าว
แข่งขันกันให้เกิดทุกข์ อาชญาตอบฟังถูกต้องเธอ ผิเธออาจยังตนไม่ให้หวนไหวได้ ดังกัสดาลที่
ถูกกำจัดแล้วไซ้ เธอนั้นยอมเป็นผู้บรรลุพระนิพพาน การกล่าวแข่งขันกัน ย่อมไม่มีแก่เธอ^{๔๔}

๒. การไม่กล่าวนินทาผู้อื่น เนื้อความคาถาซึ่งให้เห็นว่าการนินทา
สรรเสริญย่อมเกิดขึ้นแก่คนทั่วไป พบในเรื่องอตุลอุบาสก ในโกชววรรค กล่าวถึงอุบาสกคนหนึ่ง
ซึ่งอตุลกล่าวนินทาถึงพระเวตตะ พระสารีบุตร และพระอานนทต่อพระพุทธเจ้าว่าแสดงธรรมไม่ดี
พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม ดังนี้

^{๔๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๑), ๑๕๕.

^{๔๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒), ๘๒.

โบราณเมตต์ เนต อชชตนามิว น จาหุ ขยเจ วิญญู เทวาปี พุทฺทมุนาปี
 การนินทาหรือการสรรเสริญนั้นเป็นของเก่า นั้นไม่ใช่เป็นเหมือนมีในวันนี้ ชนทั้งหลาย ย่อม
 นินทาผู้หนึ่งบ้าง ย่อมนินทาผู้พุดมากบ้าง ย่อมนินทาผู้พุดพอประมาณบ้าง ผู้ไม่ถูกนินทาไม่มี
 ในโลก คนผู้ถูกนินทาโดยส่วนเดียว ไม่ได้มีแล้ว จักไม่มี และไม่มีอยู่ในบัดนี้ หากว่า วิญญูชน
 ใคร่ครวญแล้วทุกๆวัน สรรเสริญผู้ใด ซึ่งมีความประพฤติไม่ขาดสาย มีปัญญา ผู้ตั้งมั่นด้วยปัญญา
 และศีล ใครเล่าย่อมควรเพื่อติเตียนผู้นั้น ผู้เป็นคั่งแห่งทองชมพูท แม้เทพดาทั้งหลาย ก็
 สรรเสริญเขา ถึงพรหม ก็สรรเสริญแล้ว^{๔๕}

๓. การไม่พุดเท็จ เนื้อความของคาคาซีให้เห็นว่าคนพุดเท็จย่อมได้รับผล
 ของการพุดเท็จ ดังตัวอย่างเรื่องนางจิญจมาณวิกา ในโลกวรรค กล่าวถึงนางจิญจมาณวิกาถูกพวก
 เดียรธีรเจ้าให้มาทำลายพระพุทธเจ้า นางจิญจมาณวิกาวางอุบายใส่ร้ายว่าตั้งครรภ์กับพระพุทธเจ้า
 แต่ไม่สำเร็จ ถูกชาวบ้านลงโทษ ขณะหนีออกไปจากวิหารก็ถูกธรณีสูบ พระพุทธเจ้าทรงแสดง
 ธรรมเกี่ยวกับเรื่องของนางจิญจมาณวิกา ดังนี้

เอกธมฺมตฺตสฺส มุสาวาทิสฺส วิตฺถนฺปรโลกสฺส นตฺถิ ปาปี

บรรดาคำพุด ๑๐ คำ คำสัตย์แม้คำเดียว ย่อมไม่มีในผู้มักพุดเท็จ บุคคลเช่นนี้ย่อมไม่พบสมบัติ ๓
 อย่างเหล่านี้คือ มนุษยสมบัติ เทพสมบัติ นิพพานสมบัติในอวสาน ความสงสัยว่าบาปนี้ไม่พึงทำ
 ย่อมไม่มี^{๔๖}

๔. การไม่พุดเพื่อเจ้อ เนื้อความของคาคาซีให้เห็นว่าไม่ควรพุดมาก ให้
 พุดแต่สิ่งที่มีประโยชน์ พุดด้วยปัญญา ไม่ฟุ้งซ่าน เช่นเรื่องภิกษุ ๕๐๐ รูป ในบัณฑิตวรรค กล่าวถึง
 ภิกษุ ๕๐๐ รูปไปจำพรรษาแล้วได้รับความลำบาก แต่เห็นพวกกินเดนยังกระทำอาการต่างๆโดยไม่
 ทุกขรื้อนกับทุกภิกขภัย พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม ดังนี้

^{๔๕} มหาหมฏฐราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหาหมฏฐราชวิทยาลัย,
 ๒๕๕๑), ๒๕๑.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, ๘๐.

“สพฺพคฺล เว สปฺปริสา วชนฺติ กามกามา ลปฺชนฺติ สนฺโต ในธรรมทั้งหมคต่างโดยธรรมมีขันธ ๕ เป็นต้น บุรุษดี ชื่อว่าสัตนุรุษเมื่อคร่าฉันทะออกด้วยอรหัตตมรรคญาณ ชื่อว่ายอมเว้นฉันทราคาได้แก่ ผู้ไคร่กาม หรือ เพราะเหตุแห่งกาม คือเพราะกามเป็นเหตุ สัตนุรุษทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมไม่บ่นเพื่อด้วยตนเองเลย ทั้งไม่ยังผู้อื่นให้บ่นเพื่อ เพราะเหตุแห่งกาม”^{๔๗}

๑.๑.๒.๓ การละเว้นความชั่วที่เป็นมโนกรรม

๑. การไม่โลภ เนื้อความของคาคาจีให้เห็นว่าไม่ควรเห็นแก่ลาภสักการะ ดังเช่นเรื่องพระวนวาสิตติสสเถระ ในพาลวรรค กล่าวถึงภิกษุทั้งหลายสรรเสริญพระวนวาสิตติสสเถระทำกรรมที่บุคคลทำได้ยากคือการละทิ้งลาภและสักการะทั้งหลายแล้วเข้าไปอยู่ในป่า พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรม ดังนี้

อญญา หิ ลาภุปนิสา	อญญา นิพฺพานคามินี
เอวมตํ อภิญญา	ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สวาโก
สกุการํ นาภินฺนํเทยฺย	วิเวกมนุพฺพหเย

ข้อปฏิบัติอันเข้าไปอาศัยลาภเป็นอย่างอื่น ข้อปฏิบัติอันยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพานเป็นอย่างอื่น ภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าทราบเนื้อความนั้นอย่างนี้แล้ว ไม่พึงเพิลิดเพิลินสักการะ พึงเจริญตามวิเวก^{๔๘}

๒. การไม่พยายาม ไม่คิดร้าย ไม่โกรธแค้นผู้อื่น เนื้อความของคาคาจีให้เห็นว่าไม่ควรโกรธหรือคิดพยายามผู้อื่น เช่นเรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลียักษิณี ในยมกวรรค กล่าวถึงนางยักษ์ฉินตามมาเพื่อจะจับลูกของกุลธิดากิน ซึ่งเป็นการจองเวรกันตั้งแต่ชาติก่อนๆ นางกุลธิดาจึงถวายทารกแด่พระพุทธเจ้า นางยักษ์ฉินตามมา พระพุทธเจ้าตรัสแสดงธรรม เพื่อให้เลิกจองเวรต่อกัน ดังนี้ “น หิ เวเรน อเวเรน จ สมฺมมฺนฺติ เอส รมฺโม สนฺนฺตโน ในกาลไหนๆ เวรทั้ง

^{๔๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๗๐.

^{๔๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๒๘๔.

หลายในโลกนี้ ย่อมไม่ระงับด้วยเวรเลย ก็แต่ย่อมระงับได้ด้วยความไม่มีเวร ธรรมนี้เป็นของเก่า”^{๔๙}

นอกจากนี้ยังปรากฏเนื้อความว่าผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นคนดีย่อมไม่พยายามทำผู้อื่น เช่น เรื่องสามเณร ในพราหมณวรรค กล่าวถึงสามเณรที่เป็นพระอรหันต์ ๔ รูป ได้แก่ สังกัจจสามเณร บัณฑิตสามเณร โสปากสามเณร และเรวตสามเณร ไปที่เรือนของพราหมณ์คนหนึ่ง นางพราหมณีนั้นไม่พอใจที่ได้สามเณรมาฉันภัตตาหารที่เรือนของตนจึงไม่ถวายอาหารใดๆ สามเณรจึงไม่ได้ฉันอาหารในวันนั้น แต่ก็ไม่โกรธนางพราหมณี ภิกษุทั้งหลายสนทนากันด้วยเรื่องดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมว่า “อวิรุทฺธิ เราย่อมเรียกบุคคลผู้ไม่เกลียดแค้นในบุคคลผู้เกลียดแค้น ผู้ดับเสียได้ในบุคคลผู้มีอาชญาในตน ผู้ไม่ถ่อมมั่นในบุคคลผู้ถ่อมมั่น นั้น ว่าเป็น พราหมณ์”^{๕๐}

๓. การไม่เห็นผิด เนื้อความของคาถาแสดงให้เห็นลักษณะของผู้มีความเห็นผิดเห็นชอบและผลของการเห็นผิด ดังตัวอย่างในเรื่องสญชัย ในยมกวรรค กล่าวถึงสญชัย ซึ่งเป็นอาจารย์ของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะปฏิเสธที่จะเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าตามคำเชิญของลูกศิษย์ พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมเกี่ยวกับเรื่องของสญชัย ดังนี้

อสาเร สารมดีโน ความว่า ชนเหล่าใด มีปกติรู้ในสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และเห็นในสิ่งอันเป็นสาระว่า ไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้น มีความดำริคิดเป็นโจร ย่อมไม่ประสบสิ่งอันเป็นสาระ ชนเหล่าใดรู้สิ่งเป็นสาระโดยความเป็นสาระ และสิ่งไม่เป็นสาระโดยความไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้น มีความดำริชอบเป็นโจร ย่อมประสบสิ่งเป็นสาระ^{๕๑}

จากตัวอย่างคำสอนที่เป็นคาถาในพระธรรมบทเรื่องให้ละเว้นการทำความชั่วลักษณะต่างๆ มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับคำสอนตามหลักออกุศลกรรมบถและกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ

^{๔๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ๖๕.

^{๕๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๒๑๔.

^{๕๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ๑๕๑.

อย่างไรก็ตามอรรถกถาธรรมบทยังปรากฏคำสอนให้ละเว้นความชั่วทั้งปวงโดยไม่ได้ระบุลักษณะของความชั่วว่าเป็นแบบใด ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

๑.๑.๒.๔ การละเว้นความชั่วทั้งปวง

นอกจากคำสอนให้ละเว้นความชั่วที่สามารถแบ่งตามลักษณะการกระทำทางกาย วาจา และใจแล้ว ยังปรากฏคำสอนที่ให้ละเว้นความชั่วทั้งหลาย โดยไม่ระบุว่าเป็นความชั่วแบบใด เนื้อความของคาถาแบ่งได้ ๒ ลักษณะ คือ การสอนให้ละเว้นจากความชั่วทั้งปวง และการสอนให้เห็นผลของการทำชั่ว ดังนี้

ก. การสอนให้ละเว้นความชั่วทั้งปวง คือบุคคลทั้งหลายควรละเว้นการทำความชั่วทั้งหลาย กรรมใดที่เป็นความชั่วไม่พึงทำ พบ ๕ เรื่อง เช่นเรื่องมหาชนวาณิช ในปาปวรรค กล่าวถึงพ่อค้าคนหนึ่งขนสินค้าไปขาย และนิมนต์ภิกษุไปด้วยเพื่อถวายภัตตาหาร ในระหว่างนั้น ได้ข่าวว่าโจรคอยซุ่มเพื่อตัดปล้นจึงหลีกเลี่ยงทางที่โจรซุ่มอยู่ ภิกษุทั้งหลายนั้นกลับมาแล้วทูลเรื่องพ่อค้านั้นต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมว่า “วาณิโจว ภยํ มคฺคํ ความว่าบุคคลพึงเว้นกรรมชั่วทั้งหลายเสีย เหมือนพ่อค้ามีทรัพย์มาก มีพวกน้อย เว้นทางอันพึงกลัว (และ) เหมือนผู้ต้องการจะเป็นอยู่ เว้นยาพิษเสียละนั้น”^{๕๒}

ข. การสอนให้เห็นผลของการทำชั่ว กล่าวคือ ผู้ที่ทำความชั่วย่อมได้รับผลของการกระทำนั้น ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ พบ ๑๕ เรื่อง เช่นเรื่องสุปปพุทธศากยะ ในปาปวรรค กล่าวถึงพระเจ้าสุปปพุทธะผูกอาฆาตพระพุทธเจ้าเพราะพระองค์ทำให้พระนางพิมพาซึ่งเป็น พระธิดาออกบวช และทำให้พระเทวทัตบวชแล้วตั้งตนเป็นผู้มีเวรต่อพระพุทธเจ้าจนถูกธรณีสูบ เมื่อทราบว่าพระพุทธเจ้าจะเสด็จไปทรงรับนิมนต์ที่ใดก็ส่งคนไปปิดทางเสด็จ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าสุปปพุทธะจะถูกธรณีสูบในอีก ๗ วันข้างหน้า สุปปพุทธะจึงป้องกันตัวเองทุกวิถีทาง พระพุทธเจ้าตรัสแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

^{๕๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๓๓.

น อนตลิกเข น มุททมชฺเช ความว่า คนที่ทำกรรมชั่วไว้หนีไปแล้วในอากาศ ก็ไม่พึงพ้นจากกรรมชั่วได้ หนีไปในท่ามกลางมหาสมุทร ก็ไม่พึงพ้นจากกรรมชั่วได้ หนีเข้าไปสู่ชอกแห่งภูเขา ก็ไม่พึงพ้นจากกรรมชั่วได้ (เพราะ) เขาอยู่แล้วในประเทศแห่งแผ่นดิน โอกาสพึงพ้นจากกรรมชั่วหาไม่มี^{๕๓}

คำสอนเรื่องการละเว้นจากการทำความชั่วที่พบมากที่สุดคือ การสอนให้ละเว้นจากความชั่วทั้งหลายโดยไม่ระบุว่าเป็นความชั่วลักษณะใด โดยเห็นได้จากคถาที่เป็นคำสอนเรื่องความชั่วไม่มีส่วนที่ระบุพฤติกรรมในเรื่อง แต่เน้นสอนให้เห็นว่าคนที่ทำความชั่วย่อมได้รับผลเดือดร้อนตามมา แสดงให้เห็นว่าคถามีเนื้อหาเป็นกลางใช้กับพฤติกรรมความชั่วแบบใดก็ได้ เมื่อขึ้นชื่อว่าความชั่วแล้วย่อมเป็นสิ่งที่ทุกคนควรหลีกเลี่ยง เพราะคนที่ทำความชั่วจะต้องได้รับผลกรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในขณะที่การละเว้นความชั่วที่เป็นการกระทำทั้งทางกาย วาจา และใจ พบคำสอนการละเว้นความชั่วทางกายมากที่สุด สอดคล้องกับความชั่วที่ยกมาเป็นตัวอย่างพฤติกรรมซึ่งพบความชั่วที่เป็นกายกรรมมากที่สุด เพราะการกระทำที่ผ่านออกมาทางกายเป็นสิ่งที่สร้างผลกระทบมาก และเป็นสิ่งที่แก้ไขไม่ได้ ในขณะที่ความชั่วทางวาจาและใจ เมื่อทำแล้วส่งผลกระทบต่อผู้อื่นน้อย และผู้กระทำยังมีโอกาสแก้ไขการกระทำนั้นได้

การที่ในที่สุดพบคำสอนให้ละเว้นความชั่วทั้งปวงมากที่สุด เพราะไม่อาจยกตัวอย่างพฤติกรรมที่เป็นความชั่วได้ทั้งหมด ทั้งนี้บุคคลต้องพิจารณาจากเจตนาและผลของการกระทำ หากการกระทำที่เกิดจากเจตนาอกุศลย่อมถือเป็นกรรมชั่ว บุคคลพึงละเว้น การพบลักษณะการสอนดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นถึงการป้องกันการกระทำที่เป็นกรรมชั่วไม่ให้เกิดขึ้น โดยดูจากตัวอย่างที่ยกมาเพื่อให้เห็นแนวทางแก้ไขหากกรรมนั้นเกิดขึ้นแล้ว และคำสอนให้ละเว้นความชั่วทั้งปวงเพื่อให้พิจารณาว่าหากกรรมใดจะเกิดขึ้นจากเจตนาอกุศลหรือให้ผลร้ายก็ให้ป้องกันด้วยการละเว้นการกระทำนั้นทันที

^{๕๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๖๔.

๑.๒ การทำความดี

การทำความดี คือ การกระทำที่ส่งผลดีต่อตนเองและผู้อื่น เป็นการกระทำที่เป็นกุศล เรียกว่า กุศลกรรม ต้นเหตุของความดีมี ๓ ประการ คือ อโลภะ คือ ไม่โลภ อโทสะ คือ ไม่คิดประทุษร้าย และอโมหะ คือไม่หลง (ปัญญา) การทำความดีจึงทำให้เกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น คำสอนเรื่องการทำความดีประกอบด้วย การทำความดีลักษณะต่างๆ และคาถาคำสอนที่ให้ทำความดี

๑.๒.๑ การทำความดีลักษณะต่างๆ ในอรรถกถาธรรมบทปรากฏการทำความดีเรียงลำดับจากมากไปน้อย ๕ แบบ ได้แก่ การปฏิบัติธรรม การทำทาน การไม่โกรธ การบูชาสิ่งที่ควรบูชา และการสันโดษ ดังนี้

๑. การปฏิบัติธรรม คือ การทำความดีตามหลักธรรม บำเพ็ญสมณธรรม ฝึกฝนอบรมตนเองให้ถึงพร้อมด้วยศีลและปัญญา เป็นการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมตั้งแต่มั่น โสดาปัตติผล จนถึงอรหัตผล พบในกลุ่มเรื่องต่างๆ ดังนี้

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๓๓ เรื่อง^{๕๔} เช่น เรื่องสุขสามฌน กล่าวถึงสุขกumarบรรพชาเป็นสามฌน แล้วตั้งใจฝึกสมณธรรมจนบรรลุอรหัตผล เรื่องพระวังคีศเถระ กล่าวถึงวังคีศะเป็นนักทำนายน แต่ไม่รู้สถานที่เกิดของกะโหลกศีรษะผู้นิพพาน จึงขอบวชในพระพุทธศาสนา แล้วตั้งใจบำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุอรหัตผล เป็นต้น

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๑ เรื่อง^{๕๕} คือ เรื่องภิกษุทุลลामปัญหา กล่าวถึงพราหมณ์สองคนซึ่งในอดีตชาติเป็นพุทธบิดาและพุทธมารดา นิมนต์พระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลายเพื่อถวายภัตตาหารตลอดสามเดือน พังกรรมและประพฤติดูอยู่ในธรรม ได้บรรลุอนาคามีผล

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑๐ เรื่อง^{๕๖} เช่น เรื่องจิตตคฤหบดี กล่าวถึงจิตตคฤหบดีเป็นผู้ตั้งมั่นในการปฏิบัติธรรม รักษาศีลและฟังธรรมสม่ำเสมอ เป็นต้น

^{๕๔} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๓, ๒๑, ๒๘, ๓๐, ๓๑, ๓๒, ๓๖, ๓๘, ๔๑, ๔๒, ๕๑, ๕๔, ๕๕, ๕๗, ๕๘, ๕๙, ๖๓, ๖๔, ๖๕, ๘๒, ๘๕, ๘๖, ๘๘, ๑๐๒, ๑๑๒, ๑๑๓, ๑๑๔, ๑๑๕, ๑๑๖, ๑๑๗ และ ๑๑๘.

^{๕๕} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๓๑.

^{๕๖} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๑, ๓, ๕, ๑๒, ๑๓, ๑๕, ๑๖, ๒๕, ๓๐ และ ๕๒.

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๑ เรื่อง^{๕๗} ได้แก่ เรื่องบรูษผู้มาโจรมีคราแดง กล่าวถึงเพชรฆาตคนหนึ่งลาออกจากงาน แล้วได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า ปฏิบัติตามหลักธรรม ได้บรรลุโศดาปัตติผล

การบำเพ็ญสมณธรรม คือ การปฏิบัติตามธรรมของผู้สงบ เป็นการปฏิบัติเพื่อระงับบาป เพื่อเป็นพระอริยบุคคล คือ ผู้บรรลุธรรมวิเศษ มี ๔ ระดับ ได้แก่ พระโศดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นว่าพบความดีเรื่องการปฏิบัติธรรมในกลุ่มพระอรหันต์มากที่สุด โดยไม่จำเป็นว่าพระอรหันต์เหล่านั้นจะต้องบวชเป็นภิกษุมาก่อน เพราะบางองค์ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ก่อนแล้วจึงขอบวชในพระพุทธศาสนา แสดงให้เห็นถึงเป้าหมายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าเพื่อให้บุคคลทุกประเภททั้งนักบวชและบุคคลฆราวาสสามารถเข้าถึงคำสอนและบรรลุธรรมขั้นสูงสุดได้

การปฏิบัติธรรมเป็นสิ่งที่บุคคลพึงกระทำเพื่อให้เกิดผลดีทั้งต่อตนเองและผู้อื่น ผู้ที่ตั้งมั่นในการปฏิบัติธรรมจะได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาท ดังนั้นความดีเรื่องการปฏิบัติธรรม การรักษาศีลจึงหมายรวมถึงคำสอนเรื่องความไม่ประมาทด้วย โดยจะกล่าวในหัวข้อคำสอนการทำความดี

๒. การทำทาน คือ การให้ การมอบของแก่ผู้อื่น การสละสิ่งของหรือทรัพย์สินของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ประเภทของทานแบ่งออกเป็น อามิสทาน คือ การให้สิ่งของและธรรมทาน คือ การให้ธรรม ทานที่ไม่ถือว่าเป็นทานและเป็นบาป ได้แก่ มัชชทาน คือ การให้น้ำเมา สมัชชทาน คือ การให้มหรสพ อิตถิทาน คือ การให้สตรี อุสภทาน คือ การปล่อยโคอุสุภะเข้าไปในฝูงโค และจิตรกรรมทาน คือ การให้ภาพถ่ายยูกิเลส เช่น ภาพสตรีและบรูษเสพเมถุน^{๕๘} สมบัติของทานต้องประกอบด้วย วัตถุประสงค์ คือ ของที่ให้เป็นของคนซึ่งได้มาโดยสุจริต บุคคล

^{๕๗} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๑๗.

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนสารพิมพ์, ๒๕๕๓), ๑๒๘.

บริสุทธิ คือ การให้แก่บุคคลที่ควรให้ซึ่งเป็นคนดี ไม่ประพฤติชั่ว และเจตนาบริสุทธิ คือ มีเจตนาบริสุทธิทั้งในเวลาก่อนให้ ขณะที่ให้ และหลังให้ไปแล้ว^{๕๕} พบใน ๔ กลุ่มเรื่องดังนี้

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๒ เรื่อง^{๖๐} ได้แก่ เรื่องถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัสสปเถระ กล่าวถึงท้าวสักกะปลอมเป็นคนเจ้ญใจถวายภัตตาหารแด่พระมหากัสสปเถระด้วยความเลื่อมใส เรื่องพระวนวาสิตตเถระ กล่าวถึงพระวนวาสิตตสะซึ่งในอดีตชาติเคยถวายข้าวและผ้าสาฎกแด่พระสารีบุตรเถระ เมื่อตายแล้วเกิดในตระกูลอุปัฏฐากของพระสารีบุตร ระหว่างมารดาตั้งครรภ์ก็ถวายทานแด่พระสงฆ์จำนวนมาก เมื่อเกิดมาอายุ ๗ ขวบ บวชเป็นสามเณรแล้วถวายผ้าหนึ่งพันผืน กับถวายภัตตาหารแด่ภิกษุ เมื่อถึงฤดูหนาวบิณฑบาตได้ผ้ากัมพลจำนวนมากก็ถวายแด่ภิกษุทั้งหลาย

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๑ เรื่อง^{๖๑} คือ เรื่องพระอุตตราเถรี กล่าวถึงภิกษุณีชื่ออุตตรา เห็นภิกษุรูปหนึ่งยังไม่ได้อาหารจึงถวายอาหารที่ตนบิณฑบาตได้มาแด่ภิกษุรูปนั้น

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๕ เรื่อง^{๖๒} เช่น เรื่องอสทิสทาน กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลและพระนางมัลลิกาเทวีจัดถวายทานครั้งยิ่งใหญ่แด่พระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลาย เรื่องบัญญัติคทาภพราหมณ์ กล่าวถึงพราหมณ์ผู้หนึ่งถวายทานอันเลิศทั้ง ๕ ได้แก่ ทานอันเลิศในนา ทานอันเลิศในลาน ทานอันเลิศในคราวนวด ทานอันเลิศในคราวเท้าวสารลงหม้อ และทานอันเลิศในคราวคดข้าวสุกใส่ภาชนะ จึงได้ชื่อว่า บัญญัติคทาภพ

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๔ เรื่อง^{๖๓} เช่น เรื่องสุนนมาลากาล กล่าวถึงนายสุนนซึ่งมีหน้าที่ส่งดอกไม้เข้าวัง เห็นพระพุทธเจ้าแล้วเลื่อมใสจึงถวายดอกไม้ทั้งหมดแด่พระพุทธเจ้า เรื่องพราหมณ์ชื่ออุเพกสาฎก กล่าวถึงพราหมณ์สองสามีภรรยาถวายผ้าสาฎกที่มีเพียงผืนเดียวแด่พระพุทธเจ้าด้วยความเลื่อมใส เป็นต้น

^{๕๕} พระมหาสมชาย ฐานวุฑฺโฒ, มงคลชีวิต ฉบับ ท้าวหน้า, (กรุงเทพฯ : ชมรมพุทธศาสน์สากล ในอุปลัมภ์ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, ๒๕๔๘), ๑๓๒.

^{๖๐} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๑๕ และ ๒๔.

^{๖๑} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๑๕.

^{๖๒} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๕, ๒๕, ๔๐, ๔๕, ๔๕, ๕๗, ๕๘, ๕๕ และ.

^{๖๓} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๑๓, ๒๓, ๒๔ และ ๔๐.

การทำทานส่วนใหญ่เป็นการถวายทานแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุทั้งหลาย จึงพบมากในกลุ่มเรื่องของอุบาสก – อุบาสิกา เนื่องจากเป็นกลุ่มคนที่มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา มีกำลังกายและกำลังทรัพย์ในการทำทาน อีกทั้งยังเป็นสมบัติของอุบาสกข้อหนึ่งจาก ๕ ข้อ^{๖๔} คือ การชวนชวนในการอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา

๓. การไม่โกรธ ได้แก่ การเว้นจากโกรธ คือ ความโกรธ ความขุ่นเคือง และการเว้นจากโทสะ คือ ความคิดประทุษร้าย แม้ว่าจะมีผู้อื่นมาทำให้ตนเองเดือดร้อนก็ไม่โกรธหรือจองเวรกลับไป พบใน กลุ่มเรื่องพระอรหันต์และกลุ่มเรื่องอุบาสก-อุบาสิกา ดังนี้

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๘ เรื่อง^{๖๕} เช่น เรื่องพระสารีบุตรเถระ กล่าวถึงพราหมณ์คนหนึ่งตีพระสารีบุตรเถระเพื่อทดสอบว่าพระเถระจะโกรธหรือไม่ พระสารีบุตรไม่โกรธพราหมณ์เรื่องพระลกุณฏกภัททิยเถระ กล่าวถึงพระลกุณฏกภัททิยเถระมักถูกสามเณรล้อเลียนเรื่องรูปร่างเล็ก แต่พระเถระไม่โกรธและไม่ประทุษร้ายต่อสามเณรเหล่านั้น เป็นต้น

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๒ เรื่อง^{๖๖} ได้แก่ เรื่องพระนางสามาวดี กล่าวถึงพระนางสามาวดีถูกพระนางมาคันทิยาปองร้ายจนถึงแก่ชีวิต แต่ก่อนตายก็ไม่ได้โกรธและไม่พยายามต่ออีกฝ่าย เรื่องอุตตราอุบาสิกา กล่าวถึงนางอุตตราถูกนางสิริมาทำร้ายด้วยการเทน้ำร้อนใส่ แต่ก็ไม่ได้โกรธและให้อภัยนางสิริมา

๔. การบูชาสิ่งที่ควรบูชา การบูชา คือ การนำสิ่งของ เช่น ดอกไม้ ของหอม อาหาร ทรัพย์ มามอบให้เพื่อแสดงความซาบซึ้งพระคุณ รวมถึงการมองเห็นความดีงาม การเคารพนับถือ และการชื่นชมเชิดชู การบูชามี ๒ ลักษณะ ได้แก่ อามิสบูชา คือ การบูชาด้วยวัตถุสิ่งของ รวมถึงการนอบน้อมใจ การแสดงความเคารพโดยอาจไม่ได้มีสิ่งของ และธรรมบูชา คือ การบูชาด้วยการปฏิบัติให้บรรลุจุดหมายที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมไว้ ในอรรถกถาแห่ง

^{๖๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๓๕๕.

^{๖๕} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๒๕, ๓๔, ๓๕, ๕๔, ๕๕, ๑๐๓ และ ๑๐๔.

^{๖๖} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๓ และ ๔๒.

มงคลสูตร กล่าวถึงการบูชาไว้ ๒ อย่าง คือ อามิสบูชา และปฏิบัติบูชา โดยปฏิบัติบูชา คือ การบูชาด้วยการปฏิบัติ ได้แก่ การบูชาพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธา การรับสีกขาบหมารักษาเพื่อให้เป็นผู้มีศีล การถืออุโบสถและคุณความดีต่างๆ ตลอดจนการเคารพดูแลบิดามารดาและปวงชนียบุคคลทั้งหลาย^{๖๓} จะเห็นได้ว่าทั้งธรรมบูชาและปฏิบัติบูชาต่างก็มีความหมายเหมือนกันคือ เน้นการปฏิบัติตามหลักธรรม ความดีที่จัดอยู่ในกลุ่มการบูชาสิ่งที่ควรบูชาที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทส่วนใหญ่เป็นอามิสบูชา ปรากฏเนื้อความคาถา ๓ ลักษณะ ได้แก่ การบูชาบุคคลที่ควรบูชา การถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และการเป็นผู้ว่าง่าย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ก. การบูชา การนอบน้อมบุคคลที่ควรบูชา พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ และกลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา ดังนี้

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๑ เรื่อง^{๖๔} คือ เรื่องพระสารีบุตรเถระ กล่าวถึงพระสารีบุตรเถระแสดงความเคารพพระอัสสชิซึ่งเป็นอาจารย์ เมื่อพระอัสสชิอยู่ทางทิศใด พระสารีบุตรก็ไหว้ทิศนั้น

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๓ เรื่อง^{๖๕} ได้แก่ เรื่องสุนนทาเทวี กล่าวถึงนางสุนนทาบรรลุสกทาคามิผล ก่อนตายเรียกบิดาน้องเพราะบิดาบรรลุนิพพานไปตลอดผล พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องแล้ว เรื่องฉัตตปาณิอุบาสก กล่าวถึงฉัตตปาณิเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่และไม่ถวายบังคมพระราชชาติเสด็จมา เพราะเห็นว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่ใหญ่กว่า เรื่องท้าวสักกะ กล่าวถึงท้าวสักกะคอยอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า นำภานนะพระบังคลหนักขึ้นทูนเหนือเศียรโดยไม่รังเกียจว่าเป็นของสกปรก เพราะท้าวสักกะเลื่อมใสพระพุทธเจ้า

ข. การถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง มีศรัทธาตั้งมั่นในพระพุทธศาสนา พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์และกลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา ดังนี้

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๑๘๖.

^{๖๔} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๕๖.

^{๖๕} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๒, ๘ และ ๓๗.

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๑ เรื่อง^{๗๐} คือ เรื่องพระมหากัปปินเถระ กล่าวถึงพระราชเจ้าชื่อ พระเจ้ามหากัปปินะ ให้คนคอยสืบเรื่องการเกิดของพระรัตนตรัย เมื่อได้ข่าวการเกิดแล้วก็สละราชสมบัติออกบวช

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๔ เรื่อง^{๗๑} เช่น เรื่องสุปปพุทธกฐณี กล่าวถึง สุปปพุทธกฐณีปฏิบัติเสขข้อเสนอของท้าวสักกะที่จะมอบอริยทรัพย์ ๗ อย่างเพื่อแลกกับการละทิ้ง พระรัตนตรัย เรื่องนายทารุสาฎกภูเก กล่าวถึงเด็กคนหนึ่งเจริญพุทธทานุสติทำให้รอดพ้นจากอันตรายในป่าได้ เป็นต้น

ค. การเป็นผู้ว่าง่าย พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ ๑ เรื่อง^{๗๒} คือ เรื่องพระราชนเถระ กล่าวถึงพราหมณ์ชื่อราชนะบวชกับพระสารีบุตร เป็นผู้ว่าง่ายปฏิบัติตามคำสอนของพระเถระ ต่อมาได้บรรลุอรหัตผล

๕. การสันโดษ หมายถึงไม่โลภ เป็นผู้สงบ พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ โดยพบ ๓ เรื่อง^{๗๓} ได้แก่ เรื่องพระติสสเถระผู้มีปกติอยู่ในนิคม กล่าวถึงพระติสสเถระเป็นผู้มักน้อยสันโดษ บิณฑบาตเฉพาะในละแวกบ้านญาติเท่านั้น โดยอาศัยอาหารเพื่อดำรงชีพ ไม่ต้องการอาหารอันประณีต เรื่องพระเถระชื่อเอกวิหารี กล่าวถึงพระเถระรูปหนึ่งเป็นผู้อยู่รูปเดียวไม่ข้องเกี่ยวกับใคร เรื่องพระสันตกายเถระ กล่าวถึงพระสันตกายเถระเป็นผู้มีอัตภาพสงบ มีกำเนิดมาจากราชสีห์

เมื่อพิจารณาเรื่องการทำความดีที่ปรากฏตัวอย่างให้เห็นเป็นพฤติกรรมในอรรถกถาธรรมบทพบว่า ความดีที่พบมากในอรรถกถาธรรมบทคือ การปฏิบัติธรรม และพบมากที่สุดในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ แสดงให้เห็นว่ามนุษย์เมื่อเกิดมาแล้วควรทำความดีให้มาก และความดีที่พึงมีทุกคนคือการปฏิบัติธรรม เพื่อฝึกฝนตนเอง อบรมตนเองให้ถึงพร้อมด้วยศีลและปัญญา โดยกลุ่มบุคคลที่เป็น

^{๗๐} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๒๗.

^{๗๑} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๑๐, ๓๑, ๕๑ และ ๕๓.

^{๗๒} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๒๕.

^{๗๓} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๕, ๗๖ และ ๘๘.

พระอรหันต์เป็นผู้ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ ทำให้สามารถบรรลุธรรมสูงสุดคือ อรหัตผลได้

การทำความดี เป็นกรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ทำ โดยนอกจากปรากฏเป็นพฤติกรรมของบุคคลอย่างชัดเจนตามที่เสนอมาในข้างต้นแล้ว ยังมีอีกหลายเรื่องที่ไม่ปรากฏตัวอย่างพฤติกรรมของบุคคล โดยเป็นเรื่องที่มุ่งสอนให้ทำความดีซึ่งปรากฏอยู่เป็นจำนวนมาก โดยจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

๑.๒.๒ คำสอนเรื่องการทำความดี

คำสอนเรื่องการทำความดีที่ปรากฏในคถาพระธรรมบทมีทั้งความดีที่มีตัวอย่างการกระทำของบุคคล และคำสอนที่มีผู้ทูลถามพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงลักษณะความดีที่พระพุทธเจ้าทรงให้ทำ และลักษณะของคนที่ได้ชื่อว่าเป็นคนดีในทรรคนะของพระพุทธศาสนา โดยคำสอนเรื่องการทำความดีที่พบในอรรถกถาธรรมบท แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ระบุลักษณะความดี และกลุ่มที่ไม่ระบุลักษณะความดี

๑.๒.๒.๑ คำสอนที่ระบุลักษณะความดี เนื้อความของคถามุ่งสอนให้คนทำความดีในลักษณะต่างๆ แบ่งเป็นการทำความดีทางกายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม ดังนี้

ก. การทำความดีทางกายกรรม ได้แก่

๑. การฝึกตน คือ การฝึกฝน อบรมทั้งกายและใจให้อยู่ในกรอบระเบียบ ฝึกตนเองให้มีความดีทั้งทางกาย วาจา และใจ พบ ๑๔ เรื่อง เช่น เรื่องบ้นจิตสามเณร ในบ้นจิตวรรค กล่าวถึงบ้นจิตสามเณรบำเพ็ญสมณธรรมจนบรรลุอรหันต์ แล้วนั่งฉันภัตตาหาร แต่เวลาล่วงเข้าถึงบ่าย เพราะเทพดาทั้งหลายช่วยกันอารักขาบ้นจิตสามเณรให้บรรลุอรหัตผล เมื่อสามเณรบรรลุแล้วจึงปล่อยให้เดินตามปกติ ภิกษุทั้งหลายไม่เข้าใจจึงพากันถกเถียงว่าเหตุใดบ้นจิตสามเณรจึงฉันเสร็จในเวลาบ่าย พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม ดังนี้

“อุทกํ หิ นยฺนุติ เตชนํ ความว่า อันคนไข่น้ำทั้งหลายย่อมไข่น้ำ ช่างศรทั้งหลายย่อมมัดศร ช่างถากทั้งหลายย่อมถากไม้ บัณฑิตทั้งหลายย่อมฝึกตน”^{๗๔}

เรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระ ในอัตตวรรค กล่าวถึงภิกษุณีซึ่งเป็นมารดาของกุมารกัสสปะ เสรีโสภะเพราะอาลัยบุตรที่ต้องแยกกัน แต่พระกุมารกัสสปะบรรลุอรหัตผลแล้วจึงกล่าวถ้อยคำให้ภิกษุณีหมดความอาลัย จากนั้นก็บรรลุอรหัตผล ภิกษุทั้งหลายจึงสนทนากันว่าธรรมของพระองค์ทำให้ภิกษุณีนั่นและพระกุมารกัสสปได้บรรลุอรหัตผล พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่าในกาลก่อนพระองค์ก็เป็นพี่ของคนที่ทั้งสอง แล้วทรงแสดงธรรมดังนี้

“อุตฺตา หิ อุตฺตโน นาโถ ความว่า ตนแลเป็นที่พึ่งของตน บุคคลอื่นใครเล่า พึ่งเป็นที่พึ่งได้ เพราะบุคคล มีตนฝึกฝนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งที่บุคคลได้โดยยาก”^{๗๕}

๒. การไม่ประมาท คือ ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ ความระมัดระวังที่จะไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหายและไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่งความดีงามและความเจริญ พบ ๑๐ เรื่อง ตัวอย่างคำสอน เช่น เรื่องพระนางสามาวดี ในอัมปมาทวรรค กล่าวถึงพระนางสามาวดีและบริวารถูกพระนางมาคันทิยาจุดไฟเผาพระตำหนักถึงแก่ชีวิตทั้งหมด จากนั้นพระนางมาคันทิยาและบริวารถูกลงโทษประหารชีวิต ภิกษุทั้งหลายจึงสนทนากันว่าเหตุการณ์เหล่านี้ใครเป็นผู้เชื่อว่าตายแล้ว พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมดังนี้

อัมปมาโท อมตํ ปทํ	ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
อัมปมตฺตนา น มียฺนุติ	เย ปมตฺตนา ขลา มตา
เอตํ วิเสสโต ญตฺวา	อัมปมาทมฺหิ ปญฺชิตฺตา
อัมปมาเท ปโมทฺนุติ	อริยานํ โคจเร รตา
เต ฉายิโน สาดตฺติกา	นิจฺจํ ทพฺพปรกฺกมา
สุสนฺนุติ ชีรา นิพฺพานํ	โยกฺกขมํ อนุตฺตรํ

^{๗๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๕๗.

^{๗๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๒๒.

ความว่า ความไม่ประมาทเป็นเครื่องถึงอมตะ ความประมาทเป็นทางแห่งมัจจุ ผู้ไม่ประมาทแล้ว
ชื่อว่าย่อมไม่ตาย ผู้ใดประมาทแล้ว ผู้นั้นย่อมเป็นเหมือนคนตายแล้ว บัณฑิตรู้ความนั้นโดยแปลก
กันแล้ว ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท บันเทิงอยู่ในความไม่ประมาท ยินดีในธรรมเป็นที่โคจรของ
พระอริยะทั้งหลาย บัณฑิตผู้ไม่ประมาทเหล่านั้น มีความเพ่ง มีความเพียรเป็นไปติดต่อกัน บากบั่น
มั่นเป็นนิตย์ เป็นนักรบราชนัฏ ย่อมถูกต้องพระนิพพาน อันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม^{๗๖}

๓. การบูชาบุคคลที่ควรบูชา พบ ๘ เรื่อง ตัวอย่างคำ
สอน เช่น เรื่องพราหมณ์ผู้เป็นลูกของพระสารีบุตรเถระ ในอรหันตวรรค กล่าวถึงพระพุทธเจ้าแสดง
ธรรมแก่พราหมณ์ผู้เป็นลูกของพระสารีบุตรที่ทูลขอให้พระองค์ตรัสบอกทางแห่งพรหมโลก ดังนี้

มาเส มาเส สหสเสณ โข ยเซถ สत् สมํ เอกญจ ภาวิตตตานํ ความว่า ผู้ใด ฟังบูชาด้วย
ทรัพย์หนึ่งทุกๆเดือนสิ้น ๑๐๐ ปี ส่วนการบูชาที่นั่นนั่นแลของผู้ที่ฟังบูชาท่านผู้มีदनอบรมแล้ว
คนเดียว แม้รู้หนึ่ง ประเสริฐกว่าการบูชาของผู้นั้น การบูชาสิ้น ๑๐๐ ปี จะประเสริฐอะไรเล่า^{๗๗}

๔. การทำทาน พบ ๓ เรื่อง ตัวอย่างคำสอน เช่น เรื่อง
อังกูรเทพบุตร ในต้นหาวรรค กล่าวถึงบุญที่อินทกเทพบุตรถวายภิกษาทัพพีหนึ่งแด่พระอนูรุทธ
เถระ มีผลมากกว่าการสร้างเตาถวายสิ้นหมื่นปีของอังกูรเทพบุตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม
เกี่ยวกับเหตุดังกล่าว ดังนี้

ติณโทสานิ เขตตานิ ความว่า นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นโทษ หมูสัตว์นี้ก็มีโทษจะเป็นโทษ
จะนั้นแล ทานที่ให้ในท่านผู้ปราศจากราคะ จึงเป็นของมีผลมาก นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นโทษ หมู
สัตว์นี้ก็มีโทษจะเป็นโทษ จะนั้นแล ทานที่ให้ในท่านผู้ปราศจากโทษะ จึงเป็นของมีผลมาก นา
ทั้งหลายมีหญ้าเป็นโทษ หมูสัตว์นี้ก็มีโทษจะเป็นโทษ จะนั้นแล ทานที่ให้ในท่านผู้ปราศจากโมหะ

^{๗๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๑), ๕๑.

^{๗๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒), ๑๖๕.

จึงเป็นของมีผลมาก นาททั้งหลายมีหญ้าเป็นโทษ หมูสัตว์นี้ก็มีความอยากเป็นโทษ ฉะนั้นแล ทานที่
ใช้ในท่านผู้ปราศจากความอยาก จึงเป็นของมีผลมาก ^{๓๘}

๕. การคบคนดี ไม่คบคนพาล พบ ๖ เรื่อง ตัวอย่างคำสอน เช่น เรื่องพระฉันทนเถระ ในบัณฑิตวรรค กล่าวถึงพระฉันทนเถระมักกล่าวบริภาษพระอัครสาวกทั้งสอง พระพุทธเจ้าตรัสเรียกมาประทานโอวาทถึง ๓ ครั้ง จากนั้นทรงเตือนให้พระฉันทนเห็นว่าพระอัครสาวกทั้งสองเป็นกัลยาณมิตรควรคบ ทรงแสดงธรรมว่า “น ภเช ปาปเก มิตุเต ความว่า บุคคลไม่ควรคบบาปมิตร ไม่ควรคบบุรุษต่ำช้า ควรคบกัลยาณมิตร ควรคบบุรุษสูงสุด” ^{๓๙}

๖. การมีความเพียร คือ ความบากบั่น ความพยายามในการทำกิจต่างๆอย่างไม่ทอดย พบ ๕ เรื่อง ตัวอย่างคำสอน เช่นเรื่องพระสัพพทาเถระ ในสหัสสวรรค กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งต้องการฆ่าตัวตาย แต่ในระหว่างนั้นใคร่ครวญศีลของตน แล้วเจริญวิปัสสนาได้บรรลุอรหัตผล กำลังจะไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ภิกษุทั้งหลายไม่เชื่อว่าภิกษุนั้นบรรลุอรหัตต์ พระพุทธเจ้าเสด็จมาจึงทรงแสดงบุพกรรมของภิกษุนั้น แล้วตรัสคาถาว่า “โย จ วสุสสตีชีเว กุสิโต หินวีริโย วีริย อารภโต ทพฺหิ ความว่า ก็ผู้ใดเกียจคร้านมีความเพียรอันทราม พึงเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี ความเป็นอยู่วันเดียวของท่านผู้ปรารถนาความเพียรมั่น ประเสริฐกว่าชีวิตของผู้นั้น” ^{๔๐}

๗. การสันโดษ คือ ความยินดี ความพอใจในของของตน การมีความสุขด้วยเครื่องเลี้ยงชีพที่หามาได้ด้วยความเพียรพยายามอันชอบธรรมของตน พบในเรื่องพระเถระชื่อเอกวิหารี ในปกิณณกวรรค กล่าวถึงพระเถระรูปหนึ่งเป็นผู้อยู่คนเดียว เรื่องของพระเถระเป็นที่ทราบโดยทั่วไป ภิกษุทั้งหลายทูลเรื่องของพระเถระต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม ดังนี้

^{๓๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมบทฎฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๖๗.

^{๓๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมบทฎฐกถาแปล ภาค ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๑๑.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, ๒๐๔.

“เอกาสน์ เอกเสยย์ อดนุทีโต เณฺฏท มหยมตฺตานิ วนนุเต รมิติ สียา ความว่า ภิกษุพึงเสพที่นั่งคนเดียว ที่นอนคนเดียว พึงเป็นผู้เดียวไม่เกียจคร้านเที่ยวไป เป็นผู้เดียว ทรมานตน เป็นผู้ยินดียิ่งในราวป่า”^{๘๑}

๘. การรู้ประมาณในโภชนะ คือ การกำหนดรู้ในการบริโภคที่เหมาะสมกับตนเอง พบ ๒ เรื่อง ซึ่งเป็นเรื่องพระเจ้าปเสนทิโกศลทั้ง ๒ เรื่อง กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิโกศลเสวยพระกระยาหารมาก ทำให้มีพระวรกายอ้วนพี เมื่อทรงง่วงก็ไม่สามารถบรรทมได้ จึงเสด็จมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเพื่อให้เห็นโทษของการกินจุ ดังนี้

มัทธิ ยทา มหคฺขมโส นิวาปปฏฺฐ โฐ ความว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้กินมาก มั่งงว และมักนอนหลับกระสับกระส่ายประหนึ่งสุกรใหญ่ที่ถูกปรนปรีด้วยอาหารจะนั้น ในกาลนั้นเขาเป็นคนมีนซึม ช่อเข้าไปถึงห้องรำไป คนผู้มีสติทุกเมื่อ รู้จักประมาณในโภชนะที่ได้แล้วนั้น ช่อมมีโรคภัยไข้เจ็บน้อย แก่ช้า อายุยืน^{๘๒}

๘. การสำรวม คือ การระวังรักษาให้สงบเรียบร้อย เช่น สำรวมกาย สำรวมใจ พบ ๒ เรื่อง เช่น เรื่องภิกษุ ๕ รูป ในภิกษุวรรค กล่าวถึงภิกษुकุ่มหนึ่งนั่งสนทนากันเรื่องการรักษาทวารเช่น จักขุทวาร เป็นต้น ต่างเถียงว่าตนรักษาทวารที่รักษาได้ยาก เมื่อไม่ได้ข้อสรุปจึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อทูลถาม พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรม ดังนี้

จกฺขุณา สํวโร สาธุ กาเยน สํวโร สาธุ วาจา ย มนสา สํวโร สาธุ สัพพุตฺต สัพพุตฺต สํวโร ภิกฺขุ สัพพทฺทุกฺขา ปมฺจฺจติ ความว่า ความสำรวมทางตา เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางหู เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางจมูก เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางลิ้น เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางกาย เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางวาจา เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางใจ เป็นคุณยัง

^{๘๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๑๘๒.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, ๒๒๘.

ประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมในทวารทั้งปวง เป็นคุณยังประโยชน์ให้สำเร็จ ภิกษุผู้สำรวมแล้ว
ในทวารทั้งปวง ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้^{๕๓}

ข. การทำความดีทางวิกรรม ได้แก่

๑. การพูดแต่สิ่งที่มีประโยชน์ เนื้อความของคาคำคำสอนชี้ให้เห็นว่าบุคคลไม่ควรพูดมาก คือคนที่พูดมากแต่เป็นคำพูดที่ไม่เกิดประโยชน์ก็ไม่เกิดผลใดๆ หรือพูดแล้วแต่ไม่ปฏิบัติก็ไม่เกิดประโยชน์เช่นกัน พบ ๕ เรื่อง ดังตัวอย่างในเรื่องภิกษุ ๒ สหาย ในยมกวรรค กล่าวถึงภิกษุ ๒ รูป เป็นสหายกัน ออกไปบำเพ็ญสมณธรรม รูปหนึ่งบำเพ็ญวิปัสสนาได้บรรลุอรหัตผล อีกรูปหนึ่งเรียนพระพุทธพจน์ กล่าวธรรมต่างๆ ได้ทั้งหมด เมื่อได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าภิกษุที่ท่องพระพุทธพจน์ได้ทั้งหมดตั้งใจจะทูลถามปัญหาในข้อธรรมทั้งหลาย เพราะคิดว่าภิกษุที่เป็นสหายจะตอบไม่ได้เพราะไม่ได้เรียนคาคำทั้งหมด พระพุทธทรงทราบวารจิต จึงตรัสถามปัญหาแก่ภิกษุทั้งสองก่อน ภิกษุที่บรรลุอรหัตผลตอบได้ทั้งหมด จึงทรงกล่าวสาธุการแก่ภิกษุนั้น แล้วตรัสสอนว่า

พหุมี เจ สหิต ภาสมาโน อปฺปมฺปิ เจ ฐมฺมสุส โหติ อนฺุชฺมฺมาจารี ความว่า หากว่านรชน
กล่าวพระพุทธพจน์อันมีประโยชน์เกื้อกูลแม้มาก แต่เป็นผู้ประมาทแล้วไม่ทำตามพระพุทธพจน์
นั้นไซ้ร้ เขาข่อมไม่มีส่วนแห่งสามัญผล เหมือนคนเลี้ยงโค นับโคทั้งหลายของชนเหล่าอื่น ข่อม
เป็นผู้ไม่มีส่วนแห่งปัญจโครสจะนั้น หากว่า นรชนกล่าวพระพุทธพจน์อันมีประโยชน์เกื้อกูล แม้
น้อย แต่เป็นผู้มีปกติประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมไซ้ร้ เขาละระคาะ โทสะ และโมหะแล้ว ฐูชอบ
มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว หมดความยึดถือในโลกนี้หรือในโลกหน้า เขาข่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งสามัญผล^{๕๔}

๒. การพูดคำสัตย์ คือ การกล่าวคำจริง พบ ๔ เรื่อง
ตัวอย่างคำสอน เช่นเรื่องปัญหาของพระโมคคัลลานเถระ ใน โภทวรรค กล่าวถึงพระโมคคัลลานะ

^{๕๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๗๑.

^{๕๔} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ๒๑๒.

ไปเทวโลก พบเทพธิดาจึงถามเหตุที่ได้ทิพยสมบัติ พบว่าแม่ทำกรรมดีเพียงเล็กน้อยก็ได้ไปสวรรค์ พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมว่า “สจฺจํ ภณฺเณ น กุชฺฌเมยฺย ยาจิโต เอเตหิ ตีหิ ความว่า บุคคล ควรกล่าวคำสัตย์ ไม่ควร โกรธ ถึงถูกเขาขม้อยก็พึงให้ บุคคลพึงไปในสำนักของเทพดาทั้งหลายได้ ด้วยฐานะ ๓ นั้น”^{๘๕}

๓. การไม่พูดหยาบ คือการกล่าวถ้อยคำที่ไม่ระคาย เคืองต่อกัน พบ ๑ เรื่อง คือเรื่องพระปิลินทวัจฉเถระ ในพราหมณวรรค กล่าวถึงพระปิลินทวัจฉะมัก เรียกผู้อื่นว่าคนถ้อย กิษุทั้งหลายนำเรื่องไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงให้เห็น ว่าพระปิลินทวัจฉะกล่าวเพราะความเลขิน ไม่มีเจตนาร้าย อย่าถือโทษ จากนั้นทรงแสดงธรรมว่า “อกุกกสํ วิญญาปนี สจฺจํ นาภิสเซ ความว่า ผู้ใดพึงกล่าวถ้อยคำอันไม่ระคายหู อันให้รู้กันได้ เป็น คำจริง อันเป็นเหตุไม่ยังใครๆ ให้ขัดใจ เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์”^{๘๖}

ค. การทำความดีทางมโนกรรม พบในเรื่องกิกษุมากรูป ในขัมมภูฏวรรค กล่าวถึงกิกษุกลุ่มหนึ่งทูลขอให้พระพุทธเจ้าจัดให้มีการสอบธรรมกับพวกตน เพราะหวังลาภสักการะ พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรม ดังนี้

น วากรรมมคฺเตน วณฺณโปกฺขรตยา วา นโร ยสุส เจตํ ความว่า นระผู้มีความริษยา มีความตระหนี่ โอ้อวด จะชื่อว่าคนดีเพราะเหตุสักว่าทำการพูดจัดจ้านหรือเพราะมีผิวกายงามก็หา ไม่ ส่วนผู้ใด ตัดโทษชาติ มีความริษยาเป็นต้นนี้ได้ขาด ถอนขึ้นให้รากขาด ผู้นั้น มีโทษระอันคาย แล้ว มีปัญญา เราเรียกว่า คนดี^{๘๗}

๑.๒.๒.๒ คำสอนที่ไม่ระบุดลักษณะความดี เนื้อความในคาถามี ๒ ลักษณะ คือ สอนให้ทำความดี และสอนให้เห็นผลของการทำความดี

^{๘๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปัทมฐกถาแปล ภาค ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๒๗๔.

^{๘๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปัทมฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๒๑๘.

^{๘๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปัทมฐกถาแปล ภาค ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๗๗.

ก. สอนให้ทำความดี กล่าวคือ บุคคลเมื่อเกิดมาแล้วควรทำความดี ขวนขวายในการทำความดี เช่นเรื่องนางวิสาขา ในปุပ္ผวรรค กล่าวถึงนางวิสาขาจัดทำบุญฉลองวิหารที่สร้างถวายพระพุทธเจ้า เมื่อเสร็จแล้วเปล่งอุทานว่าความปรารถนาที่ตั้งไว้ในกาลก่อนๆสำเร็จแล้ว ภิกษุได้ยินดั่งนั้นจึงไปทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงเล่าบุญกรรมของนางวิสาขาแล้วตรัสแสดงธรรมว่า “ยถาปี ปุပ္ผราสิมุหา กยิรา มาลาकुณฺเฑ พหุ ความว่า นายมาลาการ พึงทำพวงดอกไม้ให้มากจากกองดอกไม้ แม้ฉันใด มัจฉัตว์ผู้มีอันจะพึงตายเป็นสภาพ ควรทำกุศลไว้ให้มากฉันนั้น”^{๘๘}

ข. สอนให้เห็นผลของการทำความดี บุคคลที่ทำความดีย่อมได้รับผลดี ดังตัวอย่างในเรื่องธัมมิกอุบาสก ในยมกวรรค กล่าวถึงธัมมิกอุบาสกป่วยหนัก ก่อนสิ้นใจได้ฟังธรรมตามความปรารถนา ภิกษุทูลถามเรื่องที่เกิดของธัมมิกอุบาสก พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมดังนี้ “อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ กมุทวิสุทฺธิ ความว่า ผู้ทำบุญไว้แล้ว ย่อมบันเทิงในโลกนี้ ละไปแล้ว ก็ย่อมบันเทิง ย่อมบันเทิงในโลกทั้งสอง เขาเห็นความหมกมดแห่งกรรมของตน ย่อมบันเทิง เขาย่อมรื่นเริง”^{๘๙}

จากการศึกษาคำสอนให้ทำความดีพบว่า คำสอนให้ทำความดีทางกายกรรมเป็นคำสอนที่พบมากที่สุด เพราะการกระทำทางกายมีผลมากและเป็นผลที่เห็นได้ชัดเจน แตกต่างจากการทำความดีทางวจีกรรมและมโนกรรมที่ให้ผลน้อยและไม่สามารรถเห็นได้ชัดเจนจากภายนอก ซึ่งสอดคล้องกับคำสอนเรื่องการทำ ความชั่วที่พบคำสอนให้เว้นความชั่วทางกายกรรมมากกว่าการเว้นความชั่วทางวจีกรรมและมโนกรรม การทำความดีเกิดขึ้นจากเจตนาที่ดี แสดงให้เห็นลักษณะคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงมุ่งเน้นเจตนาของการกระทำซึ่งส่งผลให้เกิดการกระทำทั้งดีและไม่ดี กล่าวคือ ถ้าบุคคลมีเจตนาที่เป็นกุศลก็จะทำแต่ ความดี ส่งผลดีต่อผู้ปฏิบัติและบุคคลอื่นๆด้วย

^{๘๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๑๑๓.

^{๘๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ๑๗๗.

๑.๓ การทำจิตใจให้ผ่องใส

การทำจิตใจให้ผ่องใส คือ การชำระจิตใจของตนให้ผ่องแผ้ว การทำให้จิตปราศจากกิเลสซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต เมื่อกำจัดกิเลสทั้งปวงได้ก็จะทำให้จิตสะอาดผ่องใส โดยกิเลส คือ สิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมอง เป็นความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์ และเป็นเครื่องปรุงแต่งความคิดให้ทำกรรมที่จะนำไปสู่ปัญหา ทำให้เกิดความเดือดร้อนและความทุกข์^{๙๐} จิตจึงเป็นส่วนสำคัญในการควบคุมและกำหนดการกระทำของมนุษย์ หากมีจิตใจผ่องใสก็จะทำให้มนุษย์ประกอบแต่กรรมดี เป็นผลดีต่อชีวิต

ในทางพระพุทธศาสนา จิต หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด หรือใจ สิ่งที่มาประกอบกับจิต อากาโร หรือคุณสมบัติต่างๆของจิต เช่น ความโกรธ ความโลภ ความหลง เป็นต้น เรียกว่า เจตสิก ซึ่งประกอบกับจิตทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล เจตสิกแบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่ อกุศลเจตสิก อัญญาสมานาเจตสิก และโสภณเจตสิก^{๙๑}

๑. อกุศลเจตสิก คือ เจตสิกที่เป็นอกุศล ได้แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในใจ ซึ่งปรุงแต่งจิตใจให้เป็นบาป แบ่งออกเป็น

ก. สัพพากุศลสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง ได้แก่

- โมหะ คือ ความหลง ความไม่รู้ตามเป็นจริง
- อหิริกะ คือ ความไม่ละอายต่อบาป
- อนอตตปปะ คือ ความไม่เกรงกลัวต่อบาป
- อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน จิตวอกแวก

ข. ปกิณณกอกุศลเจตสิก เป็นอกุศลเจตสิกที่เกิดกับจิตที่เป็นอกุศล เรียกรายไป ได้แก่

- โลภะ คือ ความอยากได้
- ทิฎฐิ คือ ความยึดถือตามความเห็น

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๒๒.

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, ๗๓.

- มานะ คือ ความถือตัว ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
- โทสะ คือ ความคิดประทุษร้าย
- อิสสา (ริษยา) คือ ความรู้สึกไม่พอใจเมื่อเห็นผู้อื่นได้ดี
- มัจฉริยะ คือ ความตระหนี่ ความไม่ยอมให้
- กุกกุงจะ คือ ความเคียดแค้นใจ
- ถีนะ คือ ความหดหู่
- มิทระ คือ ความขี้มေး
- วิจิกิจฉา คือ ความสงสัย ความเคลือบแคลงในกุศลธรรม

๒. อัญญาสมานาเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล แบ่งเป็น

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตทุกดวง ได้แก่

- ผัสสะ คือ ความกระทบอารมณ์
- เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุขทุกข์
- สัญญา คือ การกำหนดหมาย การหมายรู้ในอารมณ์
- เจตนา คือ ความตั้งใจ ความจงใจ
- เอกัคคตา คือ ความมีจิตแน่วแน่นอยู่ในอารมณ์อันเดียว
- ชีวิตินทรีย์ คือ สิ่งที่จัดการในการรักษาจิตและเจตสิกทั้งหลาย
- มนสิการ คือ ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ

ข. ปกิณณกเจตสิก คือ เจตสิกที่เรี่ยรายซึ่งสามารถเกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลแต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง ได้แก่

- วิตก คือ ความตรึกอารมณ์
- วิจารณ์ คือ ความตรองอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์
- อธิโมกข์ คือ ความปักใจในอารมณ์
- วิริยะ คือ ความเพียร ความบากบั่น
- ปีติ คือ ความอิ่มใจ
- ฉันทะ คือ ความพอใจในอารมณ์

๑. โสภณเจตสิก คือ เจตสิกฝ่ายดีงาม ได้แก่

ก. โสภณสาธารณเจตสิก คือ เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิตดีงามทุกดวง ได้แก่

- ศรัทธา คือ ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ
- สติ คือ ความระลึกได้
- หิริ คือ ความละอายต่อบาป
- โอตตัปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อบาป
- อโลภะ คือ ความไม่โลภ
- อโทสะ คือ ความไม่คิดประทุษร้าย
- ตัตรมัมหมัตตตา คือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น คือ อุเบกขา
- กายปัสสัทธิ คือ เจตสิกที่ทำให้สงบเย็น
- จิตตปัสสัทธิ คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิตสงบ
- กายลหุตา คือ เจตสิกที่ทำให้เบาพร้อมที่จะเคลื่อนไหวทำหน้าที่
- จิตตลหุตา คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิตเบา
- กายมุทุตา คือ เจตสิกที่ทำให้อ่อนโยนนุ่มนวล
- จิตตมุทุตา คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิตให้นุ่มนวลอ่อนโยน
- กายกัมมัณฺญตา คือ เจตสิกที่ทำให้กายอยู่ในภาวะที่จะทำงานได้
- จิตตกัมมัณฺญตา คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิตให้เหมาะแก่การใช้งาน
- กายปาคูณฺญตา คือ เจตสิกที่ทำให้คล่องแคล่วว่องไว
- จิตตปาคูณฺญตา คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิตให้คล่องแคล่วว่องไว
- กายชุกตา คือ เจตสิกที่ทำให้ชื่อตรง
- จิตตชุกตา คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิตชื่อตรงต่อหน้าที่การงาน

ข. วีรตีเจตสิก คือ เจตสิกที่เป็นตัววงเวียน ได้แก่

- สัมมาวาจา คือ การเจรจาชอบ
- สัมมากัมมันตะ คือ การกระทำชอบ
- สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพชอบ

ค. อัปมัญญาเจตสิก ได้แก่

- กรุณา คือ ความปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์
- มุทิตา คือ ความยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี
- อโทสะ คือ ความไม่คิดประทุษร้าย
- ตัศตรมัมหมัชตตา ตรงกับ อุเบกขา คือ การวางเฉย^{๕๒}

ง. ปัญญินทริยเจตสิก ได้แก่ ปัญญินทริย์ หรือ อโมหะ คือ ความไม่หลง

การทำจิตใจให้ผ่องใส หมายถึง การทำจิตใจให้ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายกุศล ละเว้นเจตสิกฝ่ายอกุศล ได้แก่ การขจัดกิเลสทั้งหลายไม่ให้เกิดขึ้นในใจ เพราะมูลฐานของสิ่งทั้งหลายเกิดจากใจ เพื่อละความชั่วและทำความดีแล้ว ก็ต้องทำจิตใจให้ผ่องใสด้วย เพราะจิตที่ผ่องใสจะช่วยป้องกันไม่ให้ทำชั่วและบังคับให้ทำความดีตลอดเวลาที่ยังควบคุมจิตของตนได้

ในอรรถกถาธรรมบท พระพุทธเจ้าสอนเรื่องการทำจิตใจให้ผ่องใสโดยการยกตัวอย่างพฤติกรรมของบุคคลที่มีจิตใจไม่ผ่องใส ซึ่งประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศล เพื่อให้เห็นลักษณะจิตที่ขุ่นมัว เป็นอุปสรรคต่อการเข้าใจธรรมะ จากนั้นก็จะทรงสอนให้ปฏิบัติเพื่อทำจิตใจให้ผ่องใส โดยลักษณะของจิตที่ไม่ผ่องใสที่พบในอรรถกถาธรรมบทมี ๔ ลักษณะ ได้แก่ การมีจิตเศร้าหมอง การมีจิตติดอยู่ในตัณหา การมีจิตวิตก และการมีจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลทำให้มีจิตใจไม่ผ่องใสในลักษณะอื่นๆ ดังนี้

๑.๓.๑ การชี้ให้เห็นถึงจิตที่ไม่ผ่องใส

จิตที่ไม่ผ่องใสจะนำไปสู่การกระทำที่เป็นอกุศลได้ จิตที่ไม่ผ่องใสที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท ได้แก่

^{๕๒} ในคัมภีร์แต่เดิมกล่าวถึงเพียงกรุณา และมุทิตา ส่วนอโทสะ และตัศตรมัมหมัชตตาเป็นสิ่งที่แยกไว้ต่างหาก สันนิษฐานว่าเกิดจากการตีความของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ซึ่งจัดให้อโทสะ คือ เมตตา และตัศตรมัมหมัชตตา คือ อุเบกขา เมื่อรวมกันแล้วก็คือพรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา นั่นเอง

๑. การมีจิตเศร้าหมอง ตรงกับ มิทชะ และถีนะในอภุศลเจตสิก บุคคลที่มีจิตเศร้าหมองหดหู่เกิดขึ้นเนื่องจากเสียดของอันเป็นที่รัก เช่น การสูญเสียบุคคลในครอบครัว ทำให้บุคคลนั้นมีจิตใจที่เศร้าโศก พบใน ๓ กลุ่มเรื่องดังนี้

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๑ เรื่อง^{๕๓} คือ เรื่องนางปฎาจารา กล่าวถึงนางปฎาจารา เศร้าโศกที่สามี บุตร และบิดามารดาเสียชีวิต จนกลายเป็นคนเสียด

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๓ เรื่อง^{๕๔} ได้แก่ เรื่องสันตติมหาอำมาตย์ กล่าวถึงสันตติ เศร้าโศกเพราะภรรยาตาย จึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เรื่องอภัยราชกุมาร กล่าวถึงอภัยราชกุมารเศร้าโศกเพราะภรรยาตาย จึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เรื่องนางวิสาขาอุบาสิกา กล่าวถึงนางวิสาขาเศร้าโศกที่บุตรตาย จึงไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๓ เรื่อง^{๕๕} ได้แก่ เรื่องกณฺ มพีคนใดคนหนึ่ง กล่าวถึงกณฺ มพีคนหนึ่งเศร้าโศกเพราะบุตรตายเรื่องอนิถิตันธกุมาร กล่าวถึงบุตรเศรษฐีคนหนึ่ง เศร้าโศกเพราะหญิงที่เป็นที่รักซึ่งกำลังจะได้แต่งงานกันป่วยตายในระหว่างการเดินทาง เรื่องพราหมณ์คนใดคนหนึ่ง กล่าวถึงพราหมณ์มีอาชีพทำนา วันหนึ่งข้าวที่ปลูกไว้เสียหายทั้งหมด จึงมีความเสียใจมาก

๒. การมีจิตติดอยู่ในตัณหา ตรงกับอภุศลเจตสิกคือ โมหะ และสัพพจิตตสาธารณจิตในอัญญสมานาเจตสิก บุคคลที่มีจิตติดในตัณหามักเห็นว่าตัวเป็นของตน หลงมัวเมาในตัวตน พบในกลุ่มเรื่องต่างๆ ดังนี้

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๖ เรื่อง^{๕๖} เช่น เรื่องพระนางรูปนันทาเถรี กล่าวถึงพระนางรูปนันทาบวชเป็นภิกษุณีแล้วยังยึดติดในรูปร่างของตน จึงหลีกเลี่ยงการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพราะกลัวถูกติเรื่องความงาม เรื่องพระวักกเถระ กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งปรารถนาจะเห็นพระพุทธเจ้า จึงบวชในพระพุทธศาสนาเพื่อจะได้เห็นพระพุทธเจ้าตลอดเวลา เป็นต้น

^{๕๓} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๔๔.

^{๕๔} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๑๕, ๒๗ และ ๓๘.

^{๕๕} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๓๖, ๓๘ และ ๓๙.

^{๕๖} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๑๕, ๔๔, ๔๕, ๕๓, ๘๔ และ ๘๐.

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๔ เรื่อง^{๙๗} เช่น เรื่องพระติสสเถระ กล่าวถึงพระติสสเถระได้รับการถวายผ้าสาฎก ก่อนมรณภาพยึดคิดว่าผ้านั้นเป็นของตน เมื่อมรณภาพแล้วไปเกิดเป็นเส้นดัดในผ้า ไม่ต้องการให้ภิกษุนำผ้าไปแบ่งใช้ เรื่องภิกษุผู้ไม่ยินดี กล่าวถึงภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเห็นทรัพย์จำนวนมากที่บิดาส่งมาแล้วอยากได้ทรัพย์นั้น เกิดความกระสันอยากสึกจนซุบผอม

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑ เรื่อง^{๙๘} คือ เรื่องเด็กหญิงแห่งตระกูลคนใดคนหนึ่ง กล่าวถึงกุลบุตรคนหนึ่งเข้าพิธีแต่งงาน ระหว่างทำพิธีไม่มีใจจดจ่อกับกิจที่ทำเพราะหลงในความงามของกันและกัน

กลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา พบ ๑ เรื่อง^{๙๙} คือ เรื่องมารธิดา กล่าวถึงมารส่งธิดาผู้หลงในราคะตัณหาเพื่อทำลายตบะของพระพุทธเจ้า

๓. การมีจิตวิตก คือ ความตรึกคิด การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ หรือปักจิตลงสู่อารมณ์ ตรงกับวิตกในปกิณณกเจตสิก ในอัญญาสมานาเจตสิก พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ ๒ เรื่อง^{๑๐๐} ได้แก่ เรื่องพระเมฆิยะเถระ กล่าวถึงพระเมฆิยะไม่สามารถประกอบความเพียรให้บรรลุอรหัตผลได้เพราะถูกรอบงำด้วยวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก เรื่องภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งเกิดความวิตกว่าอุบาสิกาซึ่งบรรลุอรหันต์แล้วนั้นจะรู้ความคิดที่ไม่งามของตน

๔. การมีจิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลทำให้มีจิตใจไม่ผ่องใส ลักษณะอื่นๆดังนี้

ก. การละอายต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งทำให้บุคคลนั้นไม่กล้าเผชิญหน้ากับผู้อื่นเพราะมีสิ่งที่น่าละอายเนื่องจากจิตนั้นประกอบด้วยอกุศลเจตสิก พบใน ๒ กลุ่มเรื่อง ดังนี้

^{๙๗} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๖, ๒๗, ๓๓ และ ๔๘.

^{๙๘} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๓๔.

^{๙๙} ตารางที่ ๕ เรื่องที่ ๓๒.

^{๑๐๐} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๑๐ และ ๑๑.

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๑ เรื่อง^{๑๐๑} คือ เรื่องพระอนาคามีเถระ กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งบรรลุนาคามีผลแต่ละอายต่อลูกศิษย์เพราะไม่บรรลอรหัตผล ก่อนมรณภาพจึงไม่บอกธรรมที่ตนบรรล

กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกา พบ ๑ เรื่อง^{๑๐๒} คือ เรื่องกุลบุตรคนใดคนหนึ่ง กล่าวถึงอุบาสกคนหนึ่ง รู้สึกละอายที่ภรรยาของตนเป็นชู้กับชายอื่น จึงไม่มาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและฟังธรรม

ข. การมีจิตไม่สงบ ทำให้ไม่มีสมาธิ ทำให้ไม่สามารถบรรลธรรมได้ พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๓ เรื่อง^{๑๐๓} เช่น เรื่องภิกษุผู้ปรารถนาวิปัสสนา กล่าวถึงภิกษุกลุ่มหนึ่งไปบำเพ็ญสมณธรรมในป่า ถูกเทวดาที่สิงสถิตอยู่ในต้นไม้รบกวน จึงไม่มีสมาธิในการปฏิบัติสมณธรรม ทำให้ไม่บรรลอรหัตผล เรื่องสัททวิหาริกของพระสารีบุตร กล่าวถึงสัททวิหาริกของ พระสารีบุตรรูปหนึ่งฝึกสมณธรรม มีจิตไม่แน่วแน่ จึงไม่สามารถบรรลอรหัตผลได้ เนื่องจากวิธีฝึกไม่เหมาะสมกับตน เป็นต้น

ค. การมีจิตไม่ยินดีหรือเบื่อหน่าย ทำให้ไม่ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติธรรม ส่วนใหญ่เป็นความเบื่อหน่ายในสมณเพศ ทำให้อายกลีกร โดยพบในกลุ่มนักบวชในพระพุทธศาสนา ดังนี้

กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ พบ ๑๐ เรื่อง^{๑๐๔} เช่น เรื่องพระจูฬพัฒฺตเถระ กล่าวถึงพระจูฬพัฒฺตกะบวชแล้วบำเพ็ญสมณธรรม แต่ไม่สามารถเข้าใจบทธรรมใดๆ ได้ ถูกพี่ชายบริภาษว่าโง่ง จึงเกิดความเบื่อหน่ายไม่อยากเป็นภิกษุอีกต่อไป เรื่องพระนังคณฺฑเถระ กล่าวถึงชายเข็ญใจคนหนึ่งบวชแล้ววางสัมภาระทิ้งไว้ที่กิ่งไม้ ต่อมาเกิดความกระสันไม่ยินดีในการเป็นภิกษุจึงกลับไปทิ้งสัมภาระเพื่อจะสึกไปใช้ชีวิตตามเดิม เป็นต้น

กลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๑ เรื่อง^{๑๐๕} คือ เรื่องอุกกัณฐิตภิกษุ กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งบวชแล้วยังไม่บรรลอรหัตผล จึงหมดความยินดีในการถือเพศพรหมจรรย์แล้วคิดจะสึก

^{๑๐๑} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๒๕.

^{๑๐๒} ตารางที่ ๔ เรื่องที่ ๔๖.

^{๑๐๓} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๘, ๑๓, ๑๔, ๑๗, ๕๖, ๗๐ และ ๘๑.

^{๑๐๔} ตารางที่ ๒ เรื่องที่ ๓, ๕, ๑๒, ๒๐, ๔๓, ๔๖, ๕๐, ๗๕, ๗๘ และ ๘๕.

^{๑๐๕} ตารางที่ ๓ เรื่องที่ ๕.

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงจิตใจไม่ผ่องใส ถ้าพิจารณาเปรียบเทียบในแง่ตัวอย่างเชิงพฤติกรรมจะเห็นว่าตัวอย่างพฤติกรรมน้อยกว่าตัวอย่างพฤติกรรมที่สอนให้ละเว้นความชั่วและคำสอนที่ให้ทำความดี เพราะพฤติกรรมที่เกี่ยวกับจิตใจเป็นสิ่งที่แสดงอยู่ภายใน จึงเป็นการยากที่จะยกตัวอย่างพฤติกรรมของบุคคลที่เห็นได้ชัดว่ามีจิตใจขุ่นมัว

การที่บุคคลมีจิตใจไม่ผ่องใส เพราะมีเจตสิกที่เป็นอกุศลเป็นตัวกำหนด จากตัวอย่างข้างต้น บุคคลในเรื่องมีเจตสิกที่เป็นอกุศลมากระทบ ทำให้มีจิตใจขุ่นมัว ไม่ผ่องใส เมื่อบุคคลมีจิตใจไม่ผ่องใสก็จะไม่สามารถปฏิบัติธรรมหรือเข้าใจพระธรรมคำสอนได้ เป็นผลให้ปัญหาของบุคคลนั้นไม่ได้รับการแก้ไข พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้บุคคลนั้นมีจิตใจที่ผ่องใส เพื่อขจัดเครื่องเศร้าหมองคือกิเลสทั้งหลาย ซึ่งจะกล่าวในหัวข้อต่อไป

๑.๓.๒ คำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใส

การทำจิตใจให้ผ่องใส คือ การขจัดกิเลสทั้งหลายไม่ให้เกิดขึ้นในใจ เพราะมูลฐานของสิ่งทั้งหลายเกิดจากใจ เพื่อละความชั่วและทำความดีแล้ว ก็ต้องทำจิตใจให้ผ่องใสด้วย เพราะจิตที่ผ่องใสจะช่วยป้องกันไม่ให้ทำชั่วและบังคับให้ทำความดีตลอดเวลาที่ยังควบคุมจิตของตนได้ การทำจิตใจให้ผ่องใสสามารถแบ่งเป็น ๒ ระดับ คือ

๑. การทำจิตใจให้ผ่องใสในระดับต้น คือ การขจัดทุกข์ออกจากใจทำให้เข้าถึงความสุข เช่น การไม่ยึดติดในความรัก การละความโกรธ การละความหลง การเพิ่มพูนปัญญา เป็นต้น

๒. การทำจิตใจให้ผ่องใสระดับสูง คือ การขจัดกิเลสเพื่อเข้าสู่กระแสนิพพาน ผู้ที่เข้าสู่กระแสนิพพานคืออริยบุคคลตั้งแต่ชั้น โสดาบันเป็นต้นไป ซึ่งสามารถละสังโยชน์ได้ สังโยชน์ คือ กิเลสที่ผู้มัวใจสัตว์ ธรรมดาที่มัวสัตว์ไว้กับทุกข์ มี ๑๐ ประการ^{๑๑๖} ได้แก่

ก. โอรัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องต้น ๓ ได้แก่

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าตัวเป็นของตน

๒. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย

^{๑๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพฯ : ธนรัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), ๔๑๘.

๓. สัตว์พตปรามาส ความถ่อมมันศีลพรต

๔. กามราคะ ความติดใจในกามคุณ

๕. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ

ข. อุทัมภกาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์เบื้องสูง ได้แก่

๖. รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต

๗. อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม

๘. มานะ ความถือว่าตัวเป็นนั่นเป็นนี่

๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน

๑๐. อวิชชา ความรู้ไม่จริง

การทำจิตใจให้ผ่องใสระดับสูงจะทำให้สามารถเข้าถึงกระแสนิพพาน คือเป็นพระอรหันต์ได้ ตั้งแต่พระโศดาบันจนถึงพระอรหันต์ โดยพระโศดาบัน ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้ พระสกิทาคามี ละสังโยชน์ ๓ ข้อต้นได้ และทำสังโยชน์ข้อ ๔ และ ๕ ให้เบาบางลงด้วย พระอนาคามี ละสังโยชน์ ๕ ข้อต้นได้ และพระอรหันต์ ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ข้อ

คำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใสมีตัวอย่างพฤติกรรมปรากฏในอรรถกถาธรรมบทน้อยกว่า ตัวอย่างพฤติกรรมที่สอนให้ละเว้นความชั่วและคำสอนให้ทำความดี แต่ปรากฏคำสอนมากกว่าคำสอนทั้ง ๒ อย่างเบื้องต้น แสดงให้เห็นว่าคำสอนไม่ได้สัมพันธ์กับตัวอย่างพฤติกรรม โดยมีคำสอนมากกว่าตัวอย่าง ในขณะที่เดียวกันคำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใสก็ปรากฏมากกว่าคำสอนให้ละเว้นความชั่วและคำสอนให้ทำความดี โดยคำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใสที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทพบทั้งสิ้น ๖ แบบ ได้แก่ คำสอนให้ละกิเลสทั้งปวง คำสอนให้ฝึกอบรมจิตใจ คำสอนให้มีจิตที่มั่นคงไม่หวั่นไหว คำสอนให้มีจิตยินดีในธรรม คำสอนที่ชี้ให้เห็นความสำคัญของใจ และคำสอนให้สำรวจจิตใจ ดังนี้

๑. คำสอนให้ละกิเลสทั้งปวง

กิเลสเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต ทำให้จิตไม่ผ่องใส พระพุทธเจ้าจึงสอนให้ชำระจิตให้ผ่องใสด้วยการละกิเลสทั้งปวงเพื่อนำไปสู่การหลุดพ้น พบทั้งสิ้น ๗๘ เรื่อง โดยพบในทุกกลุ่มบุคคล กลุ่มพระอรหันต์พบมากที่สุด ๓๕ เรื่อง กลุ่มภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป พบ ๗ เรื่อง

กลุ่มอุบาสกอุบาสิกาพบ ๑๒ เรื่อง กลุ่มบุคคลนอกพระพุทธศาสนาพบ ๑๘ เรื่อง และกลุ่มเรื่อง
ของพระพุทธเจ้าพบ ๓ เรื่อง เนื้อความในคาถาพระธรรมบทสอนให้ละเว้นจากกิเลสทั้งปวง ผู้ที่ละ
กิเลสทั้งปวงก็จะเป็นผู้พ้นทุกข์ และเข้าถึงนิพพาน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่องกสิกรรมกรุป ในพราหมณวรรค กล่าวถึงกสิกรรม ๓๐ รูปมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระสารี
บุตรจึงทูลถามเรื่องธรรม ๒ ประการต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสแสดงธรรม ดังนี้ ยथा ทู
วเยสุ ฆมเมสุ ความว่า ในกาลใด พราหมณ์เป็นผู้ถึงฝั่งในธรรม ๒ กาลนั้น กิเลสเครื่องประกอบทั้ง
ปวงของพราหมณ์ ผู้รู้ย่อมถึงความตั้งอยู่ไม่ได้^{๑๐๗}

เรื่องหมอชีวก ในอรหันตวรรค กล่าวถึงหมอชีวกกลับมาแก้แผลพระพุทธเจ้าไม่ทัน จึงกลัว
ว่าพระพุทธเจ้าจะทรงรื้อน พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรม ว่า

คตทฺธิโน วิโสภสฺส วิปฺปมุตฺตสฺส สพฺพฺพิ สพฺพคฺนถฺปฺปหีนสฺส ปรีพาโห น วิชฺชติ ความว่า
ความร่ำร้อน ย่อมไม่มีแก่ท่านผู้มีทางไกลอันถึงแล้ว หากความเศร้าโศกมิได้ หลุดพ้นแล้วในธรรม
ทั้งปวง ผู้ละกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งปวงได้แล้ว^{๑๐๘}

๒. คำสอนให้ฝึกรวมจิตใจ

การฝึกรวมจิตใจเป็นแนวทางการทำจิตใจให้ผ่องใสได้ พบในกลุ่มเรื่อง
พระอรหันต์ ๗ เรื่อง กลุ่มเรื่องกสิกรรม – กสิกรรม ๓ เรื่อง กลุ่มเรื่องอุบาสก – อุบาสิกาและกลุ่มเรื่อง
บุคคลนอกพระพุทธศาสนา กลุ่มละ ๑ เรื่อง เนื้อความในคาถาสอนให้บุคคลฝึกจิตและอบรมจิต ดัง
ตัวอย่างในเรื่องพระเมฆยเถระ ในจิตตวรรค กล่าวถึงพระเมฆยยะไม่สามารถบำเพ็ญเพียรได้เพราะ
ถูกวิตกครอบงำ พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรม ดังนี้

ผนฺทนํ จปลํ จิตฺตํ ทฺรภุขํ ทฺนุณิวารขํ อุตฺตกาโรว เตชนํ วาริโชนว ธเล จิตฺโต โอกโมกต
อุพฺภโต ปรีผนฺทติหิ จิตฺตํ ความว่า ชนผู้มีปัญญาย่อมทำจิตที่คั่นร่น กลับกลอก อันบุคคลรักษาได้

^{๑๐๗} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒), ๑๕๒

^{๑๐๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒), ๘๓.

ยาก ห้ามได้ยาก ให้ตรง คุณช่างคัดสรรคัดลูกศรให้ตรงจะนั้น จิตนี้อันพระโยคจารย์ยกขึ้นจากอาลัย คือ กามคุณ ๕ แล้วซัดไปในวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อละบ่วงมาร ย่อมคืนรน คุณปลาดอันพรานเบ็ด ยกขึ้นจากที่อยู่คือ น้ำ แล้วโยนไปบนบก คี นรนอยู่จะนั้น^{๑๐๙}

๓. คำสอนให้มีจิตที่มั่นคงไม่หวั่นไหว

จิตที่มั่นคงไม่หวั่นไหวเมื่อมีกิเลสหรืออารมณ์มากระทบ ก็ไม่ทำให้จิต ขุ่นมัว หากบุคคลใดมีจิตไม่มั่นคงก็จะไม่เกิดปัญญา พบในกลุ่มเรื่องพระอรหันต์ ๕ เรื่อง กลุ่มเรื่อง อุบาสก – อุบาสิกา ๒ เรื่อง และกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ๑ เรื่อง ดังตัวอย่างเรื่องพระ จิตตหัตถเถระ ในจิตตวรรค กล่าวถึงภิกษุรูปหนึ่งบวชแล้วสึกถึง ๖ ครั้ง ในครั้งต่อมาพิจารณาธรรม แล้วบรรลุอรหัตผล ภิกษุรูปอื่นไม่เชื่อว่าบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วจึงนำเรื่องไปทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสแสดงธรรม ดังนี้

อนนวุ จิตจิตตสุส ความว่า บุคคลใดไม่ดำรงอยู่ในภาวะไหนๆเหมือนฟักเขียวที่ตั้งบนหลังม้า เหมือนกับหลักที่ปักไว้ในกองแกลบ เหมือนกับดอกกระท่อมบนศีรษะล้าน บางคราวเป็นเสวก บางครั้งเป็นนิครนถ์ บางเวลาเป็นดาบส บุคคลเห็นปานนี้ชื่อว่าจิตไม่มั่นคง ปัญญาทั้งหลายย่อม ไม่บริบูรณ์แก่คนนั้น^{๑๑๐}

๔. คำสอนให้มีจิตยินดีในธรรม

การมีจิตยินดีในธรรมคือยินดีในความดีทั้งหลาย พบในกลุ่มเรื่องพระ อรหันต์ ๓ เรื่อง และกลุ่มเรื่องภิกษุ – ภิกษุณี ๒ เรื่อง ดังตัวอย่างเรื่องพระธรรมารามเถระ ในภิกษุ วรรค กล่าวถึงพระธรรมารามรู้ว่าพระพุทธเจ้าทรงปลงสังขารแล้ว จึงตั้งใจบำเพ็ญให้บรรลุอรหัตผล ก่อนพุทธปรินิพพาน ภิกษุอื่นเข้าใจว่าพระธรรมารามหมดเชื้อโยในพระพุทธเจ้าจึงกราบทูล พระพุทธเจ้า เมื่อทรงทราบเรื่องทั้งหมดจึงทรงอนุโมทนาแก่พระธรรมารามเถระแล้วตรัส

^{๑๐๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๑๗๖.

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, ๒๐๕.

แสดงธรรมดังนี้ “ขมมาราโม ขมมรโต อนุสุสรี สทุชฌมา ความว่า ภิกษุมีธรรมเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในธรรม ใคร่ครวญอยู่ซึ่งธรรม ระลึกถึงธรรมอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจากพระสัทธรรม”^{๑๑๑}

๕. คำสอนที่ชี้ให้เห็นความสำคัญของใจ

คำสอนดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าใจมีความสำคัญ เพราะใจกำหนดการกระทำ อื่นๆของมนุษย์ ถ้าบุคคลคิดร้ายก็ส่งผลให้ทำชั่ว แต่ถ้าคิดดีก็ส่งผลให้ทำความดี พบในกลุ่มเรื่อง พระอรหันต์ ๑ เรื่อง และกลุ่มเรื่องบุคคลนอกพระพุทธศาสนา ๒ เรื่อง ดังตัวอย่างเรื่องมัจฉฐกถาในยมกวรรค กล่าวถึงมัจฉฐกถามีใจเลื่อมใสพระพุทธเจ้า เมื่อตายไปแล้วได้เป็นเทพบุตร ภิกษุทั้งหลายจึงสงสัยว่าเหตุใดมัจฉฐกถาจึงได้ทิพยสมบัติมากทั้งที่ไม่เคยทำบุญใดๆ พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมเทศนา ดังนี้

มโนปุพฺพุกมา ปสนฺเนน ภาสติ วา กรโธติ วา ตโต นํ สุขมนฺวติ ความว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว พุคอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ความสุขย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนั้น เหมือนเงาไปตามตัว^{๑๑๒}

๖. คำสอนให้สำรวมจิตใจ

คำสอนให้สำรวมจิตใจพบในกลุ่มนักบวชในพระพุทธศาสนา ได้แก่ กลุ่มเรื่องพระอรหันต์ ๑ เรื่อง และกลุ่มเรื่องภิกษุ-ภิกษุณีทั่วไป ๑ เรื่อง ดังตัวอย่างเรื่องพระภาคิไนยสังฆรักขิตเถระ ในจิตตวรรค กล่าวถึงพระภาคิไนยสังฆรักขิตะคิดฟุ้งซ่านเกี่ยวกับชีวิตคฤหัสถ์แล้ว เพลอดีพระอาจารย์ของตน กล่าวความผิศจึงคิดที่จะหนี ภิกษุทั้งหลายช่วยกันพาพระภาคิไนยสังฆรักขิตะมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดงธรรมดังนี้

^{๑๑๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๘, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), ๘๘.

^{๑๑๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), ๔๕.

“ทูลรุกรม เอกจรี อสรีร์ กุหาสย์ เย จิตต์ โมกขนุติ มารพนุชนา ความว่า ชนเหล่าใดจัก
 สำรวมจิตอันไปในที่ไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีสรีระ มีถ้ำเป็นที่อาศัย ชนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่อง
 ผู้แห่งมาร”^{๑๑๓}

จากการศึกษาพบว่า คำสอนเรื่องการทำจิตใจให้ผ่องใสปรากฏตัวอย่างพฤติกรรมน้อย
 เนื่องจากจิตใจเป็นสิ่งที่อยู่ภายในจึงเป็นเรื่องยากที่สามารถเห็นได้ชัดเจนจากภายนอก ต่อเมื่อจิตใจ
 นั้นแปรเป็นคำพูดหรือการกระทำจึงจะสามารถรู้ได้ว่าบุคคลนั้นเป็นผู้มีจิตใจผ่องใสหรือไม่ จึง
 ปรากฏตัวอย่างพฤติกรรมน้อยกว่าพฤติกรรมการทำ ความชั่วและความดี ซึ่งเป็นการกระทำที่เห็น
 ได้อย่างชัดเจน การที่มีตัวอย่างพฤติกรรมให้เห็นได้น้อย แต่ไม่สัมพันธ์กับจำนวนคำสอนซึ่ง
 ปรากฏคาถาที่เป็นคำสอนเรื่องการทำจิตใจให้ผ่องใสเป็นจำนวนมาก โดยย้าให้เห็นความสำคัญของ
 จิตใจ เพื่อให้ทุกคนทำจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส

ในคำสอนทั้งหมด ๓ เรื่อง คือ การละเว้นความชั่ว การทำความดี และการทำจิตใจให้
 ผ่องใส พบว่า ธรรมกถาธรรมบทปรากฏคำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใสมากที่สุด แสดงให้เห็นว่า
 พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญกับจิตใจ เพราะจิตเป็นสิ่งที่ควบคุมการกระทำของมนุษย์ กล่าวคือ
 ถ้ามีจิตใจผ่องใสก็จะช่วยเตือนตนไม่ให้ทำชั่วและมุ่งทำแต่ความดี เมื่อมีจิตใจผ่องใสในระดับสูงก็
 จะทำให้บุคคลนั้นเข้าถึงกระแสนิพพานคือเป็นอริยบุคคลตั้งแต่ขั้นโสดาบันจนถึงอรหันต์ จิตใจจึง
 เป็นพื้นฐานของการกระทำทั้งปวง บุคคลจะทำความดีได้เพราะมีความตั้งใจ มีความจงใจ มีความมุ่ง
 ใจหมายจะทำ เรียกว่า “เจตนา” กล่าวคือ บุคคลทำความชั่วเพราะมีเจตนาที่เป็นอกุศล บุคคลทำ
 ความดีเพราะมีเจตนาที่เป็นกุศล พระพุทธเจ้าจึงทรงมุ่งสอนให้บุคคลมีจิตใจที่บริสุทธิ์ผ่องใสเพื่อ
 เป็นตัวควบคุมการกระทำไม่ให้ทำชั่วและมุ่งทำแต่ความดี โดยเมื่อพิจารณาตามกลุ่มเรื่องแล้วพบว่า
 กลุ่มเรื่องพระอรหันต์เป็นกลุ่มเรื่องที่ปรากฏคำสอนการทำจิตใจให้ผ่องใสมากที่สุด ลักษณะการทำ
 จิตใจให้ผ่องใสคือการละเลิกสิ่งทั้งหลาย เพื่อย้าให้เห็นว่าพระอรหันต์คือบุคคลที่ปราศจากความชั่ว
 ทั้งปวงและถึงพร้อมด้วยความดี เพราะเป็นผู้มีจิตใจบริสุทธิ์ผ่องใส

^{๑๑๓} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘ (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
 ๒๕๕๑), ๒๐๓.

การที่เน้นคำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใสแสดงให้เห็นว่ากายและวาจาเป็นสิ่งที่ควบคุมได้ง่ายกว่าใจ เพราะใจเป็นจุดเริ่มต้นของกรรมทั้งปวงทั้งดีและชั่ว กายและวาจาถูกกำหนดด้วยใจ ดังคาถาในพระธรรมบทที่ว่า “มโน ปุพฺพุกมา ชมฺมา” แปลว่า กรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ การทำจิตใจให้ผ่องใสจึงเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก บุคคลที่ละกิเลสทั้งปวงแล้วจึงจะทำได้ จึงปรากฏคำสอนการทำจิตใจให้ผ่องใสในกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์มากที่สุด

พระสงฆ์และนักวิชาการทางด้านพระพุทธศาสนานำคำสอนจากอรรถกถาธรรมบทมาใช้เผยแพร่แก่ประชาชนอย่างหลากหลาย และคำสอนในพระธรรมบทก็เป็นที่ยกย่อง ดังจะเห็นได้จากพุทธศาสนสุภาษิตที่แพร่หลายซึ่งนำมาจากคาถาพระธรรมบท เช่น “ความประมาทเป็นหนทางแห่งความตาย” จากเรื่องพระนางสามาวดี ในอัปมาทวรรค “เวรย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร” จากเรื่องความเกิดขึ้นของนางกาลิย์กนิณี ในยมกวรรค “คนเป็นที่พึ่งแห่งตน” จากเรื่องมารดาของพระกุมารกัสสปเถระในอิตตวรรค เป็นต้น ซึ่งเป็นสอนที่ยังใช้ในปัจจุบัน แต่คนส่วนใหญ่มักกล่าวถึงคำสอนเหล่านี้โดยที่ไม่รู้ว่าคำสอนดังกล่าวมีที่มาจากแหล่งใดและเป็นการกล่าวด้วยความคุ้นเคย นอกจากนี้ยังมีการรวบรวมพุทธศาสนสุภาษิตไว้ด้วยกัน โดยแหล่งข้อมูลที่สำคัญแหล่งหนึ่งก็คือคาถาที่มาจากพระธรรมบท เช่น แบบเรียนหลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี^{๑๑๔} พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ - วโรรส ทรงรวบรวมคาถาที่เป็นคำสอนจากคัมภีร์ต่างๆ รวมทั้งพระธรรมบทด้วย เพื่อใช้เป็นแบบเรียน พระนิพนธ์เรื่อง “พุทธศาสนสุภาษิตคำโคลง”^{๑๑๕} ในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี คาถาบทแรกที่ทรงยกมาเป็นคาถาในพระธรรมบทว่า อุตฺตา เหว ชิตฺติ เสฺยโย แปลว่า ขณะคนนั้นแลดี และหนังสือ “พระไตรปิฎกฉบับพุทธศาสนสุภาษิต”^{๑๑๖} จัดทำขึ้นในวาระการฉลองพุทธยันต์ พ.ศ. ๒๕๕๕ โดยธรรมสภา มีพุทธศาสนสุภาษิตที่มาจากพระธรรมบทด้วยเช่นกัน เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าคาถาซึ่งเป็นหัวใจคำสอนของพระธรรมบทมีความเป็นอมตะ เป็นคำสอนที่ใช้ได้ในทุกยุคทุกสมัย

^{๑๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑-๓ (หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี)*, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘ - ๑๔).

^{๑๑๕} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, *พุทธศาสนสุภาษิตคำโคลง*, (กรุงเทพฯ : [ม.ป.พ.], ๒๕๑๓).

^{๑๑๖} ธรรมสภา, *พระไตรปิฎก ฉบับพุทธศาสนสุภาษิต*, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๕๕).

อย่างไรก็ตามในส่วนของอรรถกถาธรรมบท ซึ่งอธิบายคาถาในพระธรรมบทและยกเรื่องประกอบ ก็ถือว่าเป็นแหล่งอ้างอิงข้อมูลประวัติบุคคลสำคัญในสมัยพุทธกาลที่สำคัญ และมีผู้นำมาแปลและถอดความใหม่โดยใช้สำนวนที่ง่าย ได้ใจความเพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาและประชาชนทั่วไป คือ หนังสือเรื่อง “ทางแห่งความดี (ธรรมบท)^{๑๑๗}” โดยวศิน อินทสระ จะไม่คุ้นเคย แต่คาถาที่เป็นหัวใจสำคัญของพระธรรมบทยังคงสืบทอดต่อกันมา แสดงให้เห็นว่าพระธรรมบทเป็นแหล่งรวบรวมคำสอนที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา และเป็นคำสอนที่สามารถประยุกต์ใช้ได้ในปัจจุบันไม่ล้าสมัย

อรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณกรรมคำสอนที่สำคัญของพระพุทธศาสนา เป็นเครื่องมือการสอนธรรมแก่บุคคล ตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน ทำให้เห็นว่าคำสอนในอรรถกถาธรรมบทซึ่งอยู่ในส่วนคาถาเป็นคำสอนสำคัญของพระพุทธเจ้าที่อรรถกถาจารย์รวบรวมไว้

การศึกษาคำสอนพบว่าคำสอนในอรรถกถาธรรมบทสอดคล้องกับหัวใจพระพุทธศาสนา คือ การละเว้นความชั่ว การทำความดี และการทำจิตใจให้ผ่องใส โดยจะยกพฤติกรรมด้านลบเพื่อให้เห็นลักษณะความชั่ว ความดี และจิตใจที่ไม่ผ่องใสก่อนแล้วจึงยกคำสอนเพื่อให้ละเว้นความชั่ว คำสอนให้ทำความดี และคำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใส ตัวอย่างพฤติกรรมความชั่วและความดีมีความสัมพันธ์กับการกระทำทางกาย วาจา และใจ โดยปรากฏพฤติกรรมความชั่วและความดีที่เป็นกายกรรมมากที่สุด ส่วนพฤติกรรมที่ชี้ให้เห็นจิตใจที่ไม่ผ่องใสพบน้อยที่สุด

เมื่อพิจารณาคำสอนในอรรถกถาธรรมบททั้ง ๓ ประการ คือ การละเว้นความชั่ว การทำความดี และการทำจิตใจให้ผ่องใส พบว่าคาถาที่ไม่มีนิทานประกอบมากกว่าคาถาที่มีนิทานประกอบ โดยคาถาที่มีนิทานประกอบทำให้เห็นลักษณะพฤติกรรมที่ชัดเจน คำสอนให้ละเว้นความชั่วมีความสัมพันธ์สอดคล้องกับคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงจัดหมวดหมู่ไว้คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ การละเว้นความชั่วทางกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม โดยคำสอนที่พบมากที่สุดคือคำสอนให้ละเว้นความชั่วทั้งปวง คำสอนให้ทำความดีแบ่งเป็นความดีทางกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม แบ่งเป็นคำสอนที่ระบุลักษณะความดี และคำสอนที่ไม่ระบุลักษณะความดี โดยพบคำสอนที่ไม่ระบุลักษณะความดีมากที่สุด คำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใสแบ่งเป็นคำสอนให้ทำจิตใจให้

^{๑๑๗} วศิน อินทสระ, ทางแห่งความดี (ธรรมบท), (กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๒๓).

ผ่องใสในลักษณะต่างๆ โดยพบคำสอนให้ละกิเลสทั้งปวงมากที่สุดและพบในกลุ่มเรื่องของพระอรหันต์มากที่สุด

จากการศึกษาคำสอนที่เป็นหัวใจพระพุทธศาสนาทั้ง ๓ ประการ คำสอนในอรรถถา-
 ธรรมบทที่สัมพันธ์กับหัวใจพระพุทธศาสนาที่พบมากที่สุดคือ คำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใส แสดง
 ให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญเกี่ยวกับจิตใจมากที่สุด เพราะใจเป็นเครื่องกำหนดการ
 กระทำทั้งหลายของมนุษย์ หากมนุษย์มีจิตใจที่ผ่องใส ปราศจากกิเลสทั้งปวงก็จะเป็นการควบคุมให้
 มุ่งทำแต่ความดี ป้องกันไม่ให้ทำความชั่ว คำสอนเรื่องการทำจิตใจให้ผ่องใสจึงเป็นคำสอนที่
 พระพุทธเจ้าทรงเน้นย้ำมากที่สุด

ส่วนการพิจารณาในฐานะที่อรรถถาธรรมบทเป็นวรรณกรรมคำสอนนั้น แสดงให้เห็นถึง
 ความเป็นมาของพระธรรมบทและอรรถถา ในสมัยพุทธกาลเป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้าใช้สอน
 บุคคลทุกกลุ่มทั้งพุทธบริษัทและบุคคลนอกพระพุทธศาสนาดังปรากฏกลุ่มเรื่องตามประเภทบุคคล
 ซึ่งแบ่งไว้ในบทที่ ๓ แสดงให้เห็นแนวทางของพระธรรมบทที่มุ่งเป็นคำสอนสำหรับทุกคน ตาม
 ความหมายของธรรมบทว่า เป็นทางแห่งความดี ทางแห่งธรรม จะเห็นได้จากกลุ่มบุคคลและ
 คำสอนที่ปรากฏในอรรถถาธรรมบทนั้นมีความหลากหลาย แต่ครอบคลุมหัวใจของ
 พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นแก่นแท้ของคำสอนของพระพุทธเจ้า อรรถถาธรรมบทในระยะแรกนี้ยัง
 เป็นการถ่ายทอดแบบมุขปาฐะ นับแต่พระพุทธเจ้า พระอานนท์ อรรถถาจารย์ รวมถึงสามเณรใน
 ลังกาต้องท่องคาถาพระธรรมบทให้ได้ก่อนบวชเป็นภิกษุ ต่อมาจึงมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์
 อักษร ซึ่งสามารถใช้เป็นแหล่งอ้างอิงคำสอนในพระพุทธศาสนาได้

หากพิจารณาย้อนกลับไป เมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปยังดินแดนต่างๆ รวมทั้งดินแดน
 สุวรรณภูมิ พระธรรมบทและอรรถถาธรรมบทจึงได้รับการเผยแผ่ด้วย โดยปรากฏเป็น
 วรรณกรรมคำสอนของไทยในสมัยสุโขทัย ปรากฏหลักฐานชัดเจนในการใช้เป็นเอกสารอ้างอิงใน
 การรวบรวมเป็นวรรณกรรมคำสอนที่สำคัญของไทยสมัยสุโขทัย เรื่อง “ไตรภูมิพระร่วง” ซึ่งเป็น
 พระราชนิพนธ์ในพญาลิไท

ส่วนอรรถถาธรรมบทที่ใช้เป็นวรรณกรรมคำสอนในประเทศไทยที่เห็นได้ชัดที่สุดคือ
 การใช้เป็นแบบเรียนของสงฆ์ซึ่งปรากฏชื่อคัมภีร์ที่ใช้ในหลักสูตรเปรียญธรรมอย่างชัดเจนในสมัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ และปรับปรุงหลักสูตรการเรียนการสอนของ

พระสงฆ์ โดยในปัจจุบันใช้เป็นแบบเรียนของสงฆ์ตั้งแต่เปรียญธรรม ๑ ถึงเปรียญธรรม ๖ แสดงให้เห็นว่าคำสอนในอรรถกถาธรรมบทเป็นพื้นฐานคำสอนในพระพุทธศาสนา พระสงฆ์ในฐานะผู้นำแนวทางที่ถูกต้องจะต้องศึกษาตั้งแต่เริ่มต้น และต้องศึกษาจนเชี่ยวชาญ เพราะสุดท้ายแล้วพระสงฆ์จะต้องนำคำสอนเหล่านั้นมาเผยแพร่แก่ประชาชน แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของอรรถกถาธรรมบทที่พระต้องศึกษาเล่าเรียนและนำคำสอนที่เรียนมาใช้เผยแพร่แก่คนทั่วไป ดังนั้นคำสอนที่เป็นหัวใจของพระธรรมบทจึงเป็นสิ่งที่ยังคงดำรงมาจนถึงปัจจุบัน นักบวชในพระพุทธศาสนาต้องศึกษาให้เข้าใจถึงแก่นแท้ของคำสอนในพระธรรมบท เพื่อสามารถนำมาสอนบุคคลทั่วไปให้เข้าใจโดยมีตัวอย่างเรื่องที่ยกมาประกอบคาคำสอน ซึ่งเป็นคู่มือการสอนที่มีทั้งตัวอย่างและคำอธิบายที่พระสงฆ์จะใช้สอนได้

อรรถกถาธรรมบทเป็นวรรณกรรมคำสอนตั้งแต่ในลักษณะวรรณกรรมมุขปาฐะ ต่อมาเมื่อเป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ก็ใช้เป็นวรรณกรรมคำสอนเช่นกัน คำสอนในอรรถกถาธรรมบทสามารถใช้ได้กับทุกคน เพราะมุ่งสอนให้คนปฏิบัติไปในทางที่ถูกต้องดีงาม ทำให้เมื่อเวลาผ่านไปคำสอนในอรรถกถาธรรมบทก็ยังสามารถใช้ได้ โดยคำสอนนั้นมีลักษณะเป็นสากลไม่ใช่หลักการของพระพุทธศาสนาเพียงอย่างเดียว คนทุกกลุ่มจึงสามารถนำคำสอนมาปรับใช้ในชีวิตประจำวันได้ และยังปรากฏคำสอนต่างๆในอรรถกถาธรรมบทได้ทั่วไปในปัจจุบัน

บทที่ ๖

สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษา

อรรถกถาธรรมบทซึ่งประกอบด้วยเรื่อง ๓๐๒ เรื่อง ผู้เขียนวิทยานิพนธ์ได้ศึกษาระเบียบการเล่าเรื่อง กลวิธีของการเล่าเรื่อง และแนวคำสอนที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทในฐานะที่เป็นวรรณกรรมคำสอน ผลการศึกษามีดังนี้

การศึกษาระเบียบการเล่าเรื่องนั้น ผลการศึกษาพบว่า อรรถกถาธรรมบทมีระเบียบการเล่าเรื่องที่ประกอบไปด้วยส่วนสำคัญ ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนเปิดเรื่อง ส่วนดำเนินเรื่อง และส่วนปิดเรื่อง

ส่วนเปิดเรื่องประกอบด้วยส่วนประกอบสำคัญ ๓ ส่วน ได้แก่ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ การนำเข้าสู่เรื่อง และพระธรรมเทศนาที่จะทรงแสดง โดยระเบียบการเล่าเรื่องของส่วนเปิดเรื่องมี ๒ แบบ คือ ส่วนเปิดเรื่องที่ประกอบด้วยส่วนสำคัญครบทั้ง ๓ ส่วน และส่วนเปิดเรื่องที่ประกอบด้วยส่วนสำคัญไม่ครบทั้ง ๓ ส่วน ระเบียบการเล่าเรื่องของส่วนเปิดเรื่องเป็นส่วนที่มีระบบชัดเจนทำให้มีความสมจริงว่าอรรถกถาธรรมบทเป็นคำสอนที่มาจากพุทธวจนะโดยแท้จริง

ส่วนดำเนินเรื่องซึ่งถือเป็นส่วนสำคัญที่สุดในอรรถกถาธรรมบท เพราะเป็นส่วนที่ประกอบด้วยเรื่องเล่าแบบบันเทิงคดีและคำสอนซึ่งเป็นหัวใจของพระธรรมบท พบว่าระเบียบการเล่าเรื่องของส่วนดำเนินเรื่องประกอบด้วยพฤติกรรม ๑๐ พฤติกรรม ได้แก่ ๑. ความเป็นมา ๒. การเลื่อมใส ๓. การบวช ๔. การเกิดปัญหา ๕. การแก้ปัญหา ๖. การรับผลของการกระทำ ๗. การฟังธรรม ๘. การบรรลุธรรม ๙. การเกิดข้อสงสัย และ ๑๐. การแสดงธรรม

ทั้งนี้ได้พิจารณาระเบียบการเล่าเรื่องตามประเภทบุคคลซึ่งแบ่งเป็น ๔ กลุ่ม ได้แก่ ๑. เรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนา คือพระอรหันต์ และภิกษุ – ภิกษุณีทั่วไป ๒. เรื่องเล่าของอุบาสก – อุบาสิกา ๓. เรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา และ ๔. เรื่องเล่าของพระพุทธเจ้า

ทั้ง ๔ กลุ่มนี้ไม่มีเรื่องใดที่ปรากฏพฤติกรรมครบทั้ง ๑๐ พฤติกรรม โดยลักษณะการเกิดพฤติกรรมมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ ๑. การเริ่มด้วยพฤติกรรมที่ ๑ ความเป็นมา และจบด้วยพฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม และ ๒. การเริ่มด้วยพฤติกรรมที่ ๑ ความเป็นมา และจบด้วยพฤติกรรมที่ ๑๐ การแสดงธรรม โดยลักษณะการเกิดพฤติกรรมแบบแรกซึ่งจบด้วยพฤติกรรมการฟังธรรมนั้นบางเรื่องอาจต่อด้วยพฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรมหรือไม่ก็ได้ แต่การฟังธรรมนั้นเป็นการฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเท่านั้น ในขณะที่ลักษณะการเกิดพฤติกรรมแบบที่ ๒ ซึ่งจบด้วยพฤติกรรมการแสดงธรรมอาจมีพฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม และ/หรือพฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรมมาก่อนหรือไม่ก็ได้ โดยถ้ามีพฤติกรรมการฟังธรรมมาก่อน การฟังธรรมนั้นอาจเป็นการฟังธรรมที่พระพุทธเจ้าหรือพระสาวกแสดงก็ได้ จากนั้นจบด้วยพฤติกรรมที่ ๑๐ การแสดงธรรมซึ่งเป็นการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า ลักษณะการเกิดพฤติกรรมเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าระเบียบการเล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบทให้ความสำคัญกับ “ธรรม” ซึ่งพระพุทธเจ้าจะทรงเป็นผู้สรุปและชี้แนะแนวทางแห่งธรรมให้กระจ่างชัดเจน

ในการเรียงลำดับพฤติกรรมนั้นในเรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนา เรื่องเล่าของอุบาสก-อุบาสิกาและเรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนาพบบางเรื่องที่มีการข้ามพฤติกรรมที่ ๔ การเกิดปัญหา ไปเป็นพฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม หรือข้ามไปเป็นพฤติกรรมที่ ๕ การเกิดข้อสงสัย

เรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนาพบการสลับพฤติกรรมที่ ๒ การเลื่อมใส และพฤติกรรมที่ ๑ การบวช ไปอยู่หลังพฤติกรรมที่ ๕ การแก้ปัญหา หรือหลังพฤติกรรมที่ ๗ การฟังธรรม หรือหลังพฤติกรรมที่ ๘ การบรรลุธรรม เพราะเป็นเรื่องของบุคคลที่ไม่ได้เลื่อมใสพระพุทธศาสนามาก่อน บางเรื่องบุคคลได้รับการแก้ปัญหา หรือได้ฟังธรรมทำให้เกิดความเลื่อมใสและนำไปสู่การบวชได้

การข้ามพฤติกรรมหรือการสลับพฤติกรรมแต่เรื่องราวยังต่อเนื่องและเข้าใจได้อย่างชัดเจนเป็นเพราะอรรถกถาธรรมบทคำนึงถึงความเป็นเหตุเป็นผลของพฤติกรรม โดยบางเรื่องไม่จำเป็นต้องเรียงลำดับพฤติกรรมตามเวลา

จากผลการศึกษาระเบียบการเล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบท พบว่าเรื่องเล่าทุกกลุ่มให้ความสำคัญกับ “ธรรมะ” ของพระพุทธเจ้า โดยทุกเรื่องจะต้องจบด้วยการแสดงธรรมของ

พระพุทธเจ้าเพราะสิ่งสำคัญของเรื่องในอรรถกถาธรรมบทคือไม่ว่าจะเกิดปัญหาหรือข้อสงสัยใดๆ สิ่งสำคัญตามแนวทางของพระธรรมบทคือการใช้ธรรมะของพระพุทธเจ้าเป็นแนวทางในการแก้ปัญหา โดยที่ทุกเรื่องจะต้องจบด้วยการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า สอดคล้องกับเรื่องเล่าของพระพุทธเจ้าที่พบพฤติกรรมการแสดงธรรมทุกเรื่อง เพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้แก้ปัญหาพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงใช้แก้ปัญหาต่างๆของบุคคล

ส่วนปิดเรื่องในอรรถกถาธรรมบทมี ๓ แบบ ได้แก่ ๑. ส่วนปิดเรื่องที่แสดงผลของการแสดงธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ซึ่งมักประกอบด้วยประโยคขึ้นต้นเพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาจบแล้ว บุคคลที่ได้ฟังธรรม ขึ้นของธรรมที่บรรลุ และประโยคที่แสดงว่าการแสดงธรรมนั้นมีประโยชน์แก่คนจำนวนมาก ๒. ส่วนปิดเรื่องที่สรุปเหตุการณ์หรือความเป็นไปของตัวละคร ๓. ส่วนปิดเรื่องที่แสดงการอธิบายพระธรรมเทศนาหรือคาถาในชาดกที่ยกมาแสดงธรรมในครั้งนั้น ส่วนปิดเรื่องแสดงให้เห็นถึงความสำเร็จในการประกาศพระพุทธศาสนาตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

ส่วนการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างประเภทของเรื่องเล่ากับกลวิธีการเล่าเรื่องซึ่งประกอบด้วยการศึกษาผู้เล่าเรื่องและการเล่าเรื่อง การศึกษาผู้เล่าเรื่องพบว่าอรรถกถาธรรมบทใช้ผู้เล่าเรื่องแบบผสมผสาน ๓ แบบ ได้แก่ ๑. ผู้เล่าเรื่องที่ไม่ใช่ตัวละครในเรื่อง เป็นการเล่าแบบผู้รู้ ได้แก่ อรรถกถาจารย์ที่รวบรวมและเรียบเรียงอรรถกถาธรรมบท โดยเล่าในส่วนเปิดเรื่อง ๒. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่องเล่าสิ่งที่ตนเองประสบมา มักขึ้นต้นการเล่าว่า “ดังได้สดับมา” ซึ่งเป็นลักษณะการเล่าเลียนแบบพระสูตรที่พระอานนท์ผู้เป็นพหูสูตเป็นผู้เล่า ๓. ผู้เล่าเรื่องที่เป็นตัวละครในเรื่องเล่าสิ่งที่ตนเองประสบมา คือ พระพุทธเจ้า โดยทรงเล่าในส่วนที่เป็นพระธรรมเทศนาและการเล่าบุพกรรมของบุคคลในเรื่อง กลวิธีการเล่าเรื่องเช่นนี้เป็นลักษณะเฉพาะของเรื่องเล่าในพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะเรื่องที่เป็นอรรถกถาเลียนแบบพระสูตร แสดงการเน้นว่า คำสอนนั้นฟังมาจากพระโอรุขของพระพุทธเจ้าโดยตรง ทำให้มีความน่าเชื่อถือ น่าศรัทธา เพราะเป็นคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงจริง แล้วพระอานนท์ซึ่งเป็นพหูสูตนำมาเล่าต่ออย่างครบถ้วนคำต่อคำ จากนั้นอรรถกถาจารย์นำมารวบรวมและสืบทอดต่อกันมา อรรถกถาธรรมบทซึ่งบรรจุคำสอนของพระพุทธเจ้าจึงได้รับการเผยแพร่จนถึงปัจจุบัน

การเล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบทแบ่งเป็น ๑. การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่อง ได้แก่ การเล่าเรื่องในปัจจุบัน การเล่าเรื่องสลับระหว่างปัจจุบันกับอดีต และการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน โดยพบการเล่าเรื่องในปัจจุบันมากที่สุด ๒. การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาของผู้อ่าน ได้แก่ การเล่าย่อ การเล่าข้าม และการเล่าละเอียด โดยการเล่าข้ามพบในเรื่องที่มีการเล่าเรื่องซ้ำซึ่งเป็นเรื่องที่เคยเล่าแล้วในวรรคอื่นของอรรถกถาธรรมบทหรือกล่าวไว้แล้วในคัมภีร์อื่น

การเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่องพบว่าสัมพันธ์กับเรื่องเล่าแต่ละประเภทกล่าวคือเมื่อคิดเทียบเป็นอัตราส่วนร้อยละแล้วการเล่าเรื่องในปัจจุบันพบในเรื่องเล่าของบุคคลนอกพระพุทธศาสนา มากที่สุดเนื่องจากเป็นกลุ่มบุคคลที่ไม่เคยรู้จักหรือเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธศาสนามาก่อนเรื่องในปัจจุบันจึงเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่แนวทางของพระพุทธศาสนา การเล่าเรื่องสลับระหว่างอดีตกับปัจจุบันพบในเรื่องเล่าของอุบาสก – อุบาสิกามากที่สุด เพราะเป็นบุคคลที่มีความเลื่อมใสศรัทธาและตั้งมั่นในพระพุทธศาสนามาตั้งแต่อดีตชาติ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นผลจากเหตุการณ์ในอดีตของบุคคลนั้น และการเล่าเรื่องจากอดีตถึงปัจจุบันพบในเรื่องเล่าของนักบวชในพระพุทธศาสนามากที่สุด แสดงให้เห็นความเพียรพยายามอย่างต่อเนื่องของบุคคลตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเพื่อมุ่งสู่นิพพาน อัตราส่วนดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของประเภทของเรื่องเล่ากับการเล่าเรื่องที่สัมพันธ์กับเวลาในเรื่องที่แตกต่างกัน แม้ว่าแต่ละประเภทเรื่องเล่าจะมีการเล่าเรื่องในอัตราส่วนที่แตกต่างกันแต่ทุกประเภทเรื่องเล่าที่จำแนกตามบุคคลนั้นพบการเล่าเรื่องในปัจจุบันมากที่สุด การเน้นเวลาปัจจุบันแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของ “ธรรมะ” ของพระธรรมบทที่มุ่งแก้ปัญหาของบุคคลในปัจจุบัน โดยบางปัญหาอาจเป็นผลสืบเนื่องมาจากอดีตเมื่อบุคคลปฏิบัติตามหลักธรรม ปัญหาที่ได้รับการแก้ไข นำไปสู่การหลุดพ้น ซึ่งเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดปัญหาได้อีกในอนาคต นอกจากนี้การเล่าเรื่องยังสัมพันธ์กับระเบียบการเล่าเรื่อง กล่าวคือระเบียบการเล่าเรื่องในอรรถกถาธรรมบทก็ให้ความสำคัญกับ “ธรรมะ” ของพระพุทธเจ้าเห็นได้จากระเบียบการเล่าเรื่องของอรรถกถาธรรมบททุกเรื่องเน้นการเกิดพฤติกรรมที่นำไปสู่การแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

ในการศึกษาคำสอนในอรรถกถาธรรมบทพบว่าเป็นคำสอนที่สอดคล้องกับหัวใจของพระพุทธศาสนา คือ การละเว้นความชั่ว การทำความดี และการทำจิตใจให้ผ่องใส โดยจะมีการยกตัวอย่างพฤติกรรมเพื่อให้เห็นลักษณะความชั่ว ความดี และจิตใจที่ไม่ผ่องใสก่อนแล้วจึงยก

คำสอนเพื่อให้ละเว้นความชั่ว คำสอนให้ทำความดี และคำสอนเพื่อทำจิตใจให้ผ่องใส ตัวอย่างพฤติกรรมความชั่วและความดีที่มีความสัมพันธ์กับการกระทำทางกาย วาจา และใจ โดยปรากฏพฤติกรรมความชั่วและความดีที่เป็นกายกรรมมากที่สุด ส่วนพฤติกรรมที่ชี้ให้เห็นจิตใจที่ไม่ผ่องใสพบน้อยที่สุด

คำสอนในอรรถกถาธรรมบทที่สัมพันธ์กับหัวใจพระพุทธศาสนาที่พบมากที่สุดคือ คำสอนให้ทำจิตใจให้ผ่องใส แสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญเกี่ยวกับจิตใจมากที่สุด เพราะใจตัวกำหนดเจตนาซึ่งควบคุมการกระทำของมนุษย์ หากมนุษย์มีจิตใจที่ผ่องใส ปราศจากกิเลสทั้งปวงก็จะเป็นการควบคุมให้มุ่งทำแต่ความดี ป้องกันไม่ให้ทำความชั่ว

การศึกษาอรรถกถาธรรมบทในฐานะที่เป็นวรรณกรรมคำสอนพบว่าอรรถกถาธรรมบทมีบทบาทสำคัญในการเป็นวรรณกรรมคำสอนมาเป็นเวลาช้านาน ดังจะเห็นได้จากการปรากฏเรื่องของผู้ฟังในแต่ละเรื่องที่ยกมาเป็นตัวอย่างประกอบคำสอน กล่าวคือ พระพุทธเจ้าทรงใช้พระธรรมบทสั่งสอนบุคคลทุกกลุ่มในสมัยพุทธกาล คำสอนของพระพุทธเจ้าได้รับการถ่ายทอดแบบมุขปาฐะโดยอรรถกถาจารย์ เมื่อได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรอรรถกถาธรรมบทจึงเผยแพร่ไปมากขึ้น มีการคัดลอกสืบต่อกันมา ในส่วนที่เป็นวรรณกรรมคำสอนของไทยที่ปรากฏหลักฐานครั้งแรกในบานแพนกว่าเป็นแหล่งอ้างอิงสำคัญในการเรียบเรียงไตรภูมิกถา จนถึงในสมัยรัชกาลที่ ๒ ใช้เป็นแบบเรียนหลักสูตรเปรียญธรรมของคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่เปรียญธรรม ๑ ถึงเปรียญธรรม ๖ ในการที่เป็นแบบเรียนของสงฆ์ทำให้พระสงฆ์เข้าใจ จดจำได้ และนำมาเทศนาสั่งสอนแก่ประชาชนทั่วไปคาถาในอรรถกถาธรรมบทก็ยังแพร่หลายและเป็นคติประจำใจของผู้คนในปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

ผู้เขียนวิทยานิพนธ์มีข้อเสนอแนะในการศึกษาอรรถกถาธรรมบทและการศึกษาวรรณกรรมคำสอนดังนี้

๑. อรรถกถาธรรมบทปรากฏเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติบุคคลในสมัยพุทธกาลจำนวนมากทั้ง ภิกษุ – ภิกษุณี อุบาสก – อุบาสิกา และบุคคลนอกพระพุทธศาสนาที่ภายหลังหันมานับถือพระพุทธศาสนา อาจศึกษาเฉพาะกลุ่มบุคคลเพื่อให้เห็นลักษณะเฉพาะที่ชัดเจนมากขึ้น โดยอาจศึกษาตามแนวทางการศึกษาบันเทิงคดี

๒. การศึกษาระเบียบการเล่าเรื่องโดยประยุกต์จากแนวคิดโครงเรื่องของบันเทิงคดีและโครงสร้างนิทานของวลาดิเมียร์ พรอพพ์ทำให้เห็นระเบียบการเล่าเรื่องที่เป็นระบบ อาจนำแนวคิดนี้มาศึกษาวรรณกรรมคำสอนที่เป็นวรรณคดีพระพุทธศาสนาเรื่องอื่นๆ

รายการอ้างอิง

- กนิษฐา เป็็นสุวรรณ และ อุดม เขยกิจวงศ์. พระธรรม. กรุงเทพฯ : แสงดาว, ๒๕๔๘.
- กรมการศาสนา. ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี ภาค ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๖.
- กรุณา กุศลาสัย. ภารตวิทยา : ความรู้เรื่องอินเดียทางวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๓๗.
- คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ประวัติพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- _____. วรรณคดีบาฬี. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- เจตนา นาควัชระ. ทฤษฎีเบื้องต้นแห่งวรรณคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๔๒.
- เฉลิม มากนวล. การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสป. กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘.
- คณัฏ ไชโยธา. พุทธธรรม พุทธสาวก พุทธสาวิกา และชาวพุทธตัวอย่าง. กรุงเทพฯ : โอเดียน-สโตร์, ๒๕๕๑.
- ทองสุก เกตุโรจน์ (แปล). อธิบายศัพท์วรรณคดี. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๓๘.
- ทรัพย์ ประกอบสุข. วรรณคดีชาดก. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗.
- ธรรมสภา. พระไตรปิฎก ฉบับพุทธศาสนสุภายิต. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๕๕.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. โคลงโลกนิติ : การศึกษาที่มา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, ๒๕๔๒.
- เนรุห์ เขาวรรณ. พบถิ่นอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๓๗.
- ปัญญา ใบบางยาง. ๘๐ พระอรหันต์ (ฉบับสมบูรณ์) : เพื่อการศึกษา ค้นคว้า อ้างอิงในพระไตรปิฎก. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- พญาลิไทย. ไตรภูมิภพหรือไตรภูมิพระร่วง. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของ สกสค., ๒๕๕๑.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, ๒๕๓๗.

พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต). เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มูลนิธิ
พุทธธรรม, ๒๕๓๒.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก, พิมพ์ครั้งที่ ๒,
(กรุงเทพฯ : ผลิตซ้ำ, ๒๕๕๒),

_____. พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพฯ : ธนัช
การพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____. วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : ศยาม, ๒๕๔๕.

_____. หลักชาวพุทธ (สามเฑียร ฐานของปฏิบัติการ) : จุดเริ่มจุดร่วม ที่มารวมกันรุ่งโรจน์.
พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : บริษัทสหมิตรพรีนติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง ๒๕๕๓.

พิพัฒน์ คงประเสริฐ. วรรณคดีบาฬี. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒.

พุทธทาสภิกขุ. ตามรอยพระอรหันต์. กรุงเทพฯ : แสงสุทธิการพิมพ์, ๒๕๓๐.

ภัทรพร สิริกาญจน. พระพุทธศาสนาในประเทศไทย : เอกภาพในความหลากหลาย. กรุงเทพฯ :
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระชัยมปัทมฐกถาแปล ภาค ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

_____. พระชัยมปัทมฐกถาแปล ภาค ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๓.

_____. พระชัยมปัทมฐกถาแปล ภาค ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๔.

_____. พระชัยมปัทมฐกถาแปล ภาค ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒.

_____. พระชัยมปัทมฐกถาแปล ภาค ๕. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒.

_____. พระชัยมปัทมฐกถาแปล ภาค ๖. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๕๑.

มหาวิทยาลัย. พระชัยมปัทมภูทกธาแปล ภาค ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

_____. พระชัยมปัทมภูทกธาแปล ภาค ๘. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____. พระประวัติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระนคร : มงคลการพิมพ์, ๒๕๑๔)

ยุวพาส์ ชัยศิลป์วัฒนา. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดี. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.

_____. พจนานุกรม ศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ – ไทย. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๕

รื่นฤทัย สัจจพันธุ์. นิทานชาดก ฉบับเปรียบเทียบในคัมภีร์มหาเวสตุและอรรถกถาชาดก. กรุงเทพฯ : สถาพรบุ๊คส์, ๒๕๔๘.

วศิน อินทสระ. ทางแห่งความดี (ธรรมบท). กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๒๓.

ศักดิ์ศรี เข้มนาคา. วรรณคดีพุทธศาสนาพากย์ไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

_____. ศักดิ์ศรีวรรณกรรม. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๗.

ศิราพร ณ ถลาง. ไวยากรณ์ของนิทาน : การศึกษานิทานเชิงโครงสร้าง. กรุงเทพฯ : โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. ธรรมมาภิธาน : พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา. คณะรัฐบาลจัดพิมพ์ถวายในงานฉลองพระชันษา ๘๖ ปี วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๕๒.

_____. พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๑ – ๓ (หลักสูตรนักเรียนธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี), (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕ – ๑๔).

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. **พุทธศาสนสุภาษิตคำโคลง**. กรุงเทพฯ :

[ม.ป.พ.], ๒๕๑๗.

สิริวัฒน์ กำวันสา. **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **ประวัติศาสตร์ศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, ๒๕๑๖.

..... **พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราช

วิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สุชาติณี ผลวัฒน์. **พุทธวจนะในพระธรรมบท : ภาษาบาลี ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส**.

กรุงเทพฯ : ภาควิชาภาษาตะวันตก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๗.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **พุทธสาวก พุทธสาวิกา : ประมวลประวัติพระเถระพระเถรีสมัยพุทธกาล**.

กรุงเทพฯ : สถาบันบรรลือธรรมและธรรมสภา, ๒๕๔๔.

..... **พุทธวิธีสอนจากพระไตรปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๒.

แสง จันทร์งาม. **พุทธศาสนวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๔.

หยด ขจรยศ. **บาลีปริทัศน์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ม.ป.ป.

อาบรามส์ เอ็ม เอช. **อธิบายศัพท์วรรณคดี**. กรุงเทพฯ : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๘.

อิราวดี ไตลังคะ. **ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๖.

Bimala Churn Law. **A history of Pali literature**. London : Kegan Paul, Trench, Trubner, 1933.

G.P. Malalasekera. **The Pali Literature of Ceylon**. Colombo : M.D. Gunasena & Co., 1928.

Geiger Wilhelm. **Pāli Literature and Language**. New Delhi : Oriental Books, 1943.

Radhakrishnan. **The Dhammapada**. London : Oxford University Press, 1950.

Winternitz, Maurice. **A history of Indian literature**. New Delhi : Oriental Books Reprint

Corp., 1972.

วิทยานิพนธ์

ณานิศ วงศ์สุวรรณ. “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของ เสถียรพงษ์ วรรณปก”.

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

ประพจน์ อัสววิรุฬหการ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและคัมภีร์
มหายาน”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิต
วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

พระประยูร จินา. “การแนะนำของพระพุทธเจ้าในอรรถกถาธรรมบท”. วิทยานิพนธ์ปริญญา
ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจิตวิทยาการศึกษาและการแนะแนว บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๖.

พระมหากรรทการ วิสุทฺโธ (มาษพิมล). “พุทธวิธีในการสอนแบบอุปมาโวหารในอรรถกถา
ธรรมบท”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนาและปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระมหาสำเนียง เลื่อมใส. “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา”. วิทยานิพนธ์ปริญญา
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔.

พระมหาอำนาจ ทีปชมุโม (มีราคา). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่
ปรากฏในมโหสถชาดก”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนา
และปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระมหาอุดม นุพันธ์. “การศึกษาภาวะเครียดจากการเรียนของพระภิกษุสามเณรสำนักเรียน
พระปริยัติธรรมแผนกบาลีในสวนกลาง”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาจิตวิทยาชุมชน ภาควิชาจิตวิทยาและการแนะแนว บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, ๒๕๕๐.

พระวีรพรรณ วุฑฺฒิมุโม (เชียรประ โคน). “อิทธิพลของความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อ
ประเพณีไทย”. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

สายวรุณ น้อยนิมิต. “อรรถกถาชาดก : การศึกษาในฐานะวรรณคดีคำสอนของไทยและ
ความสัมพันธ์กับวรรณคดีคำสอนเรื่องอื่น”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๔๒.

สุมาลี ลิ้มประเสริฐ. “การศึกษาเรื่องอวทาน-ปลัดตาของเกษมณทระ : ความสัมพันธ์ของเรื่อง
สุธน-กนิกรกับวรรณคดีไทย”. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษา
สันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐.

อัญชลี ถิรเนตร. “กลยุทธ์การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า”.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์พัฒนาการ ภาควิชา
วิชาการประชาสัมพันธ์ คณะนิติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

บทความ

ชลธิรา กัลด้อย. “คาถาธรรมบทและอรรถกถาธรรมบท” ใน เมืองโบราณ, ปีที่ ๒, ฉบับที่ ๑
(ต.ค.-ธ.ค. ๒๕๑๘), ๒๙ – ๓๐.

พระมหาสำเนียง เลื่อมใส. “ไขความอรรถกถาธรรมบท” ใน ดำรงวิชาการ รวมบทความทาง
วิชาการ คณะโบราณคดี ๒๕๔๕. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕.

ประวัติผู้ศึกษา

ชื่อ-สกุล นางสาวเกศนี นุชทองม่วง
ที่อยู่ บ้านเลขที่ ๕๑ หมู่ ๑๐ ตำบลบางหลวง อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ๗๑๑๕๐

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๕๐ สำเร็จการศึกษาปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย
 วิชาโทประวัติศาสตร์ จากคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
 วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม

พ.ศ. ๒๕๕๒ ศึกษาต่อระดับปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย
 บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
 วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์ จังหวัดนครปฐม